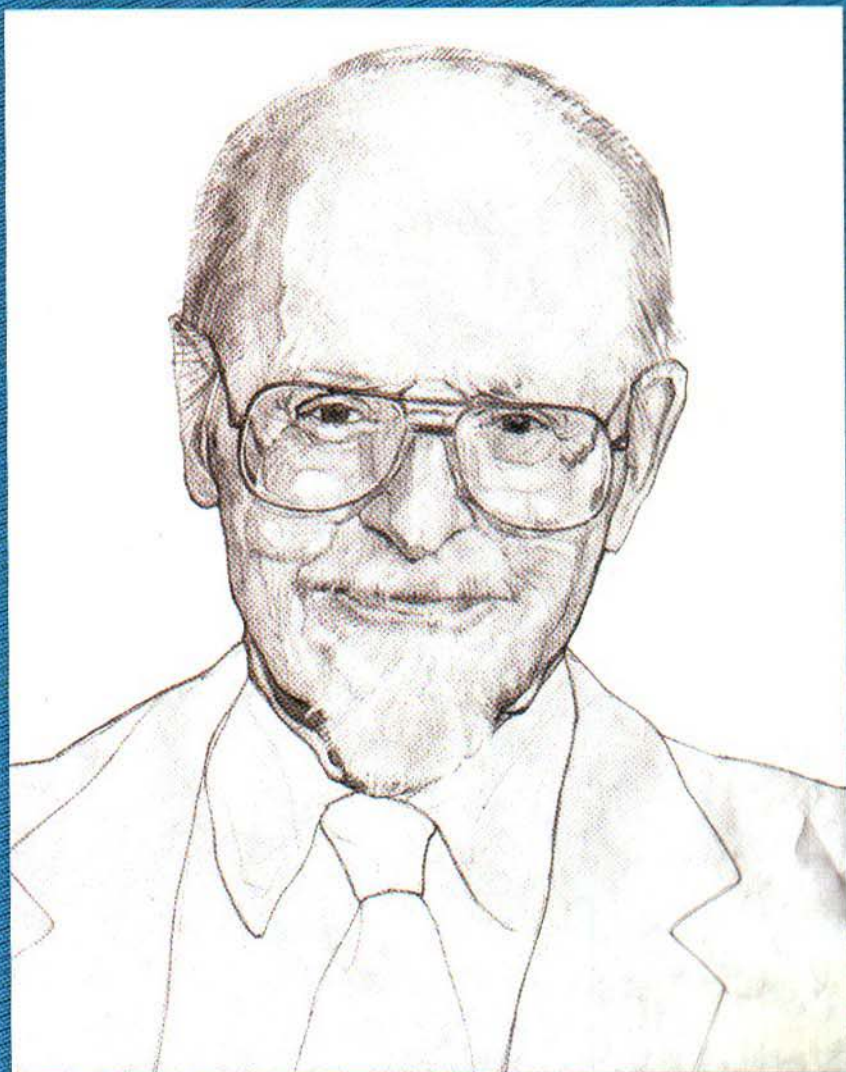

باشلانغیج

پروفیسور دوکتور حمید نطقی
وارلیق درگی سینین ضمیمہ سی

لاتین خطیندن کوچورن:
حسن مجیدزاده (ساوالان)

اولو تانرى نين آدى ايله

باشلانغىچ

پروفسور دوكتور حميد نطقى
وارلىق درگى سېنين ضميمەسى

پروفسور دوكتور جواد هيئت-ين اۋن سۈزويلە

لاتين خطىندىن كۆچۈرن:
حسن مجيدزاده (ساوالان)

تهران - ۱۳۸۹

مندرجات

۱	 اۇن سۆز يثرينه
۵	 بىر نىچە سۆز
۲۱	 ۱. تۆرك ائىللىرى
۲۱	 ۱. ۱. آنا يورد
۲۲	 ۱. ۱. ۱. ايران - توران
۲۴	 ۲. ۱. ۱. بو آنا يۇرد هاردادير؟
۲۵	 ۳. ۱. ۱. تۆركلرين آنا يوردو
۲۹	 ۲. ۱. اوئل زامان ايچينده...
۲۹	 ۱. ۲. ۱. شاهنامه ده تۆركلر: ايران - توران
۳۹	 ۳. ۱. تۆركلر
۴۵	 ۲. ۳. ۱. شاهنامه ده كى توركلره داها بىر باخيش
۵۲	 ۴. ۱. كاراكتر و عادت لر
۵۲	 ۱. ۴. ۱. تۇلثرانس، خوئش گۇرمك (قساسحه / مدارا)
۵۳	 ۲. ۴. ۱. قادينلار
۵۴	 ۵. ۱. آد
۵۴	 ۱. ۵. ۱. آد چنشىدلىلىكى
۵۷	 ۲. ۵. ۱. «تۆرك»
۵۷	 ۳. ۵. ۱. بىرلىك و قىيله - بىرلشمه لرى
۵۹	 ۶. ۱. تۆركجه
۶۵	 ۱. ۶. ۱. دىللرلر تۆرمه سى و چنشىدلىلىكى
۶۶	 ۲. ۶. ۱. شومرلر
۶۹	 ۳. ۶. ۱. دىلدە دىيشمه لر
۶۹	 ۴. ۶. ۱. دىللر يا لهجه لر
۷۲	 ۷. ۱. تۆرك «لهجه لرى» مى، «دىللرلى» مى؟
۷۷	 ۱. ۷. ۱. بىر مقايسه: عربجه - تۆركجه
۸۴	 ۲. قىيله لر - بىرلشمه لرى (كۆنقدارسيونلار) ايلك كۆچلر و آختنلار
۸۴	 ۱. ۲. قىيله لر - بىرلشمه لرى
۸۴	 ۲. ۲. ايلك بۇيوك كۆچلر
۸۶	 ۱. ۲. ۲. ايلك كۆچلر
۸۷	 ۳. ۲. ايزلر

۸۷	۱. ۳. ۲. كتيپەلەر (يازىتلار)
۸۹	۴. ۲. مېھوللار ۋە تېمىنلەر
۹۲	۵. ۲. ايلك كۈنلەردە راسيۇنلاردان اۋرىنكلەر
۹۲	۱. ۵. ۲. ايسكيتلەر (Scythians)
۹۳	۲. ۵. ۲. سارماتلار
۹۳	۳. ۵. ۲. آوارلار
۹۴	۴. ۵. ۲. اورتا آسيادا تۈركلەر
۹۶	۵. ۵. ۲. بېچەنكلەر
۹۷	۶. ۵. ۲. بولقارلار (بولغاريا)
۹۹	۷. ۵. ۲. كۈمانلار ۋە يا قىچاقلار
۹۹	۸. ۵. ۲. دوققوز - اۋغوزلار - اۋن اۋغوزلار
۱۰۰	۹. ۵. ۲. اۋغوزلار
۱۱۰	۳. يىرلشمەلەر ۋە آذربايجان
۱۱۰	۱. ۳. درينليكلەر انن سۈي كۈكۈ
۱۱۰	۱. ۳. ۱. ۱. درين ليكلەردە
۱۱۲	۲. ۳. ۱. باشلانغىچ
۱۱۳	۳. ۳. ۱. آدلار ۋە تارىخ
۱۱۵	۲. ۳. «آذربايجان خالقى نىن سۈي كۈكۈنو دۈشۈنركن»
۱۲۲	۱. ۳. ۲. آلبانلار
۱۲۸	۲. ۳. ۲. آرشاقلار
۱۴۳	۳. ۳. ۲. آيرىملار
۱۴۳	۴. ۳. ۲. آزلار
۱۴۵	۵. ۳. ۲. باسيللەر؟
۱۴۵	۶. ۳. ۲. گۈك تۈركلەر
۱۴۹	۷. ۳. ۲. هونلار
۱۵۰	۸. ۳. ۲. قايلار
۱۵۱	۹. ۳. ۲. قاشقايلار
۱۵۴	۱۰. ۳. ۲. قازاقلار
۱۵۷	۱۱. ۳. ۲. قىچاقلار
۱۶۰	۱۲. ۳. ۲. ساقلار
۱۶۱	۱۳. ۳. ۲. سىراقلار (Siraqlar)

- ۱۶۲ ۱۴. ۲. ۳. وارساقلار
- ۱۶۲ ۱۵. ۲. ۳. خۆزلر
- ۱۶۶ ۴. سۆن يىرلشمەلر
- ۱۶۶ ۰. ۴. دىللردە (لەجەلردە) دىيشمەلر
- ۱۶۷ ۱. ۴. چىشىدلى يازىلار
- ۱۷۳ ۲. ۴. ساحەلر
- ۱۷۳ ۱. ۲. ۴. «يىنى - يوردلار» قارشىلاشمالار
- ۱۷۳ ۲. ۲. ۴. منزۇپۇتاميا (بىن النهرين)
- ۱۷۳ ۳. ۲. ۴. موزدور تۆرك عىسكرلرى (كۆلەر / كۆلەمنلر)
- ۱۷۴ ۴. ۲. ۴. كىچىد اولاراق ايران
- ۱۷۷ ۵. ۲. ۴. آنادولودا آ - روملار
- ۱۷۸ ۳. ۴. چاغداش ايرانىن قوروجوسو: صفوىلر
- ۱۸۴ ۴. ۴. آذربايجان تۆركجەسى
- ۱۹۶ سۆن سۆز

اۋن سۆز يثرينه

من چه گويم وصف آن عاليجناب / نيست پيغمبر، ولي دارد كتاب.

من او عاليجناب حاقيندا نه دئيم: پيغمبر دئييل، آما كيتابي واردير.

۶۰ ايل بير دوستلا مۆقدس ايدعال يولوندا اۋنونلا برابر مۆباريزه آپارماق، همده اۋندان بير اۋستاد كيمي بيلمه دييني سۆرماق و اۋيرنمك، اۋنونلا دردله شمك، مصلحتله شمك، كدرلريني بؤلوشمك، سئوينجيني پايلاشماق و اۋنون اثريني ديرلنديرمك نه قدر شرفلى بير ايشسه، او قدر ده چتين و هيجانليدير. بلى بو چتين و هيجانلى وظيفه نى او عاليجنابين يعنى مرحوم پروفيسور دوكتور حميد نطقى نين كياقتلى ائشى - حيات يولداشى و عؤمورلوك آرخاداشى آيتن خانيم منيم چييينمه قويموش و مندن آرينين ياخين و شايدده ان ياخين دوستو كيمي ايسته ميشدير كى، اۋنون مظلوم خالقيميزين تاريخى و دىلى حاقيندا فيكيرلريني اۋن سۆز قالبيينده كاغيذ اۋزرينه گتيريم. آخى او عاليجناب ياشاركن منيم بير نئچه كيتابىما اۋن سۆز يازميش و اثرلريمه گۈزل قيمتلى سۆزلرى ايله زينت وئرميشدى. من ده ايستهرديم اۋنون شاه اثرلريندن بيرينه او ياشاركن اۋن سۆز يثرينه اۆرك سۆزلريمى يازيم و بو وسيله ايله اونا قارشى سؤنسۆز ميتتدارليغىمي بيلديريم. نه ائتمه لى، بۇنا دا شۆكور. او بيزيم يانيميزدان گئتديسه، بيز ده اۋنون يانينا گئنده جييك. ايندى ده رۆحوموز اۋنون آستاناسيندادير. او بيزيم اۆزيميزده، بيز ده اۋنون خاطيره سيله - هاواسى ايله نفس آليريق.

دوكتور نطقى ايله من ۱۸ ياشيمدان تانيش و دوست اولموشام. ۱۹۴۳ - جو ايلده ۲ دۇنيا مۆحاربه سى نين تام قيزغين واختيندا مۆتفق قوشونلارى ايرانى ايشغال ائتديلر و او زامان ايرانين ديكتاتورو اولان رضا شاهى تاختدان ائنديريب جلاى - وطن ائله ديلر، اۋندان سؤنرا باغلانميش آغيزلار آچيلدى (بير مۆدت اۋچون) و قيغىلى ديللر دانيشماغا باشلادى. او زامان منيم آتام بير نئچه آذربايجانلى دوستلارى ايله تهراندا آذربايجان

جمعيتىنى قۇردۇ. جمعيتىن ان گنج ايداره هئيتى عۆضوۆ دوكتور ابراهيم برزگر هم ده ان فعال عۆضوو ايدى و نشر ائتيدي آذربايجان قزئتيني او ايداره ائديردى. او زامان دوكتور نطقى حۆقوق فاكولته سيني يىنى بيتيرميش و قزئتین باش مقاله لرینی يازاردی. من ده جمعيتين بير عۆضوو كيمي بۆتون ايجلاساردا ايشتيراك ائدرديم. او زامان من طيب فاكولته سى نين بيرينجى كۇرسوندا ايديم و ياخين آذربايجانلى دوستلاريمي دا جمعيته گتيرمه يه چاليشارديم. حميد نطقى ايله جمعيتده گۇرۇشر و دردله شرديم. بير ايل سۇنرا برابر استانبولا اوخوماغا گئتديك. او حۆقوق دوكتوراسى آلقاق اوچون، من ده طيب تحصيليمه داوام ائتمك اوچون.

دوكتور نطقى ايله استانبولدا دا برابر ايديك، هفته ده ان آزی ۲ دفعه گۇرۇشر و چنشىدلى موضوعلاردا خوصوصاً ائله او واختدان تعجۇبه سبب اولان فاكى دنمه ليم كي، حميد نطقى او زامان دا بير عالم ايدى و بيزيم ياشدا اولانلارين بيلمه ديكلريني بيليردى، هم ده هاميدان چوخ اوخوياردى، كيتاب آلىدن دۆشمزدى. اوخودوقلاريندان خۇلاصه يازاردى و بير صانديغا قۇياردى.

دوكتور نطقى هئچ بير يترده و هئچ بير واخت اوژونو گۇسترمك و تبليغ ائتمك ايسته مزدى. آما نه قدر اوژونو گيزلتسه ده هر يترده گۆنش كيمي پارلاردى و دانیشاندا هاميني حثيران و اوژونه و سۇزونه جلب ائدردى.

ايسلام اينقىلابيندان سۇنرا من وارلىق درگيسيني چيخارماغا قرار وئرديم زامان ايلك اونجه اونون سۇراغينا گئتديم و اونونلا مصلحت لشديم و همكارليغيني ايسته ديم. سۇنرا بير نئچه دوستلاريميزين ايشتيراكى ايله بيزيم انوده تۇپلانديق. او ايجلاسدا درگى نين آدينى سئچدييميز زامان «وارلىق عۆنوانيني او تكليف ائتدى و بيز ده قبول ائتديك». «وارلىق» سۇزو پهلوى رژيمي و طرفدارلارى طرفيندن وارليغيميزى (تۆركلويوموزو) اينكار ائدنلره بير جاواب ايدى. هم ده لاپ قديم زاماندا سيبيرين جنربوندا وارلىق (بارلىق) چاينين يانيندا بير مزار داشى (كتيبه) نين آدى ايدى.

وارلىق درگىسى چىنخان گۆندىن ۱۴ ايل بىزىم باش مقاله لىمىزى او يازاردى. اوندان سۇنرا خىستەلىيى اۆزوندن اينگىلىزىيە گىتتىدى. بىر مۇدەت موعالىجە ايله مشغول اولدو و... تانرى نىن رحمتىنە قۇووشدو و بىزلىرى يالنىز بۇراخدى.

بو سۇپىرلرە بهانه اولان و دوكتور نطقى نىن سۇن اثرى سايىلان «باشلانغىچ» انلىمىزىن سۇي كۆكۆ و دىلى حاقىندا عالمىن ايللر اۆزونو آراشديرمادان سۇنرا يىغىجام شكىلدە يازدىغى وزندە يۇنگول قىمتدە آغير اثرى ايدى.

مولىف كىتابىن اولىندە اۆزونه وئردىيى سواللا سۇزه باشلايىر، سۇنرا قديم تۆرك انللىرى، قىبىلەلىرى و قىبىلە بىرلشمەلىرى حاقىندا افسانەوى و تارىخى اىضاحلار وئرىر. بو خۇصوصدا قىبىلەلرىن قديم آدلارى نىن ائتىمولوژىسىندىن ده اىستىفاده ائدير و بو آدلارنى تۆرك كۆكلو اولدوغونو گۆستىرىر.

سۇنرا آذربايجانين سۇي - كۆكۆ باردەدە اىشتىراك ائندن قىبىلەلردىن بحث ائدير. تۆركلرىن بو گۆن ۴۰ - آ ياخين خالققلاردان عىبارت اولدوغو و بۇنلاردان چۇخونون اسكى سۇوتلردە اولدوغونو يازىر. بۇنلارنىن اۆزون ايللىرى، عصرلر بۇيو مۇختلىف اۆلكەلرە گىتدىب يئرلشدىيىنى و ايندىكى يۇردلارىندا چىشىدىلى تۆرك دىللىرى و يا لهجەلىرى ايله دانىشىب - يازدىقلارىندىن بحث ائدير. سۇنرا اوخوجولارىنا سوال وئرىر. ايندى سىز دىيىن تۆركجە دىلى، يۇخسا تۆركجە دىللىرىمى؟

دىلىمىزىن تارىخى و اينكىشاف مرحلەلىرى حاقىندا لۇطف ايله منىم يازىلارىما مۇراجىعت ائدير و سىتاتلار وئرىر. هابىله م. سىداۋوون يازىلارىنا دا اىستىناد ائدير و سۇندا ايراندا دىلىمىزىن آجىناجاقلى دۇرومونا اىشارە ائدير و پهلولىرىن دىلىمىزى اىمحا سياستىنە و خالقىمىزى آسىميلاسيۇنا و فارسلاشديرماغا معروض بۇراخدىغى فاشىست استراتژىلرىندىن صۇحبت ائدير و خالقىمىزى دىلىمىزە صاحىب چىخماغا دعوت ائدير. بۇرادا دا مولىف بىلە بىر سواللا اىستەدىيىنى بىان ائدير:

دىلىمىزە و مدنىتىمىزە صاحىب چىخماق نە دىمكىدەر؟ سۇنرا مولىف اۆزو سوالىنا بىلە جاۋاب وئرىر:

سادەجە اۋنو قۇروماق و علاقه دار اولوب اينكىشاف ائتديرمكدير، اۋنو سئومكدير، اۋنون و سۆيۈموزون حقيقى تاريخىنى و ماهيتىنى اۋيرنمكدير. اۋنو دىرلنديرمك، هر گۆن بير آز ايرىلەمەسى اۋچون ايشلەمكدير.

سيفاريسى تاريخلرين شۆبەلى روياتلرى يثرينە حقيقتلرى اۋيرنمك، اۋزوموزو خۇر گۆرمەيىب باشى اۋجا ياشاماق بۇنلار اۋچون علم - علاقه و تدبير لازيمدير و كيتابىنى بو بىئىلە قۇرتاير:

گۆز يومما گۆنشدن نه قدر نورو قارالسا،

سۆنمز ابدى هر گىجەنن بير سۆنو واردير.

دوكتور جواد هيئت

بىر نىچە سۆز

سۆزۈمە دۈستۈم م. ھە حىۋارى نىن مرحوم دوكتور نطقى ھاقىندا قوشدوغو شىرىن بىر بىتى ايله باشلايىرام:

سۆزۈ شەھد ايدى، دىلى بال، سسى رۇيا كىمى خوش
رۇح وئردى آداما پند حكىمانه ايله.

۲۰ ايل بۇندان اۈنچە ۹ - ۱۳۶۸لاردا آللاه تبارك و تعالى لطف اندىب، منە بىر سئوېنچ قاپىسى آچدى. او ايللردە قىسمت اولدو كى، بۇيوك فضىلتلى، عالم شاعىرىمىز مولانا محمد فضولى نىن نظم و نثرلىرى اعلا اثرلىرىندىن اولان «حديقه السعداء» - سىنى سىكىز مختلف ال يازما و داش باسما نىسخەلىرىنە مراجعت اندەرك چاپا حاضىرلايام. ايش باشا گلدى و كىتاب چاپا گئدىب، يايلىدى، و من اينام و اعتقادىما باغلى اولان او گۈزل اثرى، يعنى بۇيوك فضولى نىن شاه اثرى اۆزىندە ايشلەدىكجە عطشىمى سۇندورودوم و دىنچلىگە قۇووشوردوم. اونا گۈرە ھمان اثرىن مەقدىمەسىندە تانىمىدان نە قدر ممنون اولدوغوم سىبىندىن اۈز شىكرانلارىمى دا يازمىشام.

و ايندى آيرى دىرلى و بۇيوك عالم، شاعىر، سوسىيالىق، ايراندا اجتماعى علاقلەر علمى نىن بىئۈرەسىنى قۇيانلاردان و بۇ علمىن آتاسى آدىنى قازانمىش، دىلچى، تۈركۈلۈق ادبىيىمىزىن سئودىگىم، گۈزل بىر علمى، تارىخى اثرىنى لاتىن خطىندىن عرب الفباسىنا كۈچۈروب - دۆزىلەيرىكن اۋىرنىردىم و دىنچلىگە قۇووشوردوم.

كىتابىن چئورىيىب، كۈچۈرمە ايشىنى سۇنا يئتىرىپ، تايپ اتتىرىمە ايشلىرىنە باشلادىم. قىيىمادىم كى، بۇ گۈزل اثرى تھراندا، دىلىمىزدە تەخسىمى اولمايانلارا تايپ اتتىرىم. او سىبىدىن تەبرىزە گئتمىكى و سئوئىملى دۈستۈم على خالط آبادى ايله گۈرۈشمىكى قارار آلدىم. تەبرىزە صمىمى قۇجاقلاشما، گۈرۈش - اۋېوشدىن سۇنرا، تايپ ايشىنى اۈنون

تانىدىغى باجاريقلى بىر تاپىچى يا تاپشیرماغا قرار وئردىك. عزيز دوستوم على خالط آبادى ده كۈنوللو اولاراق دۆزلىش ايشلىرى نىن زحمتىنى عهده سینه گۆتوردو. من ده ايشلىرى اونا تاپشیردیم و تهرانا قايتتیدیم. ايشلر ياخشى گئدیركن، دوستوم خالط آبادى به بىر حادثه باش وئیریر. ساغ قۇلو موقتى اولاراق ایشدن دۆشور و باشقا طرفدن علىنى گۆرمك اوچون اورتاق دوستوموز دوكتور جمال آیرىملو اۆرمیه دن تبریزه گلیر كى، او دا بۇيوك عالیم دوكتور نطقى به حۆرمتى اولانلاردان بىرى ایدی. سۆروشور كى، على سنه نه اولوب؟ على يىخیلدىغىنى بیلدیریر و آرتیریر كى: آغریلار بىر يانا دۆرسون، منیم سیخیتیم ساوالانین منه تاپشیردیغى ایشین یاریمچىق قالدیغیدیر. جمال آقا دئیر: «اؤ ایشى من گۆررم». بئله لیکله تاپ اۆلموش ورقلرین بىر حیصه سینی آلیب، اۆرمیه به آپاریر. من بۇ خبرى آلان کیمی تبریزه گئتتیم. على خالط آبادى ایله گۆروشوب، بىر لیکده اۆرمیه به گئتتیک. دوكتور جمال آیرىملو گیلده خوش - بش و بىر سیرا ادبى سۆز - صحبتدن سونرا تاپ اۆلموشلارین دا دۆزلىش ایشلىرىنى گۆزدن كئچیرتدیک و ایشین نئجه دوام انده جگى باره ده قرار وئردیک. بۇ سئویملى و دیرلى دوستلاریمین چكیدیگى زحمتلر اوچون تشكۆر اندیپ، دئیرم: ساغ اولاسینیز، حۆرمتلى آرخاداشلاریم على خالط آبادى و دوكتور جمال آیرىملو، ساغ اولاسینیز! البته على خالط آبادى كیتابین دوزلکیشینده چۆخ امك قۇیموشلار، ساغ اولسونلار.

قالدى سۆزون جانى يعنى دوكتور نطقى نین حیاتی باره ده ییغجام معلومات. سۆزومه فارسجا بىر شعرین ترجمه سى ایله باشلايیرام:

تانریمیز باغلار ايسه بىر قاپینی حکمتدن،

بۇ يقیندیر، آچار آیری قاپینی رحمتدن.

آلاه تبارک و تعالى هر بىر ائل و خلقدن اؤز حکمتینه گۆره بىر دیرلى شئى و يا بىر دیرلى شخصى آلاندا، اونون يثرينه آیری بىر دیرلى شئى يا شخصیتی لطف اندر. بىر گۆن بىر نئچه ادبى دوستلارلا دوكتور نطقى نین صۆحبیتینده ایدیک كى، او تايلى بىر ادبى شخصیت ده او جمعین ایچینده یدی. دوستلارین بىرى «جناب دوكتور، هاردا و هانسی

تاریخده دۆنیایا گۆز آچمیش سینیز؟» - سؤروشاندا، او بئله جواب وئردی: «هیجری ۱۲۹۹، میلادی ۱۹۲۰، سېتامبرین ۱۱ - ده، یعنی آذربایجانین ایگید اوغلو شیخ محمد خیابانی نین شهید اولدوغو گۆنده تبریزین سیرخاب محله سینده (البته او، قئید ائتمه دی، آما ائده بیلردی:) تبریزین علم و فضیلتلی، سادات بیر عایله سینده دۆنیایا گلمیشم. دوکتور حمید نطقی نین آتاسی عالی تحصیल्ली فارماکولوق دوکتور حسن نطقی واختیله ایرانین و خصوصیه تبریزین ضیالی قلم صاحبیلریندن اولموشدور. بۇ حقیقتی مشروطه اینقیلابی و مشروطه دن سونراکی گۆنده لیکلرده و جریده لرده اونون حاق یۇنۇنده گئدن آیلدیجی یازیلاریندا گۆرمک اولار. بۇرادا اؤرنک اولاراق اونون شیخ محمد خیابانی نین اؤرقانی اولان «تجدد» گۆنده لیگی نین، جمعه آخشامی ۱۶ ذیحجه ۱۳۳۵ هـ ق ده نشر اولان ساینداکی چاپ اولموش فارسجا بیر شعری نین بیر بئیتینی گتیریریک:

دوستان بیرون کنید از مجلس این اغیار را،

چون وجود غیر ظاهر میکند اسرار را.

بۇ جلیل القدر سید، بیلیم آدمی، فرانسیز، اینگیلس، فارس، تۆرک و عرب دیلی کیمی بیر نئچه شرق و غرب دیلرینی مۆکمل بیلن تبریزلی اومانیست فارماکولوق بیزیم مرحوم پروفیسور دوکتور حمید نطقی نین آتاسی ایدی. بۇ کیمی بیر فضیلتلی عایله ده دۆنیایا گلن ساری تئل، گۆزل، ساپ - ساغلام، هوشلو و استعدادلی بیر اوشاغین گله جگین جامعیه سینه نه قدر فایدالی اولاجاغی، اونون حؤرمتملی و گۆرکملی بیر عالیم اولاجاغی او زاماندان آیدین شکیلده گۆرونمکده، تبریز محیطینده ائله بیر ادیب، حکیم، فاضیل آتائین قوردوغو سئوگی و محبت دؤلۇ عایله ده بۇ ایشیقلی دۆنیایا گۆز آچان خوشبخت بیر اوشاغین گله جگی آپ - آیدین بیلنمکده ایمیش. اینام، ایمان و تمیز اعتقاد ایچره، آنالقلی، آگاه و مهربان آنا قوجاغیندا، دوغما تۆرکجه ایله ایفاده اولان نازلالمالار و لایلالارلا بۇیوین بیر اوشاغین اؤز جامعیه سینه نه قدر فایدالی بیر اینسان اولاجاغی اولدوقجا طبیعیدیر.

ايندى من بۇ سۆزلىرى يازا - يازا بۆتون وارليغىملا دئيرىم: - اى محيط و فضا سىنى ايسىك و محبت عطرى ايله دولدوران، اى گۆزل - گۆزل معنلارى دۇغما ائلىنه قازانديران، ارمغان گتيرن و اى آغير معنلار يۆكۈنۈ كپەنكلر قانادىندان دا سىس سىز، دادلى، شيرين و مليح تبسم و گۆلۈشلرله جاميعة سىنه آشىلايىب، پايلايان اينسان!

اۋ، تېرىزىن رشديه و فردوسى مکتبلىرىنى بېتىرىب، عالي تحصيل اۋچون تهرانا گندير. تهران اۋنيورسيته سىنىن حقوق فاكولته سىنى بېتىرىر. اۋ، بۆتون تحصيل چاغلارنىن ايلك گۆنلىرىن باشلايلاق سئودىگى ادبياتلا ايشله يىب، اۋغراشمىشدير و منجه اۋ دۇرد شاعيرىن اثرلىرىن چۇخ حيصه سىنى ازېردن بىلىردى: سعدى، فردوسى، حافظ و فضولى، اما نظامى و نوائىن و باشقالارنىن دا اۋنون ذھينده اۋز يىرلىرى وار ايدى. بۇنلارلا ياناشى دىلچىلىگى چۇخ سئويدى، حال بو كى بۆتون دىللر اۋنون يانيندا اۋنملى و مقدس ايدى. اما اۋز دۇغما تۆركجه سىنى بۆتون وارليغى ايله، قىزغىن عشقله سئويدى. اۋ، بىر نئچه دىلى بىلدىگى حالدا تۆرك دىلىنى داھا مكمىل بىلىردى و بۇ دىلىن هر اينجه ليگىنى بۆتونلوكله اۋخويوب، اۋنون كئچمىشىنى دريندن اۋيرنمىشىدى. تحصيل دۇورونده و عۇمور بۇيو تۆركجه نى اۋخوياندا و اۋندان قىدىلر گۇتورنده، عشقله سئوه - سئوه يازىب، ساخلامىشىدى. تۆرك دىلى و تۆرك بۇيلارى و خالقلىرى ايله باغلى كئچمىش سىندلى، علمى تارىخىن ياخشى نتيجه لىرىن بىرى ائله الينىزده اۋلان بۇ كىتابدان عىبارتدير.

پروفېسور دوكتور حميد نطقىن چۇخ اۋخودوغو، دۇنيانى گزىب - گۇريو و واختيله بىر نئچه اۋلكه ده اۋلدوغونون و هر نيه علمى ياناشىب دريندن اۋيرنديكلىرىن نتيجه سى بئله اۋلموشدو كى، عالي مكتب گۇرموش، بىلن اينسانلارلا بىر پداقۇزى اۋرنىگى اۋلموش، بىلىك و علم ساحه سىنده گۆلر اۋزولو، يۆمشاق، جانا سىنر دانىشيقلىرى ايله بۆتون دۇست و اتشىدنلرىن ذۇوقو و رغبتىنى قازانمىشىدى.

پروفېسور دوكتور جواد هيئت وارلىق مجله سىنىن ۱۳۷۸ - جى ايل ياي فصلىن ۱۱۳ - جو سايندا يازىر: - من حميد نطقى ايله ۵۷ ايلدن چۇخدور ياخىنام و دۇستام، چۇخ

ياخين، عين فيکیر و عقیده لى همسنگر اولموشام. آتام بير نئچه آذربايجان رجالى ايله تهراندا آذربايجان جمعيتى قورموشدو. بيز (من و دوکتور نطقى) ده اوريا گندر - گلردیک. اورادا رسمى دانشىقلار آنا ديلينده آپاريليردى. جمعيتين «آذربايجان» آدیندا قزنتى وار ایدی. دوکتور نطقى بو قزنتين باش مقاله لرینی يازاردی. بير ايل سونرا حميدله برابر تورکيه گئتديک. استانبولدا من طب تحصيلينه، او دا حقوق دوکتورا کورسونا يازيلدى. بنش ايل اورادا برابر ياشاديق. سونرا من اختصاصى مين دوامى اوچون پاريسه گتديم، او دا حقوق دوکتوراسینی آليب ایرانا دؤندو.

دوکتور نطقى نفت شرکتی نين «عمومى علاقه لر و مطبوعات» اداره سينده ايشله مگه باشلادی. آز زاماندا بؤيوک باشايرلار گؤستره رک اداره نين باشينا کئچدى و تهراندا يئنى آچيلان عمومى علاقه لر فاکولته سينه (دانشکده ارتباطات عمومى) اوستادليغا دعوت اولوب، ۲۵ ايل تدریس اثتدی و ايکى ايل ده فاکولته نين رئيسی اولدو.

دوکتور نطقى اداره ايشينده تخصصى آرترماغا، تحقيق و تدقيق اوچون بير نئچه اولکيه گؤندريلير، ادارى آراشديرمالارلا ياناشى دؤغما ديلینی، ائلینى و چؤخ شئو ديگی ادبياتلا شعر و دؤزگون اوصوللا نثر يازماغا مشغول اولور. ديلچيلىکده تورکجه، فارسجا، انگليسجه، فرانسىزجانی مکمل بيلير، عربجه نين دینی، فقهی و شرعى معنا، موضوع، بدیعی - معنوی شهادینی آلمیش، باشقا ذيرلى بيلديکلى ايله دادلى، شیرين معجون ياپمیش، بيلم مؤحتاجی دینله ينلرينه احسان ائدردی.

آرايب، آختاريجی بيلیک اهلى، اديب شاعير، ديلچی يوکسک ذيرلى اينسان پ. د. حميد نطقى بير نئچه ديلی مکمل بيلديگی و او ديللردن سئچيب آلدیغی درين ذيرلى معنالاری ذهينده اوز ذاتی استعدادی ايله بشجريب، عؤمور بؤيو شاگيردلرينه، جاميعه و دوستلارينا پايلاييب و يازيدير. اوزوندن سونراکی نسيللره چؤخ ذيرلى ايرث و يادگار قؤيوب گتتميشدير.

بير گؤن باکيدا دوکتور نطقى نين ۷۵ ياشينا حصر اولموش چؤخ طنطنه لى، علمى يۇيلى و ذيرلنديرمه مراسیمی گؤنلرينده آذربايجان علملر آکادמיاسيندان، باشدا پروفيسور

ياشار قاراينىف اولماقلا بىر نىچە آكادىمىك بىلىك آداملارى بۇيوك عاليم، اينسانلىق، شۇكى و محبت سىمبولو اولان دوكتور نطقى يە حۇرمت علامتى اولاراق گۇرۇشونە كىتىرلر. هر نەدن سۇز كىتىر و زيارتچىلر بىر چۇخ سۇرغو - سواللارينا صميمى و گۇلر اۆزلە منطقلى و علمى جوابلار آلا بىلىرلر. دانىشىقلارين چۇخ يىرىندە عاليملر كاغاذ - قلم چىخارىپ قىدىلر گۇتورورلر و سۇز اۆز طبعى يۇلو ايله كىتىركن، كىملىگىمىزدن و كىچىمىش تارىخىمىزدن دە سۇز دۇشور و عاليملر سىندلى، منطقلى جوابلار آلرلار. گۇرۇشون بۇ يىرىندە آكادىمىك پروفىسور ياشار قاراينىف دوكتور نطقىدن خواهىش اندىر و دىئير: «جناب دوكتور، بۇتون دانىشىقلارينىز گۇزل و علميدىر. آدام هىچ بىرىندن كىچە بىلمىر. سىزدن اىستىگىمىز و چۇخ احتياجىمىز بودور كى، لطف اندىب، اۆز كىچىمىشىمىز دۆزگون سىندلرە سۇيكن تارىخىمىز بارەدە همىن دانىشىقلارينىزى بىر كىتاب حالينا كىتىرەسىنىز كى، بىزىم علملر آكادىمىاسىندا بۇ كىمى دۆزگون سىندلر اۆزىرىندە يازىلمىش كىتاب و سۇزلىرىن يىرى بۇشودور. بۇ لطفى بىزدن اسىرگەمەيەسىنىز». او دا آكادىمىك و عاليملىرىن سۇزونو يىرە سالمايىب، گۇلر اۆز و محبتلە قبول اندىر. سۇنرا او كىچىلىگى و اورتا مەكتەب دۇوروندن برى هر يىردە و هر اۆلكەنىن مەكتەب كىتابخانلارىندا گۇروب اۆستوندە حساب آچمالى عاليملىردن ائشىدىب، اوخويوب، آرايىب تاپدىغى قىدىلرىنى و بۇ حاقددا اولان بىر سىرا تارىخ كىتابلارىنى بىر يىرە تۇپلايىب، اۆزودە وىلچر (تكرلى سىندل) اۆستوندە عاليملىرىن اىستىگىنى حىاتا كىچىرمگە باشلايىر و يىترلى حرفلىرىن اولمايان آز امكانلى لاتىن خطلى تايپ ماشىنى ايله بۇ ايشى آغىرلىق و چىتىنلىكلە يىرىنە يىتىرمگە چالىشىر و اۆز قىدىلرىنى بىر ال يازما كىتاب حالينا دۇشورە بىلىر كى، سۇن حىصەلرىنە چاتاندا، بو دۇنيانى قۇيوب، حق دۇنياسىنا كۇچمەسىنىن مقامى گلىب، چاتىر. دۇرد بىر يانى عايىلە عۆسولرى ايله دۇلو اولان بۇ گۇزل اينسان دىئە - گۆلە، گۇزلىرى شۇكى دۇلو، جانا سىنر، ملىح و حسرت تەبىئى ايله عايىلە عۆسولرىنى بىر-بىر گۇزدن كىچىرىپ، آيرىلماق اىستەمەين درىن باخىشلارلا دۇغرو، اونلارلا عظمتلى بىر آتا

گولوشو، ايچى گۈزل سۈزلرلە دۈلو ويداعلاشیر، اولو تانیرین رحمتینه قۇووشور. روحو شاد اولسون، قبرى الهى نوريله دولسون.

بۇرادا دۆكتور نطقى نین حیاتیندا چۇخ اۈنملی بیر ایلاهی لطفه ایشاره ائتمه لی یم. ایندی یه کیمی آنلایان، دیقتلی اینسانلار ایدین اولموشدور کی، یاخشی استعدادلی، باجاریقلی خانیملار اۈز بالالارینی و اۈز لیلیکلە عۇمور یولداشلارینی ان یۆکسک مقاملار و اۈجالیققلار چىخارارلار. جناب دۆكتور نطقى نین، اۈز یولداشینى چۇخ صمیمیتلە سئون و تمامیلە درک ائدن وفالی خانیمی، بۇ کیمی آنلایان، لیاقتلی باجاریقلی و محبتلی خانیملاردان اولموشدور.

بۇ ادبلی، نراکتلی خانیمین سیماسیندا آتیلار ینتیشدیرن آنالاری و عیقتلی، ناموسلو قازان عاییلە سینده اۈروز خانلار آناسی اولان «بۇرلا خاتون» لاری گۇرمک اولار. بیز دۆكتور نطقى نین گۇروشنه هر گئندنه صمیمی و چالیشقان بیر آنا، ائوین فضا سینى کیچیک بیر جتته چئویرن حۇرمتلی بیر خانیمی گۇروردوک. بۇ نجیب و شرافتلی عاییلە ده بش نفر عالی تحصیللی اینسان، اۈچ اۈغول و ایکی قیز عرصه یه ینتیشمیشدیر.

حئیرتلی بۇ کی، اینگیلتره نین یاخشی بیلیجی حکیم و دۆکتورلاری دۆكتور نطقى نین خسته لیگینه گۇره آنجاق سککیز آی یاشایاجاغینی تخمین ائتمیشدیلر. بۇ حۇرمتلی خانیمین امگی و زحمتی نتیجه سینده دۆكتور نطقى ۹ ایله یاخین، یعنی دۆکتورلارین تخمین ائتدیگیندن ۸ ایل و ۴ آی داها آرتیق یاشادی، هم ده داها مۆدریک و داها یتکین بیر اینسان کیمی یازیب - یاراتماغینا دوام ائتدی.

بۆتون امک و زحمتلر بیر یانا، بۇ حۇرمتلی خانیم ان گنج چاغلاریندان چالیشیب، ائو ایشلری، اۈشاقلارین تربیه سی، درس لری، بۇ کیمی مین جۆره آغیر ایشلری گۇرمکله یاناشی، دۆكتور نطقى علمی یۆکسکلره چاتدیقجا، بۇ دا اۈزونو یۇخاری چکمگه چالیشمیش، اۈز عۇمور نه لداشینا هر طرفلی همدم اولماغی باجارمیشدیر. دۆكتور نطقى شعر، نثر، تاریخ، دیلچیلیک و هر هانسی علمی یازیسینی ایلك اۈنجه خانیمینا

اوخويوب، بعضا كيچيك سهولرينى دۆزلىدىب، داها سۇنرا چاپ يا معروضه ساحه سینه چىخارمىشدير. رۇحو شاد اولسون، قبرى نۇرلا دولسون.

آللاه بيزيم دۇستوموز و عالميميزين حۇرمتلى عۇمور يۇلداشينا عزتلى ياشايش لطف انلەسين. بير گۆن بۇ سۇن چاغلاردا من جناب دۇكتور هيئت گيلده ايديم. بۇ حۇرمتلى خانيم دا بعضى مصلحتلر اوچون دۇكتور هيئت گيلده ايدى. من دۇكتور هيئت يانيندا اوتورموشدوم. او بيليردى كى من گنتمگه تلسيرم، آما گنده بيلميرم. دۇكتور منە باخدى و او باخيشا جواب اولاراق ياواشجا دئديم: - هله دۇزورم كى، بلكه دۇكتور نطقى نين خانيمىنى دا انولرينه مۇشاييعة ائديم، آخى بيز دۇستلار هاميميز اوندان ممنونوق. دۇكتور هيئت منيم سۇزومو تنز ايصلاح ائتدى و دندى: - مجيدزاده، بيز اونا مديونوق و ممنونوق...

حسن مجيدزاده (ساوالان)

تهران ۱۳۸۹ - نجو ايل

اۋن سۆز

بو يازىلاردا بىر سىرا معلوماتى، خۇلاصە اۋلاراق تقدىم ائتمىكەن مقصد، داواملى
آختاريشلار و طۆرلو- طۆرلو تئۇرىلر، تخمىنلر و ائىپىنكۇلاسيۇنلار سايەسىندە،
تۆرك شۇناسلىغىن گىت گىتە تارىخىمىزىن قارائلىق گوشەلىرىنى آيدىنلاتماقدا اولدوغونا
دىقتلرى چىكىمىدەر. جواب طلب ائدن مسئلەلر، زامانىمىزدا، حل ائدىلمىك اۆزىرە دەر؛ و
مدىتىمىزى بۆرۈن مېھوللار دۇمانى، ياواش بىلىك گۆنشىنىن تائىرى ایلە
داغىلماقدادەر.

مۆدىرىك ضىالىلاریمىز، تۆرك شۇناسلىغىن دەرچلمەسىنى لىگىدن عامىللردن، بۆینونا،
قۇللارینا و آیاقلارینا وورولموش كۆندەلرین ماهیت و تارىخىندن خبرسىز دئىلیدەر؛ بونا
گۆرە سۆزۈ بو وادىیە ایقتیضا ائتمىزە سۇوق ائتمەیه جەبىك؛ آشیرى (افراط)
مىلىتچىلىك حىسى ایلە حدسىز - حسابسىز انگللر ایجاد ائدنلر، و ایچلرینى یىین
«آشاغىلىق دۇيغوسونو» بیزە آشىلامالارىنىن سىخىجى حکایەسىنى تکرارلاماقدان
قاجىناجاغىق.

بو آرادا بىخىمىزى یاخىندان علاقەلندىردىگى اۆچۈن بىر نۇطقەیه تۆخونمادان
كېچەمە جەبىك: تۆرك شۇناسلىغىن ایرلىمەسىنە مانع اولان عامىللردن بىرىسى،
دىلىمىزدن غفلت عادىدەر؛ بو آلىشقانلىق، آراشدىرمالاردا عئىبە جە نئىجە دۇغورماقدان
گىرى قالماير: مثلاً بىر كەلمەنىن رىشەسى تىق ائدىلرەن باغىشلانماز اھمال ایلە، اونون
مۆختلىف دىللردن گەلمىش اولماسى احتمالى گۆزە آلىنىپ آختارلىرىكەن شىرقلى و غرىلى
دىل شۇناسلار، سانكى ال بىرلىگى ایلە، دىلىمىزى عمومىتە نۇرە آلماماقدايرلار. بو حال
اۆزۈن زامانلاردان برى داوام ائتمەكە ایدى، عالمىلرین داورانىشى بئە اىكن، بو ساحەدە

يشتري بيلگىسى اولمايانلاردين (بعضى سياسى اويونلار و «مانىپولاسيونلار» دا ايشين ايچينه گيرينجه)، خصوصاً اوزگه لشميش، كيمليكسىز و «قارانلىق ضيالىلار» تميز اوزوندن ديل و مدنيتيميزين (كولتوروموزون) نلر چكديگينى، تخمين ائتمك چتين دىيلدير. بويوك فضولى نه گوزل دنميش:

دوست بى پروا، فلک بى رحم، دؤوران بى سؤكون،

درد چؤخ، همدرد يؤخ، دؤشمن قوى، طالع زبون!

لاکين، بؤتون بونلارارغما، گئنه بابا فضولى نين سؤيله ديگى كيمى:

بيزده توفيق اولسا بو دؤشوارى آسان ائيله ريک،

نؤبهاهار اولغاچ تيكندن برگى گؤل ايظهار اولورا!

بو كيتاب، هر هانسى بير تئزين مۇدافيه سيندن زياده، مۆختليف شخصيتلر طرفيندن آپاريلان آراشديرمالارين حيكايه سى و بحثلر دؤغوران تئورى و تئزلىر اؤرنك قبيلىندن دسته لنميش دمتلريندن، تۆرك دىلى شرفينه دؤزلميش مۆتواضعانه بير چلنگدير. بو چلنگى حاضيرلاركن دمتلرده نه جؤر اولوب دا يئرلشميش اؤتلارين، سولموش يا دا

^۱ - «قارانلىق ضيالىلار» دنه آدلانديرديمىز بو «خسته لر»، «endemic» آزارلارى نين خبرسىز قوربانلارى ديرلار. بو يامان بلانين اسيرى و عين - زاماندا باشقالارنادا كئچمه سینه عامل اولان «قوربانلىقلار» بير ياد مدنيتين باشچيلارى «انگليسه آسيميلاسيون» فيكرنه قاييلنجا هر يۇنلو تاثير و پروباگاندايا مۇدافيه سىز بوراخيلمىش حالدا ديرلار. ياد مدنيتى بؤتون عؤنصؤر و تفرؤعاتى ايله «قوربانلىقلار» منمسه نيلير بونون اؤچون قوربانلىقلارينى، اؤز كيمليگينه مۆدريك انده بيلن هر هانسى بير واسيطه دن محروم قيلار. اؤسته ليك، انواع تدبيرلرله اونلاردا، «آشاغىلىق دؤيغوسو» (ايفغريورى كؤمپلكس) وجودا گئيرر. اونا، دؤغما ديل و مدنيتى، يعنى بؤتون وارلىقى ايله كيمليگينى آشاغى حتى اؤزونو «يارى آدم» گؤرمه يى تلقين ائدر.. نتيجه ده، «قارانلىق ضيالىلار»، آنا ديللرينده دانىشماقدان چكىنيرلر، دانىشماسالاردا اؤز دؤغما سؤزلىرىنى «بىنى نىس يويولدوغو ديلين شيو سينه» تلفؤظ اندرلر؛ اؤسته ليك، آنا ديلينه «ياد ديلدن» اؤ قدر كلمه و تعبير قارشيتيرارلار كى، نه دندىكلرلى باشا دؤشمك اؤچون آنجا، اونون «ديل سايدىنى ديلين» كؤمه يى ايله آنلاشماق مۆمكون اولار. بو قارشىق (شعر ترمىنى ايله «مؤلّغ» و اينگليس لرين دندىگى «ماكارونيك لانگواگه») «ديل»، نه دئسه، رسمى قاتلاردا «عؤمومى ارتباط دىلى» كيمى حسابا سؤخولار، و اؤز عالملىرينده «آسيميلاسيون (جذب و هضم) ايشينى» تاملاماق وظيفه سينه يارديمجى اولار. سؤزون قيتاسى؛ مثلاً، بو اؤزونو ايتيرمىش عئيه جر ضيالىلارين قارشىق دىلى نه «فارسجا» دير، نه ده «تۆركجه»؛ بير آد قۇيماق گرگيرسه اونا اؤزو كيمى مەلز و ساخنا مۆناسيب اولان آدلاردا بيرسى، دنيك كى: فارگى (فارسى - دن «فار» + توركى - دن «كى» = فارگى) اؤلا بيلرلار نئجه كى، لازيم اولورسا، «تۆركى - نين - تۆز - وئندن، روسجانين «رومى» وئندان ده، «تۆرؤمى» كيمى آدلارين دا اؤيدورولماسى مۆمكوندور!

اؤلوشگەمیش یارپاق و چیچک‌لرین هامیسینى قۇپاریب آتماغیمیزا بۆتون غیرت‌لریمیزه رغماً واخت و ایمکانیمیز هر حالدا کیفایت ائتمه‌میشدیر.

آراشدیرمادا، مؤختلیف منبع‌لرده، آیری - آیری سۆزلرله عین فاکت‌لاردا تصادوف ائتدیگیمیزده بیز اؤنلاردان آن آیدین و آسان شکیلده ایفاده ائدیلمیش‌لرینی سنجدیک.

مشغول اۆلدوغوموز مؤوضوع، تۆرك، یاخود تۆرك - دیللی ائللرین آن قارائلیق و سیسلر* ایچینه غرق اولموش اوزاق کئچمیش‌لرینه عاییددیر. بو زامانلار اؤلوسلارین میفیک - تاریخی دؤورلری، «انسپکۆلاسیون»لارا آچیق زامانلاری، قیساساسی، شاهنامه‌لر چاغیدیر. تاریخیمیزین باشقلانغیجی دییه آدلاندیردیغیمیز بو چاغلار حاقیندا اورتایا آتیلان تنؤری و انسپکۆلاسیونلار اۆلدوقجا چئشیدلی آنلاتما و یورمالارا (وئرسیون-لارا) مالیکدیر.

بو یازیدان بۆتون دئییل، اکثر تنؤری‌لری و روایت‌لری ایچینه آلا بیلمه‌سینی گۆزله‌مک عبث‌دیر، او، کامیل دئییلدیر و اؤنا گۆره‌ده دؤیوروجو اؤلا بیلمز. شخصی مسئله‌لریمین اۆزوندن میدلاند - ین گریفیدام آدلانان (و بیر چۆخ اینگیلیس خریطه‌لرینده آدینی تاپمیاچاغینیز) بیر کند جیغازین قیراغیندا اۆتوراق قالارکن، بۆیوک هم شهرلیم داهی صائبی تقلید ایله:

«فلک، هر هانسی بیر آجی‌لیغی قیسمتیمیز ائتدی ایسه ده،

جامیمیزا تۆکوب، باده دییه ایچمکده‌ییز»^۲

پنجره‌مین اؤنونه سریلیمیش، طبیعتین وصف ائدیلمز گۆزه‌للیگینه باخا- باخا، یوردومو خاطیرلا بیرام و اینسان آياغی‌نین دیمه‌دیگی تاریخه قاریشمیش بۆزقیرلاری خیالاً گزه- گزه آياقلاریمین آرتیق یشیمه‌دیگی‌نی اؤنودورام. نه ایسه، حیکایتیمیز چۆخسادا، شیکایتیمیز یۆخدور.

* - قارائلیق دومانلار

^۲ - هر تلخی که قسمت ما کرده است چرخ

می نام کرده ایم و به ساغر فکنده ایم!

حیاتیمین قۇیدوغو محدودیت اۇجالاردا قاناد چالماغا ایجازه وئرمه ییر. لاکین بو اۇزاق سنگردن، بۆتون انگللره رغماً، حاقّ اوغرونا، یالانلار و شیشیرمه لری هدف آلاق آتدیغیم اوخلاردان بیر تکی آماجینا دیرسه بختیار اۇلاجاغام.

چرخلی استولون (ویلچرین) ایجازه وئردییی قدر، الیمده اولان منبع لر و تۇپلایا بیلدیگیم ماتریاللاری، الگدن کئچیردیکدن سۇنرا، بعضی اوزون ماجرالارا غایت ایختیارلا ایشاره ده بولوندوم. تئوریلره گلینجه، بو سیخ اورماندا آذربایجانلیلارین سۇی - کۆکۆ بابیندا کیتابیندان چۇخ فایدالاندیغیم بیلگه پروفیسور میرعلی سیدوؤو «بلدچی» (قیلاووز) سئچه رک اونون سۇرعتله آچدیغی یوللاری، اوزاقلاردان ایزله دیم، او، بیزی اؤز «سۇی کۆکۆموزو دۆشونمه گه» شۇوق و زمین یاراتماق ایسته ییر.

بو یازیلارین آماجی، «سۇی کۆکۆموزله» علاقهلئ اسکی تۆرک ائللرینین آدلارینی چکمک و ایزلرینی گۇسترمدیر. دئمک هامی تۆرک و یا تۆرکلرین ده اۇنلارین ترکیب لرینده یئری اولان قبیله و کونفئدراسیونلاردان سۇز ائتمه یه مجال اولمایا جاقدیر، حتئ آذربایجانلیلارین بعضی «سۇی - کۆکلری» نین ترکیبینه اولان آدلارین دا قلمدن دۆشمه سی مؤحتمل اولدوغو کیمی، دیگرلرینین حاقیندا وئریلن تفصیلات، اۇنلارین اؤینادیقلاری روللارلا مۇتناسیب اولمایا بیلر. الینیزده کی اؤوراق اینگیلیس لرین دندیکلری کیمی بیر یاری حلّ اندیلیمیش «Jigsaw puzzle» (کسیلمیش پارچالاری بیرلشدیررک اؤینانان رسم) اؤیونوندان، تأسوف کی، داها اؤته یه گئده بیلیمه جکدیر، آنجاق تۆرکۆلوگیانین اینکیشافی ایله داها یاخشی بیر دۇرومدا، نۇقصانلاری داها آز اثرلرین یازیلماسی ایله، کۆنلوموزون ایسته دیگی تابلؤ وجودا گله جکدیر. نئجه دییرلر «اؤره ییم ایشیق دیر»؛ اؤ گۆن شاید چۇخ دا اۇزاق دئییلدیر؛

کیم بیلیر؟

«بلکه یارین (صباح)،

بلکه یاریندان دا یاخین».

تۆكنمز سئوگىسىنى، بۇيوكلریم فضولى و شهريارلا پايلاشديغیم، حافیظین نصیحتینی
اوندورسام باغیشلانماز گۆناه اولار؛ او دنمیشدیر:

عیب منی جمله چو گفتی هنرش نیز بگوی،

نفی حکمت مکن از بهر دل عامی چند.

شاعیر مدرس شیوا بو بیتى دىلیمیزه بئله ترجمه اتمیشدیر:

مثنین عیبین دنمیسن، شأنینی گیزلتمه بارى،

حکمتی ائيله مه قوربان بو نچه عامی لارا!^۳

دوغرودور؛ یوخاریدا ایشاره ائتدیگیم انگلرل قارشى سیندا، یارارلارینی گوردوگوم
ایمکان و نعمتله ایشاره اتمکده واجیدیر، بۇنلار ساي سیز و حسابسیزدیر؛ لاکین منیم
مقصدیم بو یازیلاری یازارکن منه روح و قوت وئرلردیر.

بورادان باشدا میتتدارلیغیمی بیلدیرم گرکن شخصیت ادبیات انستیتوتو دیرئکتورو
پروفسور واحد اوغلو یاشار بی قارایئو جنابلاری دیر، او باکی گوروشومون آخیرینچی،
فضولی شولنی نین (یوبلئینین)، سون عکس صدالارینی قیسقانعاسینا ساخلایان
آذربایجان هؤتلینده کی اوتاغیمیزی، شیرین تبسوملری ایله ایشیقلا ندیردی و بو کیچیک
کیتابین اساس بینووره سینی اواردا قویدو.

اوغلوم دؤکتور آلپ محبت و مهارتی ایله، «آرتیق آز یازان و تئز یورولان»
بارماقلاریمین کؤمگینه گلمه سیدی و کامپیوترین حرفلرینی صبر و دیقتله آذربایجان
آلفابئسینه اویقونلاشدیریپ و منه خاص بیر «وورد پروئسسور» (Word Processor)
دؤزلتمه سیدی؛ بولوندوغوم دۇرومدا یازی یازماق آرزومون تحقوقو ایمکانسیز
اولاجاقدی. حیات یولداشیم، آیتن بو و سایر یازیلاریمین اساس مۆحرّیکه سیدیر. منیم
کیمی چرخلی استؤلا دردلری ایله میخلانمیش بیرسی، ماسا باشیندا، کیتاب یا شعر
یازماق دئییل، آیتن کیمی بیر کؤمکچیسی اولمازسا، حتّی گۆنده لیک مۆکاتیباتیندان بئله

^۳ - حافظ شیرازی، ترجمه: اکبر مدرّس شیوا؛ قرنلر و عصرلر فریادی، تۆرکی حافظ، نوبل نشر. تبریز ۱۳۷۲ (۱۹۹۳). ص - ۱۱۸.

عاجیز قالار. من شعردن، نثردن اوخونا بيله جک نه یازدیمسا، مۆحَقَق کی، اونون مۆشفیق یاردیمی و تمیز نفسی اونلارا حیات وثر میشدیر.

بو یازیلاری حاضیرلارکن مۆناسیب ماتریال بولمام اوچون قایغی چکنلرین، شوکرانلا آدلارینی، منبع لرین حؤرمتلی مولیف لری نین ایسم لری ایله یاناشی (یثری گلدیگینده)، متن یا حاشیه لرده گتیرمه گیمه اونلارداکی یوکسک تواضع، مانع ایسه ده گننه بیر - ایکی سؤز سؤیله مکدن اؤزومؤ توتا بیلمه دیم. بو میاندا، تبریزده چاپ اولان ساییلی نشریه و تهراندا چیخان خوصوصاً وارلیق درگیسی نین یازیچیلارینا، تصوؤرو چتین زحمت و دیقتله توظلادیقلاری ملزمه یه خوصوصی یثر وثر دیک و بونو کیچیک بیر قَدیر بیلرلیک سایاجاقلاری اؤمودو ایله، ایجازه آلمادان، آدلارینی قید ائدرک یازیمیزا آلدیق. اوخوجولارین دا بو «کۆلتورل قوراقلیقدا» آلین تری ایله «نوبار یئتیشدیرن» لری تحسین و احیاناً یانلیشلیقلاری بیر آزدا توله ترانسلا دیرلندیره جکلریندن امینیک. وارلیق درگیسی نین یوکونو بیر آطلاس احتیمامی ایله چیگینلرینده داشیان آذربایجانین مرد و فداکار سیماسی دوكتور جواد هیثه اولان میتدارلیغیمی هئچ بیر سؤزله ایفاده ائده بیلیمه جگم.

اینگیلتره، گریقیدام، نووروز ۱۹۹۷

قيسالتمالار:

- (۲). شۆبھەلى
 اۋ - گ - م. اۋندە گۈستريلىن مقاله
 اۋ - گ - ي اۋندە گۈستريلىن يثر، يازى
 اۋ. اۋلۇمۇ
 اۋگە. اۋندە گۈستريلىن اثر
 اينگ. اينگيليزجه
 باخ. باخينيز
 ت - خ. تخميناً
 ت ر ج. ترجمه‌سى
 درگ. درگى، درگىسى، ژورنال
 س. سلطنت
 ص. صحيفه
 عين م. عين مقاله
 عينه. عين اثر
 عيني. عين يثر
 فرن. فرانسىزجا
 م س. ميلاددان سوئرا
 م ۋ. ميلاددان اۋنجه (قاباق)
 م. ميلادى
 ن ش ر. نشرىسى، يايىنى، نشرى
 ن. باشقالارى نين يازىلاريندا پارانتزده كى ح.ن، بيزيم مۇداخيله و يا ايضاحيمىزى گۈسترير.
 و - ب. و بنۆرى
 و - س. و سايره
 هـ. آرخاينداكى رقم لرين هيچرى ايلي اۋلدوغونا ايشارتدير

نقل انديركن ايختىصار انديلديگىنى گۈسترير

سوئال بودور...

سوئال بودور...

ھارادان

ھانسى دالدان

قۇپاراق

ھانسى يىللار داليجا

سۆروكلنمىش بو يارپاق؟

گۈزلىرىنى اۆفوقە تىكمىش

بۇيوك صيرلە

نە گۈزلەيىر بو تۇرپاق؟

ھانسى قلم يازمىشدير

ايمدەكى اۆخونماز قارا جيلدىلى كىتابى

آلنيمداكى يازىنى؟

ھانسى ساقى سۇنموشدور

بىزى ياندىرىب ياخان ايجديگىمىز شرابى؟

داغ - درەيە عكس اندن

كىمىن سسى بو فرياد؟

كار - ساغير دىلسىز سىلدىرىم قايلاردان

بۇش يثرە

كىمدىر دىلەين ايمداد؟

كىمىن سرگۈزشتىنى ياواشجا پىچىلداير

سۇيودلرىن ساجىنى

داراركن اسن كۆلك؟

ساحىللىرىن آلتىنا

دلىرمىش دالقالارىن

چكىدىكى زۇلاق - زۇلاق

بو چىزگىلر

نە دىمك؟

نۇتۇنگىھام، ۱۹۹۳/۲/۱۵

(شعر، مۇلىغىن «ھەر رىنگىن» دۇندىن بو گۆنە» كىتابىندىن آلنيمىشدير)

۱. تۆرك ائللرى

۱. ۱. آنا يورد

پروفېسور كۇرات «توركلرين آنا يوردو» نا داير كيتايىنى^۱، بو سۆزلرلە باشلايىر: «مىلادىدان يۈز ايللرجه اۈنجه و سۇنرالارى، قارا دنيزين شىمالينه، اورتا آسيادان بير چۇخ قىبلە گلميش و بورالاردا اوزون زامانلار قالمىشىدىر. بونلارين چۇخونون «آرى/ آريائى» قىبلەلىرى اۈلدوغو بىلىنمكلە برابر، آرالاريندا تۆرك منشألى زۆمرەلرين دە اۈلماسى مۆمكۈندور.

۴ - نچو يۈز ايل حدودلاريندان اعتباراً قارا دنيزين شىمال ساحەسى بير - بيرى آرخاسيندان گلن تۆرك قىبلەلىرىنين «ائلى» اۈلموش، وايدىل (وۇلقا) بۇيو ايلە تۇنا (دانوب) آراسى (تا ۱۷ - جى يۈز ايل سۇنونا قەدەر) بير تۆرك اۈلكەسى قالمىشىدىر، بو تۆرك قىبلەلىرىنين ھامىسىنين دا شىرقىدىن، يعنى اورتا آسيادان گلدىكلرى بىلىنىر. اۈنا گۆرە تۆركلرين «آنا يورد» لارينين دا «اۈرتا آسيا» اۈلماسى گرگىر. فقط «اۈرتا آسيا» چۇخ گنىش بير مەھوم اۈلدوغوندىن، بۇنون داھا بللى بير ساحە اۈلاراق تىببىتى لازىمدىر، نىجە كى بو خۇصوصدا بير چۇخ تەجرۇبەيە گىرىشىلمىشىدىر^۲.

بىلە بير بىخە ايراندان باشلاماق بلكە داھا مۇناسىب اۈلار: ايراندا اۈزون ايللردن برى مۇختلىف خالقلاردان، (آرادا سىرادا بعضى كىشمە كىشلرە رغماً) يان - يانا و حتى ايچ - ايچە ياشاياراق بير چۇخ زامان باش وئرن چتىنلىكلردن ايشىيرلىگى ايلە اوستاجا قورتولان، فارس و تۆرك عۇنصورلرىندىن بحث ائتمك فىكرىمىزجە فايدالى اۈلا بىلر. بو مۇناسبتلىرى ايران منبعلرىندىن آراشدىرماغا باشلارساق «مىشهور» ايران - توران ماجرالارى ايلە قارشىلاشماغىمىز قاچىنىلمازدىر. داستان كىتابلارنى دۈلدوروب داشىردان «قوت نۇمايشلىرى» نىن اۈتەسىندە، اكثراً گۆزدن قاچان گىرچكلرى اختارىب تاپماق لازىمدىر.

^۱ - كۇرات، پروفېسور. دۆكتور اقدس نىمت، ۱۸۱ - ۴ يۈزىلردە قارا دنيز قوزنىندەكى تورك قوملارى و دۈولتلىرى» ۲ - جى چاپ، مورات

كىتاب ئاۋى ياپىنلار، آنكارا، ۱۹۹۲.

^۲ - عىن يىردە س. ا.

۱. ۱. ۱. ایران - توران^۱

عادت اۆزره ایران و توران باریشماز ایکی دوشمن کیمی گۆستریلر، «سو» و «اؤد» میثالی، «اۆزلاشمالاری مۆمکون اولمایان» وارلیقلار ساییلیرلار. حالبوکی، عالیملرین تدقیقاتی بیر یانا، عینِ داستانلارا دیقتله فیکیر وئریلسه، بحث مۆوضوعوموز قۇوملرین تا ابتدادان بری چۆخ یاخین مۆناسیبتده اولدوقلارینی، شۆبهه گۆتورمز بیر صورتده گۆرجه ییک.

دۆنیادا، تاریخ بویو، اۆز آنا یوردوندان هنج بیر یشره حرکت ائتمه میس قۇوم - قبیله تاپماق چۆخ چتین دیر. ایندییه قدر تاریخین گۆستردییی کیمی قبیله لر، یشله قاپیلیمیش یارپاقلار کیمی، جۆر به جۆر سببلره گۆره آلمانلارین «اۆره نیمات» دندیکلری «ایلک وطن» دن آیریلیب و «غۆربت» یوللارینا دۆشموشلر. باشقالاری ایله دۆرلو شکیللرده قاریشیب قایناشمیشلار. حادثه لرین تأثیرى ایله دۆشدوکلری بو دؤلامباجلی یوللارین، اکثر هاردان باشلادیغی زامانلا اونودولموش و ایلک یورد، رۇیالاشان خاطیره لر ایچینده دومانلی و خیالی بیر اولکة یه دۆنوشموشدور.

بونا گۆره، «بیزیم ایلک یورد» هارادیر سؤالی بیر چۆخ مباحثه لره (و حتى گۆزله نیلمه یین نتیجه لرین میدانا چیخماسینا) سبب اولماقدادیر. مثلاً، جرمن لردن گۆت ائلی ایللر بویو، اۆزلىرى نین آنا یوردلارینی ویستول چایی نین کناریندا اولدوغونا اینانیرکن، ایندی بیر پارا عالیملر اونلارین ایسکاندیناویا - دان گلمیش اولدوقلارینی اثبات اندیرلر. گۆت - لارین آنا یوردونو باشقا یشلرده ده آختارانلار وار. بیر زامانلار، دوغان آوجی نین نقل ائتدیگینه گۆره، ایسلاولاردا ایلکین اۆزلىرى غرب اۆکراین، پولونیا و پرى پست باتلاقلاریندان گلمیش بیلیردیلر، ایندی جیدى اولاراق اونلارین ایسکیت، آلان و باشقا آسیالی ائللرله باغلی اولدوقلاری دئییلیر.

^۱ - «تۆرکلرین تاریخی»، تکیین یایین ائوی ۱۹۷۹، ایستامبول، جیلد ۱، ص ۲۹۷

بو آرادا پس «آريالار» هاردان گلميشلر؟ بيلديميميز كيمي اوئستا دا دؤنيانين ۱۶ اؤلكه سيندن، بير نؤقطه يه، ايشاره اولونوبدور. بو روايته گؤره، آئيرى ينه وه جه، آهورامزدا - نين ايلك ياراتديغي يثردير. گؤره سن بو يثر هاردادير؟

ونديداد - ين، ايلك فرقرده - ينده، ۱۶ اؤلكه نين ياراديلماسيندان بحث انديليركن، سؤآلیميزا بئله جواب وئريلير: «آهورا - - مزدا، زردوشته دئدى: يثر اؤزونده كيمسه يۇخكن، من بير چوخ راحت و شن اؤلكه لر ياراتديم؛ يۇخسا هر كس آئيرى ينه وه جه يه آخين ائردى، هر يثر بؤشالار و آئيرى ينه وه جه - ده ده غلبه ليكدن، شولوقلوقدان حيات چتين اولوردو، فقط، آئيرى ينه وه جه - ده اولان راحتلىق باشقا يثرلرده يۇخدو، زيرا اورالاردا ياخشىليقلارين يانيندا يامانليقلاردا واردى. ان گؤزل و ايلك ياراتديغيم اؤلكه آئيرى ينه وه جه، دائيتي يه چايي نين يانيندادير. لاكين خبيث اهريمن، ماوى (ايرى/ ضررلى/ قيرمىزى/ سانجان) بير ايلان و اوزون، آغير شاختالى قيشلارى اوريا مسلط ائله دى. آئيرى ينه وه جه - ده چوخ سؤيوق قيشلار اون آي داوام ائدر؛ ياز آنجاق ايكي آي اولار؛ بو ايكي آيدادا يثر گؤيرنتى اوچون سؤيوقدور، سولاردا ائله دير».^۷

مؤليف بير آز سؤنرا دئير: «جمشيد آئيرى ينه وه جه - نى برپا ائتمكده چوخ چاليشدى؛ غلبه به ليگه قارشى گلمك اوچون شهرى اوچ دفعه جنوبا طرف اينكيشاف ائتديردى». و نديداد - ين ايكينجى فرگرد - ينده غلبه ليگه داير ايشاره لر وار. «طبيعى بير حادثه ايشلرى بؤسوتون خارابلا دى... ائله بير شاختا گلدى كى خالقين بير چوخو تلف اولدو، قالانلار دا داغيلديلار... تله سيك جنوب، غرب و شرق يوللارينا توكؤلدولر».^۸ فاجيعه حاقيندا بو ايضاحات دا ديقته دئر: «بير گؤن آهورا - مزدا آئيرى ينه وه جه - ده جمشيد گؤرسندى و اونو گله جه بين آجى حادثه لر يندن خبردار ائتدى. دائيتيا چايي نين دره سيندن داغين ذيره سينه قدر قار دولدوراجا قدير دئدى؛ سنين بير بؤيوك ماغارا حاضيرلاما غين گرگير؛ اورادا آنجاق اينسان، حيوان و گؤيرنتى لر ين نسلينى قؤروماق مۇمكوندور».

^۷ - رضى، هاشم، «فرهنگر نامهاى اوسته فروهر، ۱۳۴۶ (۱۹۶۸)،

^۸ - ينه اوردا ص ۱۰

۲. ۱. ۱. بو آنا یورد هاردادیر؟

ایلک سۆآلیمیزا قایدیریق: بو «ایلک یورد» هاردادیر؟ ..ااسپیکل، دارمشتتیر و ژاکسون اۆنون شیمال - غربده اولدوغونا اینانیرلار.

مارکورات ایسه آیریینه وه جهنی خوارزم - له بیر توتور و سۆزونو اثبات اۆچون ده بیر نئچه دلیل گتیریر از جۆمله دن:

۱- وندیداد - ین بیرینجی فرگرد - ینده، ۱۶ اۆلکه دن بحث ائدیلدینده، خوارزم دن آد آپاریلما ییر. ساییلان هامی اۆلکه لر، غربده یوخ، شرقده دیرلر. بو حسابلا، آیریینه وه جهنین، استثناء اولاراق غربده اولماسی دوزگون گلمه ییر.

۲- دائیتی یا چایینی وصف ائدن سۆزلر، ساسانی لر دؤورونده آمودریانی تانیتدیرماق اۆچون گۆستریلن خوصوصیت لرین عینی دیر.

۳- بیرینجی فرگرد - ده خوارزمین آدی، ساییلان ۱۶ اۆلکه نین ایچینده یوخدور، حالبوکی، خوارزمین یان - یوره سینده کی یئرلردن آد چکیلیمشدیر^۹ (آدی چکیلن اۆلکه لر دن سکگیزینجیسی اوروادیر؛ بونون اۆرکنج، خوارزمین، باش شهرى ایله عینی اولدوغو سؤیله نیله بیلر).^{۱۰}

کلاسیک و غیر سیاسی معنادا، ایرانیلارین^{۱۱} ایلک یوردلاری باره ده بو قدرله کیفایتله نرک یازیمیزا، بو موضوعو اورتایا آتماغیمیزا سبب اولان مسئله نی، بیر باشقا یوندن داوام ائدک:

^۹ - ینته اوردا ص، ۱۱.

^{۱۰} - نطقى - پرفسور - دوکتور - حمید، «میتاق یزدانی»، وارلیق ژورنالی، سومره ۳/۴، ۱۹۸۵، تهران، تفرعات اۆچون عین یازی یا باخینیز، ص ۶.

^{۱۱} - بو گۆن «ایران» دندیگیمیزده، شیمالدان: آذربایجان رسپوبلیکاسی، خزر گۆلو، ترکمنستان رسپوبلیکاسی، شرقدن: افغانستان، پاکستان، جوددان عمان و فارس کۆز فزلی، غربدن عراق - لا احاطه ائدیلیمش ۱۶۴۸۰۰ ک م ۲ - لیک ایران اسلام جمهوریتی خاطره گلر. بو نوع، (ایران - شمول دولت)، سون دفعه، صفویلر طرفیندن قۇرۇلدۇ، حدودلاری دڭیشیلرک گۆنوموزه قدر مجاديله لر وتوزک و بو مياندا کيچيک ساييلما ياجاق پارچالاری اۆزگه لر، قاپدیریلدی ایسه ده سیاسی بیر قدرت کیچی وارلیغینی قۇرۇیودور. بو گۆنکو «ایران» «کلاسیک ایران» (ایران باستانی) دنیه بیلدیگیمیز، «توران»لا قارشیشاراق شاهنامه لری حماست داستانلاری ایله دۆلدوران ایران - یی آتجاج بیر پارچاسی دیر. زامانییزدا، ایران، باشدا ایشاره ائتدیگیمیز اۆلکه نین پۆلیتیک آدی دیر بو اۆلکه، چۆخ دیللی و مختلیف خاقلاردان تشکول ائتمیش بیر بۆتوندور. بورادا فارس دیللی لر دن سؤنرا تورک دیللی خاقلار اکثریتده دیرلر. آوروپالیلار پاتلیش اولاراق بۆتون بو اۆلکه نی ۱۹۳۵ - ه قدر پرسیا (یعنی پرسرلین - فارسلا رین مملکتی) دنیه آدلاندیریردیلا؛ بو اویر خاقلارین، اؤ جۆمله دن ایران تۆرکلرینی وارلیغینی هئچه سایماقدیر. ایران سۆزو اؤ اۆلکه ده اؤتوران بۆتون خاقلارا شامل اولدوغو اۆچون، اورادکی تۆرکلر طرفیندن ده ایشله دیلمکده دیر. دنمک اولار کی، «ایراند» هر تۆرک ایرانلی دیر، آما، هر ایرانلی تۆرک دئییلدیر»

۳. ۱. ۱. تۆرک‌لرین آنا یوردو

تۆرک‌لرین آنا یوردو ھاردادی؟

آنا یوردون جغرافیاسینا «گیریش» دە، پروفیسور اقدس نعمت‌کورات دان بیر نئچە جۆملە دە تۆخونموشدوق و قیساجا، بئله دئمیشدیک:

میلاددان یۆز ایللرجه قاباقدان، قارا دَیزین شیمالینا، اورتا آسیادان بیر چۆخ قوملار گلیب، اوزون زامانلار قالیدیلا، تۆرک طایفالاریندان دا اولماق ایمکانی چۆخدور. ۴ - نجو یۆز ایلدن اعتیاراً، قارا دَیزین شیمال ساحەسی بیرى بیرین دالینجا گلن تۆرک قوملارینین «انلی» اولموش، تۆرک طایفالارینین ھامیسی نین دا شرقدن، یعنی اورتا آسیادان گلدیکلری بیلینیر، بئله‌جه تۆرک‌لرین «آنا یوردلاری» نین دا اورتا آسیا اولماسی ایجاب ائدر.

کلاپ روت (Klaproth) و وامبری (Vambery) یه گۆره تۆرک‌لرین آنا یوردو آلتایلارین چئورسینده؛ رادلوف - ا (Radloff) گۆره بو ساحه آلتایلارین شرقینده یعنی بو گۆنکو موغولیستاندا اولماسی گرکیر. مونغولیست رامستد (Mongolist Ramsted) ایسه تۆرک و موغول دیللری آراسینداکی یاخینلیقلاری گۆز اؤنوندە توتاراق، تۆرک‌لرین موغولیستاندان تۆره‌میش اولدوقلارینی اؤنه سۆرموشدور؛ بارتولد (Barthold) دا تۆرک آنا یوردونون موغولیستاندا اولدوغونو دۆشونوردو. نه ایسه دیل آراشدیرمالاری و آرکنولوژیک تدقیقات و سایر. نتیجه‌سینده آنا یوردون آلتایلارین باتیسینا طرف خیلی اۇزاقدا گۆستریرلر سە دە، نمەث Nemeth آن اسکی تۆرک دیلی ایله «آنا اۇرال دیلی» آراسیندا، و اۇرال دیللرینده، اسکی ھندی یعنی «آریائی» عنصرلر مۆوجوددور؛ بئله‌جه، اسکی «ھندجه»، یعنی آریائی بیر دیل ایله ھم دە «اۇرال» ھم دە «آلتای» ائللری نین تماس ائندە بیلەجکلری ساحه آرال گۆلو چئورسی اولماسی ایجاب ائدر. بوحالدا تۆرک‌لرین ایلک یاشادیق‌لاری ینرلری، نمەث - ە گۆره آلتای داغلاری ایله اۇرال داغلاری آراسیندا، یعنی بو گۆنکو قازاقستان دا آختارماق دۆغرو اولار. لاکین مسئلە یالنیز دیل تدقیقلری

ایله کاملاً آچیققلانمايیر. اساس آچار درین تاریخی و آرکئولوژیک (کئچمیش اسکی لری آرام، تانیما) آراشدیرمالارین جاوابلاریندادیر.

س - و - کیسه لئو - یں ۱۹۵۱ - ده چیخارتدیغی «جنوب سیبیر - یں ان اسکی تاریخی» اثرینده^{۱۲} و یاناشی اؤلاراق بایکال گؤلونون شیمالیندا، لئنا چایی نین باشلاریندا، یئلمی سو منطقه سینده میدانا چیخاریلان «قایا رسملری» و آرکئولوژیک تاپیتیلار، بو یئرلرده کی اسکی دؤورلرین اثتیک خوصوصیت لرینی آیدین لاتماقدا فایدا وار: بیلیندیگی اؤزره، ایدیل بؤیو و غربی سیبری ساحه سینده، میلاددان اؤنجه ۳ و ۲ - نجی مین ایللرینده «آفاناسی یئو کۆلتورو» آدی وئرلن بیر دؤور کئچمیشدیر. بو کۆلتورون ایزلرینه آلتایلار چئورسینده ده راستلاشیلیمیشدیر. بونا تعقیباً میلاددان اؤنجه ۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ ایللری آراسیندا «آندرونو کۆلتورو»^{۱۳} باشلامیش و بو کۆلتور یاییق ایلی بالخاش گؤل، ایرتیش نهری بویلاری و اوی نهری نین باش قیسملرینده یاییلمیشدی. بو یئرلرده یاشایان خاقلارین باشدا آت، اینک و قویون اولماق اؤزره چؤخ میقداردا اهلی حیوان یتیشدیردیکلری برونز و باشقا معدنی ایشلری ایله مشغول اولدوقلاری آنلاشیلیر. میلاددان اؤنجه ۷۰۰ - ۱۲۰۰ ایللری آراسیندا یئنی سئی نهری نین باش طرفلرینده یاشایانلار «قاراسوق کۆلتورو»^{۱۴} آدینی داشییان کۆلتور دایره سینده منسوبدور. انله بو دؤورلرده دیر کی، جنوب سیبیر و (آلتای یؤره سینده)، اورتا یئنی سئی ساحه سینده اینجه یۆزلو موغولی کاراکتر گؤرسنمه گه باشلامیشدیر. عین زاماندا آلتای یؤره سینده زراعتین ده اینکیشافی تایید اندیلیمکده دیر. «قاراسوق کۆلتورو دؤورۆنده دؤرد تکرلی آرابا کئچه دن تیکیلیمیش ائولرین (دَرمه ائو، چادیر - لارین) موجودیتی ده بللی اولموشدور. بونلارین تۆرک منشالی اولماسی لازیم گلیرسه ده کیسه لئو بو خوصوصدا بیر شئی دئمه ییر. آرختولوگیا آراشدیرمالاری سایه سینده آنلاشیلدیغی اؤزره یئنی سئی نهری نین اورتا و باش ساحه لری بایکال گؤل چئوره سی، لئنا نهری نین باش قیسملاری، ایرلیغی نهری بویلاری

^{۱۲} - کیسه لئو، س، و؛ دَرمه نایایا ایستوریا یۆزنۆی سیبیر» ایزد آ ک. نالوک من س س ر. مسکوا، ۱۹۵۱

^{۱۳} - عینه، ص. ۱۰۵ - ۶۷.

^{۱۴} - عینه، ص. ۱۸۳ - ۱۰۶.

و آلتای چتوره‌لری چوخ اثرکندن، کۆچبه حایاتی یاشایان طایفالارین ساحه‌سینی تشکیل ائتمیش و بورانین اھالیسی اثرکندن چین ایله یاخین مناسیبتلر قورموشلار.

بیلیندیگی کیمی چین، میلاددان اۆنجه ۲- نجی مین ایلدن میلاد سیرالارینا قَدَر برۇنز استحصالاتیندا آن مہم و اؤنملی مرکزلدن بیرى ساییلیردی. آما «دَمیر دؤورو» آلتای یۆره‌سینده چین - دَن داھا اوّل باشلامیشدیر: میلاددان اۆنجه ۵ - ۴ - اۆنجو یۆز ایللرده مینوسینسک منطقہ‌سی و آلتای چتورہ‌سینده «دَمیرچیلیگین» اینکیشافی تثبیت ائدیلیمیشدیر. تۆرک منشألی ائللرین غالیا ان اسکی مادّی کۆلتور اؤرنکلىرى، آلتایلارین جنوب غربینده کی «پازیریق» قورغانیندا اورتایا چیخاریلیب دیر.^{۱۵} بورادا هیستی‌یونک - نو (هون) - لارین مدنیتی‌نی آیدینلادان بیر چوخ شئی مؤوجوددور. م، اؤ - ۳ - نجو یۆز اورتالارینا عاید «پازیریق» قورغانیندا باشقا، اورالارا یاخین «شییه» قورغانیندا ان اسکی تۆرک مدنیتی‌نی آیدینلادان بیر چوخ اشیاء چیخیمیشدیر. دئمک کی م، اؤ - ۳ - نجو یۆز ایلده آلتای چتورہ‌سی تۆرک قۇوملری‌نین (بۇیلاری‌نین) یاشادیقلاری ساحه‌یه داخلیدیر.

سیبیرین دۆرلو یئرلرینده تثبیت ائدیلمن و اسکی‌لیکلری م، اؤ - ۱۵ - نجی مین ایله قَدَر چیخاریلان «قایا رسملری‌نین» نه درجه‌یه قَدَر پروتو - تۆرک^{۱۶} قۇوملرله (بۇیلارلا) علاقه‌سی واردیر؟ بللی دئییل... بو داش اۆزّینه چیزیلیمیش رسملرین، هنج اولمازسا یئنی داش دؤورونون سۇنلارینا عاید اولانلاریندا، تثبیت ائدیلمن، آت مدنیتی و کۆچه‌به‌لیکله علاقه‌دار اولان بعضی رسملری، چوخ سۇنراکی دؤورلرده تۆرک قۇوملرینده (بۇیلاریندا) «تۆتم» لرین رسملری (قارتال و کئچی)، بونلارین تۆرکلره عاید اولدوغو فیکرینی قوتلندیرمکده دیر. بو کیمی آرختولورۇ تاپیتى‌لاریندا ان اسکی تۆرک آنا یوردونون تعیین‌ینده دیقّه آیینماسی گرکیر. تۆرکلرین تاریخ ساحه‌سینه چیخدیقلاری دؤورده کی «آنا یورد» لارینی تعیین خوصوصوندا ایسه تۆرک دیل تدقیقلری و تاریخ قیدلرینه دایانماق ضروری‌دیر.^{۱۷}

^{۱۵} - عینه ص. ۳۹۲ - ۳۲۷.

^{۱۶} - تۆرک اۆنجه‌سی

^{۱۷} - کؤزات، اۆگه ص. ۴ - ۱. (پروفور، س. و کیه‌لنو - ه عائد بیلک و قیدلر بو کیتابدان آیینمیشدیر.)

ایشارہ ائیدیلدیگی کیمی؛ «غرب تدیقچیلری تۆرکلرین آنا یوردونو آلتای داغلارینین شرقینده آختاریلار و تۆرکلرله موغوللارین بیر آرادا اولدوقلارینی دۆشونورلر. تۆرکته آراشدیریجیلاری، آنا یوردون آلتایلارین غربینده، اوزال - ا دؤغرو تۇرپاقلاردا اولدوغو فیکرینده دیرلر. بو فیکیر اختلافلارینی پروفیسور قفس اوغلو قیساچا بئله آنلادیر: غرب عالیملری چین سندلرینه دایاناراق تۆرکلرین آنا یوردونو شیمال - غربده گۆستریرلر. بعضی لری ده یئنی سئی منبعلرینده یا ایریتیش - اورال آراسیندا، یا دا بایکال - ین شیمال - غربینده اولدوغونا اینانیرلار. بو متن لری یان - یانا قویدوقدا، ایرانلیلارین و تۆرکلرین (تورانلیلارین) آنا یوردلارینی قونشو اولدوقلاری ظئی اویانمیش اولمایرمی؟ «اؤ یئرلر، دۆنیا خالقلارینا مجهول ایدی نهایت، ایلان - سایاغی قیوریللا - قیوریللا آخان چایین بۆیونجا سۆن زمانلاردا چکیلیمیش شۆسه (جاده) بیزی دۆزلۆکلردن، یاواش - یاواش، داغلارلا آپاریب چیخاردیر. یتیشیر - یتیشمز، اوزوموزو دۆرد طرفدن داغلارلا چئوریللی گۆروروک، اوزادا قیشلار چۆخ سۆیوقدور، انله بیل هر - نهیه ال دئیینجه قیریللاچاقدیر. داغلاردا ابدی جۆمودیتلر لاکین آلقاقلیقلار، درهلر سئحرله ین گۆزکلیکده. قیسا یایلاردا یۆز مین کیلومترلیک بیر دۆنیا بهشتی گۆزلریمیزین اؤنونده، اؤتده سیخ بیر اۆرمان بو بهشتین بشده بیرینی توتمودور. جۆر - به - جۆر حئیوانلار؛ و هله ۳۱۰ نۆعو ساییللا بیلیمیش قوشلار.^{۱۸}

بئله بیر یئرین حاقیندا آهورا - مزدا - نین دیلی ایله «ایلک و آن گۆزل یاراتدیغیم یئر اؤرادیر» دئمک چۆخ یاراشیقلی و مناسیب دئییلدیرمی؟ ایستر یئرین آدی جغرافی خریطه لرینده اگری رنجه (Öiryrənəçə) و چایین آدی داییتی یا اولسون، ایستر سه ده آلتایلار و چوپا اولسون! بلکه تبریزی صائین سۆزو بورادا دا دؤغرو دور:

«بونلارین هامیسی عین روئانین آیری - آیری تعبیرلری کیمی دئییلدیرمی؟»

^{۱۸} - مایوروف، یوری «آلتایلار داتر بیر حکایه»، اسپوتنیک درگسی، (انگلیزجه)، ژوئن ۱۹۸۵، ص ۱۳ - ۶

۲. ۱. اوّل زامان ایچینده...

م، اۋ. ۳ - ۲ - نجۆ مین ایللیکلرده، چینه داواملی هجوملار ائدن «شیمال باربارلاری»نین ترکییینده پروتو - تۆرکلرین ده بولوندوغو (ایلک بۆیوک کۆچه به لر کۆنفندراسیونو هیونگنو^{۱۹} لار - ین قورولماسیندان اول)، وۆقوعو تصوّر ائدیله بیلمز.

بو کۆنفندراسیون (سؤنرادان اورتایا چیخاجاق اولان دیگر بۇزقیر ایمپراتورلوقلاری کیمی) اۆزونو اولّا «قلان»ینا، داها سؤنرا دا یاواش یاواش، مهم (اؤنملی) ساییلان طایفالار تۇپلۇغونا قبول ائتدیرمگی باجاران قهرامانلارین یۇرولماز و تۆکنمز سعی لرینین نتیجه سینده دۇغموشدور. بونلاردان بیرى، محتملاً م، اۋ. ۲۱۰ - دا اۆلموش و افسانه لشمیش باتورون (باهادورون) ساده جه، آدینین تئومان و لغبینین شان - یو (ایمپراتور؟) اولدوغو بیلینمکده دیر.

بو هیونق - نولار کیملر دیر؟ بعضی لری نه (مثلاً لیگنتی یه) گۆره، پالئو آسیالی؛ بعضی باشقالارینا گۆره ایسه (شیراتورى (Shiratori) نین ایکینجی نظریه سی) پروتۆ - مونغول و نهایت و چوخلارینا گۆره ده پروتۆ - تۆرکلر دیر (شیراتون - ون بیرینجی نظریه سی، پئلیئوت، هامبیس و. سایره) و چۆخ فاکتین اینجه لئمه سیله اثبات اولماق اۆزره، آنلاشیلان، گرچک بو سۆنوجو احتمالین طرفدارلاریندان یانادیر.^{۲۰}

۱ - ۲ - ۱. شاهنامه ده تورک لر: ایران - توران

ایرانلیلارین مؤختلیف قوملارلا مؤناسیتلرینی تارخیی چؤخ اسکی زامانلارلا گنڊیب چیخار. بو آرادا چینلیلر، یونانلیلار، عربلر، حتّی هندلیلر، بربرلر، خزرلر، اثرمنیلر، ولؤلر - ی (متنده بئله دیر) سایماق اولار. تۆرکلره (شاهنامه ده تورانلیلار) گلینجه، گرچی فردوسی کیتابیندا تفرعاًتلا داستانلار بییجیمینده بو بابدا دانیشمیشدیر؛ لاکین ایران - تۆرک مناسیتلرینی تدقیق اوچون شاهنامه بیرجیک منبع دئییلدیر. ۱۰ - نجو یۆز ایله تقدوم ائدن چاغلارلا دایر معلومات نیسبتاً آز دئییلدیر. او بیر طرفدن تۆرکولؤگیا

١٩- هیونگولار و یا مونلار تۆرکدۆر. بو فکر اکثر مؤلفلر طرفیندن قبول اولونموشدور. ج. هـ.

٢٠ - عینه. ص. ٤٤ - ٤٣.

آراشدیرمالاری دا اعتمادا دیر، گئیش و مهم اولدوقلاری اوچون نظردن قاچیریلمامالیدیر.^{۲۱}

فردوسی، شاهنامه‌نی یازارکن بیر چوخ منبع‌لره مراجعت ائتمیشدیر؛ و لاکین تۆرک دئیرگن، او، طبیعی چنوره‌سینده‌کی تۆرکلری مودئل آلمیشدیر. اونون تانیدیغی تۆرکلر، دئمک اولار کی بیر چوخ باخیمدان «ایرانلاشمیش - دیلار» یوکسک صینیفدن اولدوقلاری اوچون ده، محقق ایکی دیلی (اؤز دیللری و فارسجا - نی) یاخشی بیلیر، ایرانلیلار کیمی گئینیر و یاشایردیلار.

شاهنامه‌ده تۆرکلرین اوتوردوقلاری یئرلردن بیرى عمومیتله «توران» یا دا «توران - زمین» دئییه آدلانمیشدیر. بو ترمین (اصطلاح) ایرانین شمال شرقینه دۆشن آسیانین اوجسوز بوجاقسیز مسافه‌لرینی دیقتله مؤعینلشدیرمکدن اؤزاقدیر. ظاهراً، جیحون (= آمودریا = اوخسوس) چایی، بو ایکی آیری دۆنیانین حدودودور. فریدونون اولکه‌لری آیردیغیندا بو حدوددان سؤز کئچمه‌یر. آنجاق، طهماسب اوغلو زاو زامانیندا جیحوندان چین و خوتنه قدر تورانلیلارین اولدوغونا دایر ایشارتلر وار، سؤنرا بو حدودو آشیب و نهایت گئری قاییتمالار دورلو دؤیوشمه‌لرین اساس موضوعو اولور. ساسانیلردن بهرام - گۆز، جیحونون قیراغیندا حدود علامتی اولاراق، بیر ستون (میل) تیکدیریر. ستونون اؤزрінده، قطعی حدود بورادیر؛ نه تۆرک نه‌ده ایرانلی بونو آشا بیلمز، دئییه یازدیریر. نهایت، انوشیروان، اورایا، آخینلری دۆردوتماق اوچون بیر سد چکدیردی.^{۲۲}

شاهنامه - ده، ایلک دفعه، توران آدی فریدونون اولکه‌لری بؤلکم بحثینده کئچیر. خصمانه مناسیبتلر کیتابین آن گئیش قیسیم‌لرینی اؤزونه حصر ائدیر. گئت - گئده درینلشن دۆشمَنلیک هنج بیر سیاسی مؤقاوله‌نین اؤزون عؤمورلو اولماسینا ایجازه وئرمز. فردوسی، بو ایکی سوؤیو، سو و اؤد کیمی باریشماز بیلیر. دؤ گۆهر، یکی آتش و دیگر آب.

^{۲۱} - عینی

^{۲۲} - عینه، ص. ۸۷

باشقا بیر یثرده، سو ایله اؤدو یان - یانا قویماق هر ایکسی نین حاقیندا ظوالمدور، دنییر:

کسی کو برد آب - و آتش به هم

آبر هر دو بر کرده باشد ستم...

سَلَم و تور پایلاریندان ممنون دئییلدیلر؛ آل - بیرلیگی ایله ایرج - ی اؤلدورورلر. قارداش قاتیلی تور هنج بیر زامان عفو اندیلیمه جکدی؛ و بورادان سؤنو گلمه یین ایران - توران ساواشلاری باشلا یا جاقدیر. ایرج - یین اؤغلو، منوچهر، نهایت بیر ووروشمادا ایکی عمیسی، سلم و تور - و اؤلدوره جک. لاکین ساواش قورتولمایاجاق، توران خاقانی افراسیاب - لا دؤیوشلره داوام ائده جکدیر. ساواشلارین داوامی، بو ایکی سؤیو آرتیق باریشماز و اونیوشماز حالا گتیره جکدیر. هر ایکی سؤی دا، آنا یوردلاری نین (قوتلی احتمالات) یاخین قونشولوغونو، مینلرجه ایل عین آجی - شیرین تجربه لر و امتحانلاری کئچیردیکلرینی؛ و بَنَزَر قَدَرلری بؤلوشدوکلرینی؛ ووروشمالارین آلوووندا اؤنوتدولار. ائله کی بهرام - ی چوبینه نین باجیسی گوردیه، «ایرانلیلارلا تۆرکلرین آراسینا قوهوملوق غوصه و زحمتدن ساوای نتیجه وئرمز»، دییه دۆشونه بیله جک:

و لیکن چو با تۆرک ایرانیان، بکوشد که خویشی بؤد در میان

ز بیوند - و از بند آن روزگار غم - و رنج بیند به فرجام کار.

گرچکده ده، بو بابدا ایران و تورانین دۆشمهنجه رابطه لرین دؤغوردوغو فاجیعه لر آز دئییلدی. اؤنلارین آن مشهورو سَنَهرابین (آتاسی و ایرانین باش پهلوانی، رۆستم، اؤز الی ایله اؤنو تانیما دان هلاک ائتمه سی) و باباسی ایران شاهی کیکاووس، آناسی بیر تورانلی خاتون اؤلان سیاوش - ون (افراسیاب - یین قارداشی گرسیوز طرفیندن اؤلدورولمه سی) ماجرالاریدیر.

«فرهنگِ نام های اوستا» - دا (اوستا - داکى آدلارین لؤغیتنده) دئییلدیگینه گۆره: «توران» سؤزونون اصلی پهلویجه ده «تور» ایمیش، «آن» نیسبتی گؤسترن علاوه دیر (شکیلچی دیر/ اکدیر). ایران یا ییلا سینا سیزان «آریایی» ائللرین بیر قیسمی مۆناسیب

گۆردوكلرى ساحه‌لرده يثرلشدىلر، (غاليا آز - چۆخ بىر - بىرىنە ياخىن زامانلاردا بو يىنى يوردلارينا گلدىكلرى اۆچون، ايشغال ائتىدىكلرى يايلاىنن عمومى تۆپونىمىنە گۆره، فرقلره باخمادان اۆترى اولاراق بو قىبىله‌لره اۆز اءلارى ايله بىرگه، ايرانلى دا دئىلىدى؛ البته، بو مۆختلىف قىبىله‌لر هر بىرىسى اۆز خۆصوصىت، و دوروملارنى مۆحافىظه ائتمگه داوام ائتىدىلر. H N) شهرلر سالدىلار و اكىنچى لىكله مشغول اولدولار. اۆ بىرلى (تۆركلر) ايسه عادتلرى، عنعنەلى و چۆخ حركتلى يئىشىش اولدوقلارى اۆزره، اۆزلى ايله گتىردىكلرى چۆخ سايدا حنىوانلارنى بىله‌مكله كۆچرى ياشايشى ترجىح ائتىدىلر. آز - چۆخ «يثرلشمىشلر» و «نومادلار»، (اؤبا، آلاچىق و چادردا ياشايلانلار)، زامان كئچدىكجه داها آرتىق يادىرقاندىلار^{۲۳}

اوستانىن ۵ - نجى يىشت - ينده، كئويھئوسره‌وه (شاهنامه - ده كىخسرو) زامانىداكى ساواشلاردا اىشارت ائدىلىدىر. بو منبعده دئىلىدىگىنە گۆره، طوسه (طوس)، انه‌هيتە - دىن (آناهىتادان)، اىستەمىشدىركى، اؤنو، گنگه (گنگ - دژ) اۆستوندهكى كئچىدە ياخىنلاشان ووروشمادا، وئسەكه - نىن (ويسە - نىن) اىگىد اؤغوللارينا غالىب قىلسىن. عىن منبعده، بىر آز سؤنرا (فصىل: ۵)، بو دفعە تورانلى ويسە - نىن اؤغوللارنى عىن تانرىچا آناهىتاي يۆز آت و مىن قۇيون آداخلاياراق، طوسا غلبه اۆچون يالواردىغىنى گۆروروك. دىقتى ايكى نۆقطەيه چكمك يثرىدىر: ۱. ايكى ضىد سۇيون تاپىندىقلارى و اوندان كۆمك اىستەدىكلرى عىن آناهىتا - دىر؛ ۲. ايرانلى طوس آت و قۇيون كسمەدن آناهىتاي يالوارىر؛ حالبوكى تورانلىلار حنىواندارلىق ائتىدىكلرى اۆچون دە قوربانلىق كسىرلر.^{۲۴} مولىف ساكا- لارىن تورانلىلارلا عىنى اؤلا - بىله‌جگىنە دە اىشارت ائدىر.

باشقا بىر منبعىن دە وئردىگى معلوماتى قىستاجا گۆزدن كئچىرك: «... اۆچ آبرى «قىبىله - بىرلشمەلر»ىن، يىنى اؤستا روايتلرىندە اۆچ قارداش تىمئالى و اءلارنى دا تانىيىرىق: آرىه، توره و سئىرىمە. اورتا فارسجا يازىلارىندا و اوردان شاهنامه‌يه نقل اولوش شكىللىرى ايله

^{۲۳} - رضى؛ اۆگه، ص. ۳۰۴.

^{۲۴} - عىنە، ص. ۳۵۷.

آدلار بلله دير: دۇنيا سلطنتى، تريتون - ون (فردوسى: فريدون / قريدون - ون) اوچ اوغلو: اوج (فردوسى: ايرج)، سلم و توج (فردوسى: تور) - ون آرالاريندا بولوشولدو. ايرج - ين آدى «آيثرىه + بير شكيلچى» - دير. پهلوى يازيسيندا سلم، «سلم» يازيلميشدير، بو يازى سيستمينه گۆره «سريم» ده اوخونا بيلر. تور - ا گلينجه او دا «تور + ج» - دير، (ايراندا تورج، آز- چوخ ايشلك بير آديير، HN). فريدون (يئنى اوئستادا: Thrituna)، اسكى يشتلرده آدى كئچن، شجرهسى اسكى ايرانا چاتان بير ميفيك^{۲۵} پهلواندير. «سريم» - لر ين «سارمات» لار اولدوغوندا شۆبهه يۇخدو. اونلار ايسكيت Iskit كۇنفدراسيونوندا نديلار. تور آدى چوخ اسكى روايتلرده يۇخدور. بلكه بو دؤورلر ايران يايلاسيندا ياشايانلار ين هاميسينا ايرانلى دئييلن چاغلارلا توش گلير. Christensen - ين فيكرينه گۆره ايلك زامانلاردا تۆره، ايستر ايرانلى اولسون يا دا اولماسين، چاديرلاردا ياشايانلار وئريلن بير عمومى آدى ايدى.^{۲۶} ساسانيلر زامانيندا تۆره، خوارزم - ده بير يئر آد ايدى. ژ. ماركوارت تۆرهنى اسكى بير قبيله دن قالما آد بيلير.. اوئستادا (يشت: ۱۳) آنجاق تۆره لر ين ۱۰۰۰۰ نفرليك دانو قبيلهسى نين آدى كئچر. دانو سؤزو، اوئستا - دا عمومى اولاراق سو آنلاميندا دا ايشله ديلىر. كلمه، بو عمومى معنادا ايسكيت (هئروdotus = Shitha: Herodotos اينگيليزجه: Scythia) ديليندن آليناماير؛ دؤن چايى نين آدى دا بورا داندير... بو مسئله نين حل يولو، تورانليلار ين شرق ايسكيت و سيريملرين (سئيريملرين) غرب ايسكيت - لر اولدوغونو قبول ائتمكدير. ايرانليلار جيحون يۆره لر ينده اسكيت لرله ووروشدوقلاريندا، دؤشمن كۇنفدراسيونون تركييينده اؤزگه قبيله لر دن باشقا اؤز قۇهوم قبيله لرى ده واردى.^{۲۷}

Kowalski - نين فيكرينجه: شاهنامه - ده كى تورانليلار، ايندى بيزيم بيلديگيميز تۆركلر اولماسا گرک. فردوسى نين وصف ائتديگى قيزقين وورشمالارين كئچديگى

^{۲۵} - اسطوره وى

^{۲۶} - زردوشتليك اؤزره آراشديرما؛ ص ۱۶. (نطقى حاشيه ۱۲)

^{۲۷} - يئنبرگ؛ H. S. دينهاى ايرانو باستان، فارسجا: دوكتور سيف الدين نجم آبادى، مركز ايرانى، مطالعه ي فرهنگها، تهران، ۱۳۵۹ (۱۹۸۱)

دوورده تۆركلرله ايرانلىلارین هنج بیر جور مونااسیبتلری یۇخدو. شاهنامهده کئچن تورانلىلار، بلکهده ايسکیت لرمیشلر... هیند - آوروپالی بیر کلمه اولان تۇرلا آلتاییک تۆرك کلمه لری آراسینداکی بنزریک، بئله بیر قاریشقیلیغا سبب اولاییلر. بو شاهنامهده اولان یگانه آناخرونیزم دئییلدیر. داستانجی شاعیر، اؤز زامانینین حادیثه لرینى، بعضاً چۇخ اوزاقلاردا تصوۆر و تصویر اندیر، مثلاً او، اسکی یونانلیلاری بیزانسلیلارلا قاریشديرير و اونلارین خریستیان (مسیحی) اولدوقلاری فیکریندهدیر. نئجه کی دارا (داریوش)، یونانلیلارلا بیر محاربه ده الی ایله، ۴۰ کاتولیک و بیر خاچ دا دۆشمئلردن آلیر. یۆز - ایللرجه زردۆشت - ون دۇنیایا گلمه سیندن قاباق شاهنامهده زند - اوئستا - نین بولوندوغو «اؤد - تاپیناق» لاریندان (آتشکده لردن) بحث اندیر، آختمئید دؤورونون تورانلیلاری ایله ساسانی چاغینین تورانلیلاری هنج فرق ائتمه میشلر، سانکی زامان اونلار اۆچون دورموشدور. چۆنکو اونلارین هامیسی فردوسی ایله چاغداش تۆركلرین قۇپيالاری دیرلار.^{۲۸}

ایران توران ساواشلارینین سببی ایرج - ین ایتتیقامی ایدی؛ سؤنرا، سیاووشون قانی، ایرج - ی اؤنوتدوردو. افراسیابین اؤلوموندن سؤنرا ووروشمالار، کؤوالسکی (Kowalski) نین دندیگی کیمی دینی رنگ آلدی. شاهنامهده زردۆشتدن اولکی دؤورلرین دینیندن اؤستواؤرتولو کئچیلیر. آرا - سیرا ایشارتلردن آنلاشیلیر کی شاعیر ایرانلی و تورانلی آراسیندا فرق گۆرمه ییر. ایکی قۇوم ده تک آلاهلیدیر. هر ایکسی ده اؤنو عین آدلارلا (اکثر «یزدان» دییه چاغیریلار.^{۲۹} بعضی کئچیدلرده بیر نوع فرقه ایشارت ائدیلیلر؛ مثلاً افراسیابین قیزی فرنگیسله سیاووشون ائولئمه سینده دین فرقینه بیر ایشارت وار: «اؤز دینینه یاخیشاجاق بیچیمده...» (بؤد در خور دین خویش)، بودا «عادتلرینه (تۆره لرینه) گۆره» معناسیندا دا آنلاشیلاییلر. افراسیاب باش شهری، قوندوز - دا، سؤنرالاری بایکند دئدییلر، اؤرادا فریدونون تیکدیردییی بیر آتسگاه وارمیش، اؤرادا بیرده

^{۲۸} - عینه ص. ۹۰.^{۲۹} - عینه ص. ۹۱.

آلتین جیلدلی زند - اوئستا ساخلانیرمیش. بۆتون بونلارا رغماً، مغلوب اولموش تورانلیلار بیردن «بۆت پرست» آدلانديريرلار...^{۳۰} مؤلیفه گۆزه، فردوسی اداری تشکیلات، ساواش طرزی و سایره ده بو ایکی سوی آراسیندا فرق قویماير.^{۳۱}

شاهنامه ده کئچن تورانلی آدلارین چؤخو ایرانلیدیر. مثلاً افراسیابلا بیر گۆن برابر چؤوکن (چوگان) اوینایان تۆرک اکیپی نین آدلاری بئله دیر: گولباد، گرسیوز، جاهو، پولاد. پیران، نستیهان و هومان. بو قاریشقیلدا، کلمه لرین بیر چؤخونون اصلی، تورانلی اولای بیلر، تورانلی پیران - ین قارداشی نین آدی فرشید ورد. ایرانلی اسفندیار - ین قارداشی نین آدی ایله عینیدیر. دَمور، قاراخان، تورخان... کیمی تۆرکجه آدلار آزدیر. یئر آدلاری دا عینی دورومدا دیرلار. بیر احتمال دا تۆرک آدلاری نین شاهنامه یه فارسی لشمیش (فارسجایا ترجمه اندیلیب و او دیلین تلفوظونه اوی دورولموش) حالدا کئچمه میشدیر؛ مثلاً دَمیر آدی بو کیتابا پولاد بیچیمینده کئچمیش اولای بیلر. او بیر طرفه، فردوسی دیل فرقی نه کاملاً مدریک دیر. طرفلرین گؤروشونده «ترجمان» دان بحث اولدوغو چؤخودور. «رویین دژ» قالاسینا هوجومو آنلاتیرکن «ترخان - ین قالایا دؤغرو، عجله ایله گلیرکن یانیندا ترجمانی نی دا گتیردیگینی» قید اندیر:

سرافراز طرخان بیامد دوان

بدین روی دژ با یکی ترجمان.

بئله جه، تورانلی هومان دا بیر اختلافی حلّ اوچون گلدیگینده یشنه بیر ترجمانلا برابر

حرکت ائدر:

نشست از بر زین، سپیده دمان

چو شیر ژیان با یکی ترجمان

بیر میثال داها:

که رو پیشِ هومان به ترکی زبان

^{۳۰} - متن بئله دیر: سر بت پرستان در آدم به خاک.

^{۳۱} - کئوالسکی اوگه ص. ۹۲.

همه گفته ما بر او بر - بخوان

گند هومان - ين يانينا،

بیزیم بوتون دندیکلریمیزی اونا تۆرکجه، سۆیله.^{۳۲}

میثال لارین ساینی چوخالتماق آساندیر. ایشاره ائتدیگیمیز قدر اورتاق (مشرک) طرفلره رغماً هامیدان قابق و هر شیین اۆستونده مدیتلری بیر بیریندن مشخص ائدن دیلیریدیر. دیل، مدیتین^{۳۳} اورتا دیرهگی دیر. اودور کی هر سۆیون کیملیک و شخصیتینه

^{۳۲} - عینه ص ۹۴

^{۳۳} - ایکی - اوج نسل اول، غربین علم و تکنیکی نفوذ ائتدیگینه، اۇنلار خاص ترمینلره برابر بیر نچه پۆلیتیک و سؤسیال مفهولار دا گلدی. بیزیم ضیالیلاریمیز، بو ینتی مفهولاری اۆز دیللرینه چنۆیرمک ایسته دیلر. لاکین فرانسیزجا «Civilisation»، «Nation» و «culture» ترمینلری حاقیندا بیر نچه سۆز سۆیله مک گۆرکیر:

۱- «Civilisation» تمدن عربلر و فارسلا، تۆرکود سوز «Civilisation» آ قارشى، عربجه اولان و هر ایکی دیله ایشلک کلمه لردن سایلان، کۆک باخمیتدان دا ینتی معنایى ایفاده ائدن «تمدن» ترمیننى آلدیلار، و بو گۆنه قۇدر ده ایشلتمکده دیلر. تۆرکجه ده اسکیدن ایشلندیکلری «تمدن» ینرینه دیلی تمیزله مک مقصدی ایله «اویقارلیق» کلمه سینی قۇیدولار. کلمه، عصمت زکی ایوب اؤغلونون «تورک دیلینن ائتیمولوژی سۆزلوگونه گۆره: «اویماق کۆکوندن و «قار» شکیلچى سیندن اولموشدور. ائرده «اویماق» اۆچون سایدینی معنلاردان یندینچى «یرلشمک» دیر. کی سۆزدن ایسته نیلن معنایا توش گلیر. «قار» شکیلچى سی اۆچون ده بۆل میثال وئرلیر.

۲- «Nation» (مِلّت) گلینجه؛ عربلر «امت» ترمیننى ایشله دیلر، نچه کی «بیرلشیک ملتله» «الام المّتحده» دیرلر. فارسلا (و باشلانغیچى تۆرکلر)، «مِلّت» کلمه سینی سنجیلر. نچه کی «مِلّت ایران» دئییلر. ایندی ده، ایراندا «میلّت مِلّت» «ناسیون» ون قارشى لیفیدیر. تۆرکجه ده اولّا «مِلّت» ترمینی قبول ائتدیلى بیر آز کتجه دن «اولوس» کلمه سی «مِلّت» ین ینرینه کتچیریلدی. ۱۹۸۰ حادیه لریندن سۇنرا ینتیدن قورولموش «دیل کورومو» بیر سیرا اۆلجه استعمالا قۇیولموش «ینتی» ترمینلری رڈ ائتدی؛ نتیجتاً پارلایتۇدا «اگه منلیک اولوسوندور» یازسی ینرینه «حاکمیت میلّیتدیر» قۇیولدو. «مِلّت»، ینتیدن هر ممکن اولدوغو ینرده «اولوس» ون ینرینی آلدی نه وار کی «اولوس» سۆزو سۆرگۆن ائدیله جک بیر گۆناه ائتمه میشدیر. نچه کی، همین «دیل کورومو» نون، سۇنرالاری (۱۹۸۸) ده چاپ ائتمیش «تۆرکجه سۆزلوک» ده اعتدالین بیر نیشانه سی اولاراق هم «مِلّت» اولدوغونو تصریح ائدیر (صحیفه ۱۵۱۳) دیوان و لغات التورکده معناسینی «شهر» دئییر (ترجمه سی: جیلد ۱ ص ۶۲). لۆردکلاوسون، میلادین ۱۳ - نچو یوز اییلندن اۆنجه لره تۆرک کلمه لرینن کۆک تانینما سۆزلوگو (Lordklauson Anethymological Dictinary of Pre - Thirteenth century Turkish) ده قیاسجاسی، بئله دئییر: ایلک معناسی اۆلکه ایدی سۇنرالاری، بو کلمه شهر آدلاری ایله قاریشدى میلاددان اۆنجه ۹ - نچو عصرده لهجه لره «شهر» ینرینه کتچدی. چوخ اسکى زامانلاردا، موغوللار بو کلمه نى تۆرکلردن آلدیلار، و - اۆز تلفوظلرینه اویقون اولاراق اصلینده اولان لش / لس / سینه دۇنۇشدو. آنلامی دا سیاسیشدی و موغوللارین ایلک اۆلکه لرینن آن بۆیوک واحیدینه دئییلدی. چینگیزدن سۇنرا ایمپراتۆرلوق دۆرده بۇلوندو و هر قیسیمی نین آدی «اولوس» اولدو؛ مثلاً «جاغاتای اولوسو» و سایر. داهّا سۇنرالار، موغوللار ینرلردن اۇرتیق خلقلری دۇشونمه گه باشلایینجا، بو کلمه «اُتل» خلقلرین بیرلیگی، معناسیندا ایشلندی. اُتل یادا اولوس، «اویماق» = قبیله، آنلامیندادیر. اویماق و یا اویماغ «بۆی» (= کلان) - لارا بۇلۇنۇردو، بۇیلار دا «اوروق» (= عانیله) - لردن تشکۆل ائدیردی. (بو کلمه لردن) آنجا «بۆی» موغولجادیر،

قصد ائىدندىر ئان باشدا دىلى نىشان آلىرلار. تورانلىلار ئىن عمومىتله پهلويجه (ايرانىجه) بىلمەدىكلرى (شاهنامە ئىن تصرىح ائىدىگى كىمى)، ايرانلىلار ئىن، تورانلىلار ئىن گوروشونە گئىدىكلرىندە، بىر «ترجمان» آپارىلماسى ئىن لازىم اولدوغونو تكرر تكرر تاپشیرماقلار ئىندان، آچىقجا آنلاشلىر. هابئله تورانلىلاردا فارسجا بىلمە بىر مىشلر؛ نئجه كى

دىل كورمو اولوس - و، اونودولوموش اسكى اولوش - ون ىئرئە احيا ائىتىشىدىر. مىلت بىر عربجه سوز اولاراق بوزوك عرب شناس (عربىن ىنى مکتوب دىلى سوزلويونە) «ا» - The Hans Wehr Dictionary of modern Written Arabic (Newwork 1979)، كوزە «دىنى تۇپلوق»، دىمكىدىر، بو جەتئەن دە بلكە اولوس - دان داهآ آز مقصدە اويغون دوشمكىدەير.

۳- «كۆلتورە» فارس و عربلر چۇخ راحت داوراندىلار؛ فارس ضىياللارى هر كسىن هر كۆن اىشلتىدىكى «فرهنگ» كلمەسى ئىن بىلىك، تربىت، ياخشى ىتىشىدىر بىلمك ذكا و حنى «لغت» كىمى معنالار ئىن بىر آز داهآ گئىشله تۆرك تۆدوسوز «كۆلتور» ىئرئە دە قۇيدولار و ان كۆندن بو كۆنە رسمى و غىر رسمى هر ىئرە اىشلەدىرلر. عربلر اىسە، اولار دا، تاپماق، كۆرۈشمك، مهارتلى و ذكى اولماق، دۆزكەمك، تصحىح ائىتمك، تربىت ائىتمك، ياخالاماق، تربىت اولماق و ساير معنالارى اولان «تقىفە / ثقفو» ماذەسىندىن «تقافە» نى «كۆلتور» قارشىلىقى اولاراق آلدىلار، و اىندى راحت - راحت اىشلەدىرلر. تۆرك ضىياللارى ئىدئسە، بو بارەدە چۇخ ەشگل پسند داوراندىلار. اىلك اولاراق عربجه، ىرى شوملاماق آنلامىنا اولان «حرث» ى اىشلتىدىلر؛ ئىدئسە بو اوزون ياشامادى؛ بىر مەلت «اكىن» اىشلتىلمەكە باشلادى، بودا يايقىن حالا كەلمەدى. نەھىت، «كۆلتور» اورتايا آتلىدى. حەلىك ىترلشمىشە بئزە بىر شىمال آذربايجاندا اىشلەنن «مەنىت» دە، داهآ چوخ ياراشدىقى اۆچون «كۆلتور» ون تۆركجەسى، نە اولمالى؟

اىلك اۆنچە، دىل قورومونون ىنى سۆزلۈگۆندىن كۆلتورون نە دىمك اولدوغونو اۆىرتك: «كۆلتور ۱- تارىخى سۇسىال انكشاف دۆرۈر اىچىندە يارادىلان بۆتون ماذى و معنوى دىر اىلە، بونلارى ياراتماقدا، سۆتراكى نسللرە كىچىرەكە اىشلەدىلن، اىنسانىن طىبعى و سۇسىال چنورەسىنە حاكىمىتى ئىن اۆلچوسونو كۆسترن واسىطەلر ئىن بۆتونو؛ حرث؛ اكىن. ۲- بىر تۇپلوما و يا خلق تۇپلولوغونا خاص دۆشۈنچە و صنعت اثرلر ئىن بۆتونو مۆحاكىمە (قضاوت)، دۆۈق و تنقىد استعدادىنى اۆىرنەك يا حىيات يۇلو اىلە انكشاف ائىدىرىلمىش شكىلى.

۴- فردىن قازاندىقى بىلىك.

۵- «زراعت»... (ص. ۹۴۷) «Culture» دىئىنچە، عرب و فارس دىلچىلرى كىمى اىنسانىن عاغلىنا، «فرهنگ» و «سقا» - يە ياخىن مفهۇملار كلىر. مثلاً، دىلىمىزدە «اردم» كلمەسى اويغون دىئىلدىمىز؟ سۆزۈ قىستا كىمك اۆچون بو كلمە حاقىندا Clauson - un (كلاوسون - ون يازدىقى آچىخلاماسى ئىن باشلانغىچىنى قىسالداراق نقل ائىدىرىك: ائىتمولۇژىك باخىمدان «مردجە صىقتلر»، بخصوص شجاعت، و گئىش معنادا ياخشىلىق، فضىلت، ياخشى صىقتلر... دىمك اولان، اصلىندە (مۇغولجادا)، قابىلت باجارىقلى اولماق، كفايتلىلىك معنالارى دا وار. سۆنرالار عاغىللىق، بىلىك، اوستالىق... و ساير. معنالارى دا وئردى...) كى تۆركلر ئىشلتىدىكى هم ىرى اكىنە حاضرلاماق، و بونا بئز آنلاملارى اولان «حرث» كلمەسىندىن هم «كۆلتور» ىئرئە قۇيولان و توتونمايان «اكىم» - دىن، هم دە بۆزج آلىنان و مىنلرچە اىللىك «اردم» ىمىزە ياراشمايان و يادىر قانان «كۆلتور» - دىن داهآ چۇخ كۆنۇلە ياتىر. اىشارە ائىدىگىمىز كىمى، بىزىم «مەنىت» ترمىمىزدە قۇصورسوز دىئىل؛ «كۆلتور» - دىن داهآ چۇخ «سىۋىلازاسيون» (نەمەن) و (Civilisation) - u اىفادە ائىدىر. دىمك بونا بىر چارە تاپىلمالدىر.

سياوش ايرانلىلارلا چوۋكن (چوگان) اويناركن، ايرانلىلارلا بعضى تعليماتى پهلويجه وثيرميش:

سُخن گفت بر پهلوانى زبان...

رستم ده مطلقا تۆركجه بيلمزميش:^{۳۱}

شاهنامهده تورانى لرین ديلينه (تك - تۆك استشنا اولاراق غالبا، بير يترده نظمین وژن ايجابى «تۆرى» تۆركى (تۆركجه) و ايرانلىلارین ديلينه (ايستر كيان دؤورو اولسون ايسترسه ساسانىلر زامانى اولسون) پهلوى، يثرى گلدیکجه ده پهلوانى، دنييلير. شاهنامهده تۆركلر گشتاسب دؤوروندن برى بۆسوتون چين - ه حاكيمديرلر. تورانىلارین باشلاريندا، شاهنامهيه گؤره، ايران ميثالى بير «شاه» وار، بعضاً ده خاقان. اونا، چينله تۆركو قاريشدیراراق «خاقان» ايله «غغفور» و ائش - آنلاملى اولاراق هانكيسى سؤزه اويارسا دئيرلر. شاهنامهنين دقيقى - دن آلينان داستانيندا، «چيگيل شاهى» آدلانير. خولنخ (Xullax) (قارلوق) توركلرى ده اونون امرى آلتينداديرلار. بو ترمينلره «تۆركلر و چين شاهى» و «سپهدار - و سالار تۆركان - و چين» گيى سؤز گليشى لقبلىر چوخدور. توران تۇرپاقلارىنين حدودو شاهنامهده بللى دنييلدير. چيگيل شاهى و قوشونون، تۆرك و چين اوردوسونون تركيبينده گؤردۆگوموز كيمى هرات حؤكمدارى، ساوه و اوغلو پرموده تۆرك - چين شاهى لقبينى داشىير. افغالتيلر (Heftalites) - ين ده فبهم صورتده تۆرك دؤولتى اولدوغونا ايشارت انديليلر.

ايرانلىلارين بايراغيندا گؤنش، و تۆركلرين كينده آى واردير، افراسيابين باشىنين اوستونده «ايپك بنؤشه متنين اؤزرينده، آلتينلا ايشلنميش آى ايشارتلى بايراق» دالقالانيردى.

سرش ماو زرين و بومش بنفش

به زر يافت پرنيانى دَرَفش.

فقط بايراقلارین رنگلىرى و علامتلىرى شاعیرین جوشقون بیانیندا ثابت قالمايا بیلیر. ارادا بیر، تۆتملره ده توش گلیریک، مثلاً أرجاسب - ین بایراغی «گرگ پیکر درفش» - دیر، یعنی اۆزینده قورد رسمی وار. قطعی گۆرۆلن علامتلىر، تۆرکلر اۆچون آی و ایرانیلار اۆچون گۆنشیدیر.

من ایدون شنید - ستم از موبدان

که چون ماه ترکان بر - آید بلند

ز خورشید ایرانش آید گزند

من موبدلىر - دن (مؤغلار - دان) ائشیتدیگیمه گۆره تۆرکلرین آیى یۆکسلىنجه ایرانین گۆنشیندن ضرر گۆره جکیدیر.

تۆرکلرین پالتارلارى، خوصوصاً كمرلىرى (قورشاقلارى) و بۆرکلرى اۆزلىنه گۆره دیر؛ شاهنامه ده بو خوصوصلار یئرى گلدیکجه آنلاتیلیر.

فردوسی تۆرکلرین گۆزلیکده بیرر خاریقه اولدوقلارینی تصدیق اندرکن ده ذكاء دا، عاغیلدا و حتى ساواشدا ایرانیلاردان گئریده قالدیقلارینی سؤیله مکدن چکینمز؛ Kowalski یه گۆره، ساواشچیلیق حاقیندا شاعیرین وئردیگی حؤکم چوخ بیر طرفلى، اساس سیز و شیشیرتمه دیر، تۆرکلرین سلحشورلوغوندا شۆبهه اندیله بیلمز؛ او بیرى زمینه لرده، کۆچرى حیات یاشایان اینسانلارین خوصوصیتلرینی گۆزدن قاچیریب، و اۆز میللى تعصّبینه گئیش میدان وئرمیشدیر.^{۳۵}

۳. ۱. تۆرکلر

۵۴۶ دا آلتایدا چین جه تۇ - کۇ - نه آدى ایله تانیلمیش اولان بیر تۆرک طایفاسى نین باشقانی بومین، آوارلاری (تولیکلرین بیر عصیانا حاضیرلاندىقلارینی) خبردار ائتدی. بئله جه عصیان باسدیریلدی. بومین بو خدمتى نین قارشیلیقى اولاراق آوارلارین بیر حؤکمدار قیزیله ائولنمک ایسته دی. آما بو ایسته گى تحقیر - دولو بیر جوابلا رد

اندىلدى. بوندان اينجى يىن بومىن، باش قالخيزماغا قرار وئردى. يىنى خاندانىن و يىنى قورولان دۋولتىن باشقانغىچى بو تارىخىدىر.^{۳۶}

تۇ - كۇ - ئە كىلمەسى نىن گىرىسىندە «تۆرك» يا دا داها دۋغروسو، «تۆركۆت» دىيىلده «تۆرۆك» كىلمەسى واردىر. گرچى «تۆركۆت» كىلمەسى نىن وار اولدوغودا دۋشونوله بىلر. بو كىلمە «تۆرۆك» كىلمەسى نىن آرخايىك (ان قىدىم، اسكى) و جمع (چۇغول) شكىلى دىر؛ و تارىخىدە اىلك اولاراق قارشىمىزا چىخاندا اۆدور. بو كىلمە «قووتلى يا دا «قووتلىلر» معناسىنا گلىردى و شۆبھەسىز باشلانغىچدا طايفا (بۆي) يا دا قوم (بۇدون) ماهىتىندەكى بىر وارلىقى دىيىل، سىياسى بىر تشكىلاتلانماغى دىلە گىتىرىدى و باشقالارنى خارىجىدە بوراخاراق، كىلمە، بعضاً «گۆي»، «ماوى»، يعنى «سماوى»، «مقدس»، صىفتى ايله بىرلىكدە ايشلدىلمىشىدىر. تۆرك كىلمەسىنى تامامىلە تۆركچە دانىشانلارنى آنلاتماق آماجى ايله اىلك اولاراق ايشلەدئلر، مۆسلمانلار اولموشدور^{۳۷}... بۇيوك بىر احتمال ايله، مۆناسىبتە اولدوقلارنى تۆرك بۇيلارنىن هامىسى نىن عىن دىل، يا دا تۆرۆكلرىن ياخىن لهجهلرله دانىشىدىقلارنى دىقت اندرك اولنلارنىن هامىسىنى عىن آدلا آداندىرماغا باشلامىشلار.

پروفىسور. دوكتور ارن - ه گۆره: تۆرك آدى نىن كۆكن و آنلامى علمى چئورهلرده دىفعەلرجه مۇناقىشه اولموشدور. باشلانغىچدا بو آدىن تۆركچە تۆرۆمك (تۆره مك) - دن گلدىگى و «مخلوق» معناسىنا ايشلدىلدىى دىيىلر. اىلك زامانلاردا بو معنادا آدلارنى بعضى گنج اثتىك قورۇپلار و ئرىلدىگىنى بىليرىك. اسكى تۆرك كىتبهلرىنى اوخويا بىلمىش دانىماركالى بۇيوك دىل عالمى ويلهلم تومسېن سۇن چالېشمالارېندا، تۆرك آدى نىن آيرى بىر بۇيون، و يا داها چۇخ آيرى بىر خان سۇيئونون آدى اولدوغو فېكرىنى دىلە گىتىرمىشىدى. اونون دندىگىنە گۆره تۆرك آدى اسكى تۆركچەدە «گۆج» و «قووت» آنلامىنا گلن تۆرك سۆزويلە بىرلشدىرىلە بىلر... بارتۇلد، تۆرك آدى نىن اورتاق (مشترك) بىر آد اولاراق ايشلەدىلمەسى نىن، اىسلامىن اثرى اولدوغونو تاكىد اندىر. اۇنا گۆره عربلر

^{۳۶} - Roux, S. 54 ögə.

^{۳۷} - عىن صحىفەدە. ۶۴.

بىر چۇخ قۇومون دىللىرى نىن يىلدى و سىككىز - نىجى يۆز ايللردە ساواشدىقلارى تۆركلر كىنە بنزەدىگىنى آنلامىشلار. و بونون اۆزىنە ھامىسىنى ياواش - ياواش قىيلەلر نىن خاص آدلارى و تۆرك دىللى كۆنقدراسىونلار نىن آدلارى نىن يىرىنى توتوموشدور. داھا سۇنرا ايسلامىتى قبول ائىلن تۆركلردە اۆزلىرىنى (قىيلە آدلارى اۆستونىدە) عمومىتە تۆرك آدلاندىرمىشلار... تۆرك آدى بارتۇلدا گۆرە آنجاق ۶ - نىجى يۆز ايلدىن دىللەر دۆشموش و عمومى بىر آد كىمى قبول ائىلدىمىشسە دە، تۆرك دىلى نىن كۆكلىرى چۇخ قدىملرە گىئدىر.^{۳۸}

۱. ۳. ۱. آنتروپولوژىك باخىمدان

پروفىسور Roux - يا گۆرە: پىرۇتۇ - تۆركلر نىن ھامىسى نىن براكىستفال اۆلدوقلارى قبول ائىلدىرسە، سادەجە آنتروپولوژىك كاراكتىرە باش ووراراق يارارلى نىتجە آلىنا بىلەر دىمكىدىر. پىرۇتۇ - تۆركلر نىن ھامىسى نىن براكىستفال اۆلدوقلارى نىن دۇغرو اۆلماسى گىركىدىر. آما بو مۇوضوعدا داھا چۇخ دلىلە احتىياج واردىر. زىرا وارلىقلار نىن اىلەك اۆلاراق چىنلىلر نىن عىسى دان اۆنچە ۲۰۱ اىلىندە حبس ائىدىكلرى و بىلىش خالقلاردان اۆلان قىرقىزلار آنتروپولوژىك باخىمدان ھىند - آوروپالى تىپىدىر. براكىستفال اۆلماق سادەجە تۆرك اۆلماقى گىركىتمەيدىر. مۇغوللار، تۇنقۇزلار، يەنى آلتايلاردا براكىستفالدىرلار^{۳۹}...

«چۇخ اسكىلردن بىرى، اورتا آسىادا آغ (ھىند - آوروپالى تىپلر) كۆچبەلر نىن ياشامىش اۆلدوقلارى بىلىنىر. بۇنلار نىن آياق اىزلىرى، چىن حدودلار نىن قەدر گىئىدىب چاتار. چىنلىلر بو تىپ قۇنشولار نىن يۆنە - چى آدلاندىرمىشىدىلار... چىنلىلر، ياشىل گۆزلو و قىرمىزى تۆكۈل قۇنشولارى وۇ - سۇن - لاردان بحث ائتمىشلر»^{۴۰}.

W. - Eberhard - آ گۆرە، اۇنلار چۇبانلىقلا مشغول ايدىلر، زراعتدن بىر شى بىلمىزدىلر. غىنە و عادىللىرى ھونلارى خايطىرلادىر. چادىرلاردا ياشار، كىچە قايرار، و

^{۳۸} - انرن، پىرۇف، دوكتور حسن، «تۆركچە سۆزلۈك» (اۆن سۆز)، جىلد ۱، تۆرك تارىخ قۇرۇمو ۱۹۸۸، ص. ۱۲.

^{۳۹} - رۇ، اۆگە ص. ۴۰.

^{۴۰} - آوجى، دۇغان؛ آدى كىچن انر، ص. ۳۰۱.

تۆركلر ئىچكىسى اولان «قىمىز» ئىچىدىلر. گۆزلىرى ياشىل و ساچلارى قىرمىزىدى
(«چىنلى لىرىن شىمال قۇنشولارى»، ص، ۱۰۴).

ھۇنلار ئىن اراضىسى ئىن غرىبىندە ياشايان قىرقىزلار آغ اۆزلو، ياشىل گۆزلو و سارى-
قىزىل ساچلى ئىدىلر. گۆك تۆركلر دۇوروندە، قىرقىزلار سىبىرىن جنوبوندا، ئىنىسى
ساحىللىرىندە، آباغآن دۆزلوكلرىندە، مىنسك منطقەسىندە ئىدىلر.^{۴۱}

ھىند - اورۇپالىلار بنزەين، «قىرقىزلار، چىنلىلر طرفىندىن اوزون بۇيلو، سارى ساچلى
دلى قانلىلار اولاراق تانىدىلمىشىدىر. ۱۱ - نجى يۆز اىلدە بىر عرب منبى قىرقىزلار ئىن
اىسلارو رىشەلى اۆلدوقلارى يولونداكى افسانەنى تىكرارلايلاق، اولار ئىن بو
گۆرونوشلىرىنى مۇحافىظە ئىتدىكلرىنى، بونون خۇصوصاً، قىزىل ساچلار و آغ بدن
اولاراق اوزونو گۆستردىگىنى اۇنە سۆرموشدور.

قىرقىزلار ئىن دىللىرىندەكى كىلمەلر كىمى، آدلارى، («قىرق / قىرخ» كۆكۆ + / ئىكى / -
ئىن جىمى / ئىكى - ز / - دە ھە دە اىشلەنن) چۇخلوق علامىتى: «- ز» = «قىرقىز»، قاتقىسىز
تۆركجەدىر.

قىرقىزلار ئىن اىلك اورتايا چىخىشلار اىلە اىلگىلى افسانەدە، اولار كىچىن بىر يىرتىجى
حىوانلا بىرلشمىش «قىرخ باكىرە قىزىن» نىتىجەلرىدىلر، دىئىلىر... دىنمك اولار كى
اولاردا تاتارلار و اۇغوزلار كىمى بىرر «فئىر»، يەنى «قىرقلار» دى.^{۴۲}

غربە ياخىنلاشدىقجا «ھىند اورۇپالى» دىئىلن تىپلرە داھا چۇخ تصادوف ئىدىرىك...
سىمىرنۇو- ن اىدىل / ايتىل ساحىللىرىندە اوتورانلار حاقىنداكى تىققاتى اۇنو «مىلاددان
۲۰۰۰ اىل اۆل بىلە بوراداكى تۆركلر ئىن ھىند اورۇپالى تىپلرە بنزەيىرىمىشلر» فىكرىنە آپارىب
چىخارىدىر.

س - پ - تۇستۇ و باشقالارى، مىلاددان دۇرد يۆز اىل قاباق، اۇغوزلارى، مۇغول و
ھىند - اورۇپالى تىپلرى ئىن آراسىندا اۆلدوقلارنى سۇيەلەيىر.

^{۴۱} - نطقى، اۆگم ص. ۸

^{۴۲} - رۇخ، اۆگم ص. ۶۴

ایسکیت، سارمات و ماساگت کیمی سۆزلر، عیرق - لر دنییل، تاریخده، عموماً بیرلشیک قبیلهلر، سیاسی اتّفاقلار و کؤنقدراسیونلار معناسینادیر. مثلاً ماساگتلر موختلیف قبیلهلرین بۆیوک بیر اتّفاقی ایدی؛ اوندان ایرانلیلاردان ساوای یۆنچی تۆرکلرینده مهم بیر یرى و پایى واردی. هابئله ایسکیتلر ده ده شرقدن گلیمیش غلبه‌لیک تۆرک کۆتله‌لریله ده اورتاق‌دیرلار.^{۴۳}

پروفیسور دوکتور بهال‌الدین اوڭل آرخنولوژیک تاپینتی‌لارا استناداً سایان و آلتای داغلارینین آراسیندا، جنوب - غربی ساحه‌نى، براکی - سیفال آغ دریلی تۆرکلرین آنا یوردو بیلیر؛ اونلار اوزادا ۳۰۰۰ ایل میلاددان اۆنجه یاشاییرلارمیش. بونلار هیند - آوروپالی تیپی آغ اؤغوزلار آدی وئرلییر. اوڭل، تیپ باخیمیندان، آلتایلی آغ دریلرین، سیحون جیحون آراسینداکی (ایرانی عایله‌سینه منسوب بیر دیلده دانیشان) آغ دریلرین بنزریلیک‌لرینه ایشاره ائدیر.^{۴۴}

آوجی اؤغلونون دندیی کیمی: اسکیدن برى، شرقدن غربه گلیمیش تۆرکلرین لهجه‌لرینده حاصل اولموش آز - چۆخ فرقلر گۆزه چارپماقدادیر. بونا گۆره اورتا آسیانین شرقینده و غربینده، ظاهراً ایکی آیری خوصوصیت گۆسترن تۆرکلرله قارشىلاشیریق: ساحه‌نین غربینده آغ آوروپالی تیپی تۆرکلر؛ شرقینده ایسه مۇغول تیپی تۆرکلر. پروفیسور اوڭل - ه گۆزه بو فرق مین ایللردن برى واردی؛ آغ تۆرک تیپی اؤغوزلارین اکثریسینین خوصوصیت‌لریندن دیر.^{۴۵}

بو بحثه، اۆترى ده اولسا باخیشیمیز، چئوره‌میزده نَدَنسه تۆرکلرله چپ گلن بعضی‌لری، بیلهرک یا بیلهمهرک یۆز ایللردیر باشلادیلمیش (گاه آلتدان - آلتدان گیزلینجه، گاه آچیق‌دان گۆبودجا) یئرسیز خصومتی سۆردورورکن ایشلتدیکلری عیرقچی پروپاگاندا سیلاحلارینین بوچ اولدوغونو گۆسترمکدیر. بو سیلاح، بیز و اجدادیمیزا قارشى (بیر قیسیم تۆرکلرین طبیعی خوصوصیت‌لرینی عموماً لشدیررک) تحقیر قصدی ایله

^{۴۳} - آوجی اؤغلو، اۆگه، ص. ۳۰۳ - ۳۰۲.

^{۴۴} - عینه، ص ۲۹۶ (عینی یازیتین حاشیه‌سی، ص. ۹).

^{۴۵} - عین. ص ۲۹۶ (عینی یازیتین حاشیه‌سی، ص. ۹).

ايشلتدىكلرى «تركان زردپوست» (سارى دريلى، موغول تىپى تۆركلر) «ترانه» سىدىر. اوزاقدان باخانلار بو تحقيرين درينليگىنى باشا دۆشمزلر. زيرا، بو ايهاملى سوزون آرخاسيندا كيتابخانالار دولوسو موغول - تۆركون اتتىكلرى گرچك يا دا خيالى ظولوملرين، پىسلىكلرين و ساير حكايه لرى دۇرور. تأسف كى بو عىرقچى سۆزلر اكثر اۆخوموشلار و حتّى قەتەر تارىخ عاليملىرى نين آغزىندان دا انشىدىلير.

سىگەننن او بىرى اۆزونه ده باخاق: بىلدىگىمىز كىمى هر خالقين «گۆزلكلىك ايدئالى» اۆزونه گۆره دير. عموميتله، هر كس عادت اتتىگى و سئوگى دۇيدوغو عنصرلرى خيالى ايله داها رۇيالاشدىريب اليندن گلدىگى قَدَر سۆسلر، بئله جه ذهنينده «گۆزلكلىگىن» تمثالىنى يارادار و اؤنۇنلا ياشار. اينجه صنعتين ده بلكه، اساس مايالاريندان بىرى بودور. ايندى گلّك و عمومًا (استتېك اۆلچولرى ايله «آغ دريلى لرى» «سارىلارا و قارالارا» ترجيح ائندن بير كۆتله نين) «ايندى سارى دريلى» دئدىكلرى او زامانكى «تۆرك» لر (يعنى بىزيم اجدادىمىز) حاقيندا نه دئدىكلرىنى دىنلەيك: ميثال اۆچون، مين ايل قاباق ياشايان آن بۇيوك فارس شاعىرلىرىندن رودكى، شاهين اؤنۇنده هر بيرىسى «اؤن دورد گنجەلىك آى كىمى»، «دوداغى قىرمىزى شراب»، «دالغالى ريحان ساجلى»، «باده سۇنان گۆزلكلرين گۆزلىكى، تۆرك خاتونونون و خاقانى نين اوشاغى» نى وصف ائدىر.^{۴۶} رودكى نين آغزىندان بئله بير وصف، آنجاق «هيند - آوروپالى» بير «آغ تۆرك» ه ياراشار. شاهنامه ده، بيژن تۆركلردن بحث ائدركن، اؤنلارين حاقيندا بئله دئير:

^{۴۶} - رودكى نين اؤز دىلىندن سۆزلرى بئله دير:

خسرو بر تخت پيشگاه نشسته

شؤ ملوك جهان، أمير غراسان

ترك، هزاران به پای، پیش صف آندر

هر يك چون ماو بر دو هفته درخشان

هر يك بر سر بساك مورد نهاده

لبش می سرخ و، زلف وجمدش ريحان

باده دهند، بت - ی بدیع ز خوبان

بچه خاتون ترك و بچه خاقان

که ترکان به دیدن پری چهره آند.

تۆرکلر، گۆرکمدە پری لر کیمیدیرلر.

غزnelی سلطان محمود سارایی نین منسوبو، فردوسی نین چاغداشی، گۆرکملی شاعیر فرخی، تۆرکون گۆزلیگی نی دییه قورتارماز؛ بیر شعرینی بئله باشلار:

دل آن ترک، نه اندر خور سیمینبری اوست

سخن او نه ز جنس لب چون شکر اوست!

اؤ تۆرکون (قارا) اۆره گی، گۆموش کیمی کۆکسونه یاراشماییر سؤزوده شکر کیمی دوداقلاری نین جنسیندن دئییل!

بنش بیت سؤنرا، شاعیر سنودیگی تۆرک حاقیندا دئییر:

سرو را ماند، آورد گل سوری بار،

بینی آن سرو که خندان گل سوری بر اوست

(سئوگیلیم) قیزیل گۆل گتیرمیش سروه بنزه ییر

آچمیش قیزیل گۆل گتیرن سرو آغاجینی گۆردونوزمؤ؟

«ساری - دری لی تۆرکون» گۆموش کۆکسو، اوجا بؤیو (سرو تشبیهینده) و قیرمیزی

یاناقلاری (قیزیل گۆل تشبیهینده) هنج اولارمی؟

فردوسی نین یوخاریدا نقل ائتدیگیمیز بیتین آنلامینی نقل ائدن کووالیسکی^{۴۷}

تۆرکلردن، مۇغول تیپی دئییل، آغ تۆرک تیپیندن بحث ائدیلدیگینده هنج بیر شبهه سی

یوخدور. تدقیقاتینی مینیاتورلر و سایر سند و یازیلار قَدَر گئیشله دن یازیچی «قیرمیزی»

اؤز و یاشیل، آبی گۆزلرین وصفینی، آنجاق «آغ تۆرکلر» تیپی باره سینده دؤغرو بولور.

۱. ۳. ۲. شاهنامه ده کی تورکلره داها بیر باخیش.

اسکی تۆرکلردن بحث ائدرکن عادتاً، «باربار» سؤزو «لثیموتیو» کیمی آرادا بیر گلیب

کئچر. بو بابدا قیسا بیر حسب - حال ائتمه یی گرکلی گؤروروک:

بۆتون عۆمورلارینی آت اۆستونده کنچیرن، کوچری بیر قووم تصوور اندینیز، بیزیم بیلدیگیمیز آنلامدا ائولری یوخدور. خوصوصی بیچیمده حاضیرلانمیش «چادیر - ائو» لرینی اؤزلری ایله اؤ گۆنکی دۆنیانین بو طرفیندن اؤ بیر طرفینه داشیرلار. حیاتلاری دائمی بیر حرکتده کنچر. اکینچی لیک یثرینه، حیواندارلیق ائدرلر. طبیعی دیر کی بونلارین مدنیتی شهرلرین مدنیتیینه بنزمه جکدیر. ایناملاری بسیط، طبیعته یاخین و حیات طرزلی «پاستورال» (شبانى) دیر. کیتابدان آرتیق شیفاهی بدیعی اثرلری واردیر. اؤزانلاری دا ائل ایله بیرگه آتا مینر، یایینی، اؤخلارینی حاضیرلار، قۇپوزونو آرادا بیر دینلندیرر؛ و ائلی نین ماجرالی سفرلرینی، باش وئرمیش مهم حادثه لری، ایگیدلرین هۆنرلرینی سازینی چالا - چالا اؤخور و ائلی نین یادداشیندا حک ائدر. بو اینسانلاردا عمومیتله ساختاکارلیق یوخدور. گرکیرسه، حیلّه یثرینه یومروقلارینی ایشله دیرلر، قیلیجی، زهیرلکمکن یئی توتارلار. داها آز حیلّه چی و داها آرتیق خشین دیرلر.

آرخئولوژیک قازیتیلاردا آسکیدن یئرلشمیشلره گۆره، کوچریلرین (کوچمنلرین) مدنیت لرینه عاید داها آز اثر تاپیلیرسا، سببی بونلارین مدنیت باخیمیندان یوخسول اولدوقلاری دئییل؛ حیات شرطلری نین ایجابی بو فرقی یاراتمیشدیر. تۆرکلر یئرلشمیش خالقارلا قاریشیدیقلا ریندا کیملیکلرینی قیسقانیچ جا موحافیظه ائتدیکلری حالدا، یشنه (خووصاً اؤست صینیف) بیر چؤخ تاثیرلردن اؤزلرینی قۇرویا بیللمه دیرلر. تۆرک ادبیاتیندا بونون آیدین بیر میثالینی گۆروروک. تۆرکلرین یوخاری صینیفینه منسوب ذؤوق صاحبیلری (تۆرک شاهلاری نین اؤ جمله دن سیاسی مقصدله اینکیشافینا کؤمک ائدیپ بئجرتدیکلری) دری فارسجا یا درین بیر علاقه ایله باغلانندیلار، «دیوان شعرى» دئیّه تانینا جاق وادیده، خالقارلاریندان آیریلماق قَدَر، ایرلی کدیلر. تۆرک ائللری اؤز اؤزانلاری ایله بدیعی یارادیجیلیقلارینا داوام ائتدیلر؛ و دۆنیادا آن زنگین فولکلورلاردان بیر یسینی وجودا کتیردیلر.

غزنه لی محمودون اؤغلو، سلطان مسعود (م . ۱۰۳۴) چئوره سی نین گۆرکملى شاعیرلریندن، دامغانلى منوچهرى، بیر شعرینده، غزنه لیلر سلطنتی نین ایلك یۆز ایللیگینه

داخی، تۆركجه شعرین یۆكسك ادبی مجلسلرده اوخونوب تقدیر ائیدیلدیگینی صریحاً ایفاده ائدیر:

براه ترکی مانا که خوب تر گوئی؛

تۆ شعر ترکی بخوان مرا و شعر غوزی.^{۴۸}

بورادا یثری گلمیشکن، حاشیه ده بیر نقطه یه تۆخونمادان کئچمه یه جه ییک: بو چاغلار دا، تۆرك غزنه لی، سَلجوق و سایر. سلطانلار و امیرلری نین مادی و معنوی تشویق لری ایله فارس ادبیاتی (خوْصوصاً فارسجا شعر) آن یۆكسك ذیروه سینه یتیشدی. تۆركلرین باشچیلاری، فارسجانین، عمومیتله، تۆركلرین اؤز همت لری ایله یتیشمه گینه و گۆزلكشمه گینه حنیران اولاراق، قیبریسلی مشهور پیقمالیون - ون دۆرومونا دۆشدولر. اوْیود - ین دندیگی کیمی اللری ایله یاراتدیقلاری گۆزله عاشیق اولدولار، و اونولا «ائولندیلر».^{۴۹} فارسجانی یاخشی اوْیرنمک قصدی ایله، بیر مثنود اولاراق، اونو اؤز دیل لری ایله، مقایسه ائدنلر و بو غایه اوْچون خوْصوصی لوْغت کیتابلاری حاضرلایانلار دا آز دئییلدی بلکه تبریزی قطران - ین مشهور لوْغتی ده بو جنسدن، یعنی اؤز - اؤزرنه فارسجانی اوْیرتمک اوْچوندو. رحمتلی فروزانفر، قطران - ین اثرلرینی سایارکن، اوْ جمله دن بئله دئییر:

۱ - شعر دیوانی

۲ - فارسی لوْغت، شاعیر اسدی نین اثری نین بعضی نسخه لرینده بو کیتاب یا رساله نین آدی کئچمیشدیر. کشف الظنون - ون مولفیی اونو «تفاسیر فی لوْغت الفارس» آلدان دیرمیشدیر. فرهنگ اسدی نین فقدمه سینده دئییلدیگینه گۆره، بو اثر مشهور کلمه لری احتوا ائدیرمیش (بدیع الزمان فروزانفر بو کیتابین الیازماسینی گۆرمه میش اولدوغونو یازیر)^{۵۰}. ناصر خسرو قبادیانی، «سفرنامه» سینده بئله یازیر: «... و تبریز - ده

^{۴۸} - موْچهری نین شعر ی نین ترجمه سی: انله ییل تۆركجه اولویو ایله داهای گۆزل دئییرسن، سن، منه تۆركجه، غوزجا (اغوزجا) شعرلر

اولخو

^{۴۹} - Ovidius Metamor phoses book 10 fab. 9

^{۵۰} - قطران دیوان حکیم قطران تبریزی، محمد نخجوانی به عائد الیازماسی،

قطران آدلی بیر شاعیرله گۆروشدوم. یاخشی شعر یازیردی، لاکن فارسجانی یاخشی بیلمیردی. منیم یانیمدا گلدی. منجیک و دقیقی - نین دیوانلارینی گتیرمیشدی. منیم اۆچون اؤخودو. اونا چتین گلن سۆزلرین آنلامینی مندن سؤروشدو. اونا دئدیم، او دا دئدییم ایضاحلاری یازدی».^{۵۱} دئمک، قطران - ین حاضرلادیغی لؤغت دفتری اؤزو اۆچونموش، و فارسجا دانیشانلار اۆچون «مشهور» یعنی معلوم، و او دیلی گۆندهلیک ایشلتمه یئرلر اۆچون (موختلیف و فحتمل آنلاملاریندان یۆزده یۆز امین اولمادیقلاریندان) «شبهه لی» دئییه جگیمیز کلمه لری (آنا دیللری فارسجا اولانلاردان اؤیرتیب) اورایا قید اندیرمیش. بو سۆزلرین مہم لؤگو، قترانین اۆزونون ده دئدی کی، دری فارسجا شعر یازان ایلک آذربایجانلی شاعیر اولماسیندادیر^{۵۲}... فروزانفر - ین فیکرینه گۆره: قطران دا اکثر شاعیرلر کی، اؤز طبعی موحیطیندن داها آرتیق، علم اؤیرندیی و تحصیل ائتدی موحیطین تأثیری آلتیندا ایمیش^{۵۳} [بعضی یابانچی پیس نیت لیلرین موهن دوشونجه سیله].

«بار بار!» تۆرکلر حاقیندا، اولنلاردان بیرسی اولان و موحیطینی یاخیندان تانیان قطران، تۆرکلری «قان ایچن، بیرتیجی» دئیل، «خزرین بزئی» کی می صیفتلرله توصیف اندیر:

ای ترکِ حور پیکر، و - ای ترکِ حور وُش،

هم زینتِ بهشتی و هم زیور خزر

عشقِ تو گوهریست که جانش بود بها

روی تو آتشیست که عشقش بود شرر.^{۵۴}

قترانین آذربایجان شاعیرلری نین اۆزونه آچدیغی، فارسجا شعر یازماق قاپیسیندان، یۆزلرجه تۆرک شاعیر کئچدی؛ بو گۆرکملی قافیه نین باشچی لاری نین آدلارینی چکمک حادیه نین کاتاستروفیک (فاجیه لی) عظمتینی گۆستریمه کیفایت اندر: نظامی، خاقانی،

^{۵۱} - ناصر خسرو قبادیانی مراوی، سفرنامه نادر وزین پور، چاپ: ۵، تهران، ۱۳۶۲ (۱۹۸۴) ص. ۸ - ۷.

^{۵۲} - قطران، اؤکه. (فروزانفرین موقدیمه سیندن) ص. ۴ - ۳.

^{۵۳} - عینه (فروزانفرین موقدیمه سیندن) ص. ۳.

^{۵۴} - عینه. (ناخجیوان شاهی، ابولفضل ین مدحینده)، ص. ۱۳۱.

ہمام، صائب و، و، و۔ فارسجایا بو علاقہ، یاخشی نیتلی فارس شاعیرلرینی چاشیرتدی، و تحسینہ شووق ائتدی؛ حافظین مشہور بیتی ہر کسین ازبری دیر:

ترکان پارسی گوی بخشنندگان عمرند

ساقی بشارتی ده پیران پارسا را^{۵۵}

ساقی، متقی آرتلرہ موشتولوق وثر:

فارسجا سؤیلہ یں تۆرکلر، روحو دیریلدزلر،

پهلویجه سندلر و شاهنامه دن ده آنلاشیلدیغی کیمی، ایران - توران و وروشمالاری لهراسب-دان سؤنرا محض دینی ساواشلار بیجیمی آلیر. اؤلا بیلر کی تورانیلار، ایرانلیلارین، گشتاسب و لهراسب باشچی لیغیندا اسکی و (شاید) اورتاق (مشرک) دینی بوراخیب و زردوشت - ون یولونو توتدوقلاریندان خوشلانما میشدیرلار.^{۵۶} اؤیستا - دا دا بو دینی ساواشلارا دایر معلومات واردیر.

فقط بو ایشاره لرله کفایتله نیب، اؤ چاغلاردا ایران یایلاسی نین شرق و شمال شرقینده آلؤلوانان و حسن لری تحریک ائدن اختلافلارین بدیعی وصفینی دیقتله اؤخویاق.

بو ساواشلارین ایلک اؤرنگی خورنه - نی، کیخسروو - ون آلیندن چیخارماق اؤچون فراهراسیان - تین (افراسیاب - ین) باشلاتدیغی و وروشما دیر. فراهراسیان - لا کیخسروو باریشماز دوشمن دیر. زیرا فراهراسیان، کیخسرووین آتاسی، سیاوشو اؤلدورموشدور. فراهراسیان اؤ، چوخور یئرلرین، دوشمنلردن قورونماسی اؤچون دوعالار اندر... زمان کئچدیکجه، خیال لاردا، بورالار فراهراسیان - ین تیکدیردیگی یئرآلتی بیر قالا - یا چنوریلیر، بو اعتقاد، آلتایلی تاتارلارین «یثرین آغزی» حاقینداکی ایناملارینی خاطیرلادیلر... ساواش خورنه یشت (۱۹ - نجو یشت) ده یازیلیدیر. خورنه، فراهراسیان - ین الیندن اؤچ دفعه چیخیر. سؤنودا کیخسروو فراهراسیا - نی قارداشی ایله برابر اؤلدورور.^{۵۷} ایران میفولوجیاسیندا (افسانه لرینده) فریدون (گئیش معنادا) ایرانلیلارین، یا

^{۵۵} - حافظ شیرازی، بؤتون دیوانلاریندا، «آه قافیه لی غزلری قیسیمده.

^{۵۶} - رضی، اؤکه. ص. ۳۶۰.

^{۵۷} - Yenber (یشیرک)، اؤکه ص ۲۵۸ - ۲۵۷.

دا ايران يايلاسىندا اوتورانلاردين اوچ پارچايا بولونمەسىنى تمثيل ائدیر. آدلار اوزرينده بير آز دىقت ائدیلیرسه معمّا قيسمّا آچىقلانمیش اولار: «فریدون، اوستانين دىلى ايله تره ايتە اونا - دیر. بو آد ايکى پارچانين ترکیبيندن چىخیر. اونون بيرينجى قيسمى، «تره»، «اوچ» دئمکدير؛ ايکينجى قيسمى ايسه، «درئته وئت»، عين پهلويجه ده کى «ايتون» و درى فارسجادا «ايدون» (= «چونين / چنين»)، يعنى: «بئله»، آنلاميندادیر. کلمه، چاغداش فارسجادا «سه اين چنين» اولور، يعنى «اوچ بئله». دئمک، فریدون - ا «اوچ قيسيمه بولونمە زامانلارى» - نين تمثيلى بير عادى گوزو ايله باخىلا بيلر.^{۸۸}

ايرانلىلار و تورانلىلار مين ايللرجه دورلو يئرلرده قونشو اولاراق ياشامالارى، و تاريخ بويونجا (دونياميزداكى بوتون سويلار و ميلتلر کيمى)، بير - بيرلى ايله (اوز کيملىکلرينى ايتيرمه دن) قاريشيب قاينامالارى غايت طبيعى دیر. شاهنامه - نى دىقتله اوخويانلار، هر حالدا بو نکته آيديندير. ف - جوئيدى - نين کيتابيندا بو بابدا بير نئچه ميثال وار: فردوسى نين سیاووشون آناسى نين آغزى ايله، قوهوم اولدوقلاريندان اونون ايران مليکه سى اولاجاق لياقت و خصوصيته صاحب اولدوغونو اثبات اوچون، کاووس شاه دئديى سوزلر:

بدو گفت من خویش گرسیوزم

به شاه آفریدون کشد بروزم

دندى من گرسیوزين قوهومويام

شجرم (عيرقيم) فریدون - داندير

بير باشقا ميثال، کيخسرو - ون تورانلى شیده حاقيندا فيکرى:

به دل گفت کاین شیرِ بازور - و چنگ

نبیرِ فریدون - و پورِ پشنگ

اؤز - اؤزونه «بو قوتلى پنجه لى اصلان

^{۸۸} - جئيدى، فریدون، زندگى و مهاجرت نژاد آريانى و اساس روايت ايرانى؛ بلخ نشرىانى، تهران ۱۳۵۸ (۱۹۸۰) ص. ۱۲۰ - ۱۱۴

فریدونون نۆسى و پشنگ - ین اوغلودور»، دندى.^{۹۹}

ساسانىلر دۋورونده تزه يۇلدان يئتیشمیش تۆرکلرله، اولدن يورد سالمیش ایران يايلاسى ساكنلرى آراسيندا ياخين دوستلوقلار قورولدو. ايسلامدان سۇنرا بورايا تۆرك كۇچۇ يئىنلشدى و ميقدارجادا بۇيودو. هردن بير چوخ جمعيتلى بير قبيله بورالارا كۇچور و يئنى وطنلرينه يئرلهشيريديلر.

سامان اوغوللارى سلطنتىنين باشلانغىچيندا بئله (۹ - نجو يوز ايللرده) تاريخده كئچن آدلار، دوروما (وضعيت) آز - چوخ ايشيق توتماقدادير. مثلاً ابو - عؤمران سيمجور، بير تۆرك سئالهسىنين باشى اولدو.

بو تاريخلرده خراساندا تۆركلر عسكرى بير گۆج ساييليريديلار. ساواشچى تۆركلر اونجهلرده ماوراءالنهر - ین حدودلاريندا يئرلشيديلر؛ سۇنرا دسته - دسته محلى اميرلرين قوللوقچولوغونو قبول ائتيديلر. نفوذلارى آرتديقجا اميرلرينى حمايت اندر اولدولار. چوخ كئچمهدن، عين اميرلر «قوللوقچولار»ىنين اللرينده اويونچاغا دۇندولر. «آخين» دئديگيميز، تۆرك دۇيوشچولرىنين حركىتى، چوخ خشين و زورباجا دئييلدى. يۇخسا، يئرلى بخاراليار، شاهلارى اولان سامانيلىرى آتماق اوچون گلن تۆرك قاراخان - ین، طرفينى توتمازديلار (هيجرى - قمرى: ۳۸۹ = ميلاددان سۇنرا ۹۸۰) باشقا يئرده ده ايضاح اندهجهيميز كيمي عصرلر اول، بۇيوك غلبهليك تۆرك قبيلهلر - بيرلشمهلىرى افغانستان - ايرلى كميشيديلر. ماركوارت - ا گۆره آغ هونلار (افتاليتلر/ حياطيله)، كوشان - لارين اليندن گئنيش ساحهلىرى چيخارميشديلار. دئمك اولار كى ايسلامين اوللرينده (بوست - ون شيماليندا)، تخارستان - لا بدخشان - ین آراسيندا، چاديىرلاردا ياشايان غزلار (اوغوز - لار) و خلج - لر، بير زامان تركييينده اولدوقلارى آغ هونلار (افتاليت - لر) قبيله - لر بيرليگيندن آيريلميش و افغانستانين شرقينده يئرلهشميشيديلر... ماركوارت - ا گۆره، بۇ بۇيلار او يئرلرده، شهبهسيز غزنهليلردن قاباق ياشايريديلار.

۴. ۱. كاراكتېر و عادت لار

۱. ۴. ۱. تۇلئرانس، خۇش گۇرمك (ھىسامحە / مدارا)

غزىنەلىلەر، سلجوقلار و ساير تۈركلەرنى، ئىسلاما بىسلەدىكىلەر علاققە و درىن ئيمانلارنى ئىلە بىرلەر مۇسلمانلىق ئۈنچەسى دۇورلرىندىن قالما غىنەلرىنىدە مۇھافىزە ئىدىرلەر، ئۇلارنى داورانىشلارنىدا كۆك سالىمىش بىر تۇلئرانس گۈزە چارپار. بو خۇش گۇرمك (تۇلئرانس) خىصلىتى، خۇسۇسىيەتلى خىرىستىيان ئۇلان ئاندۇلۇدا مەھم ئىدى. سولطانلار مۇناقىشەلى مەجلىسلەر دۆزلىدىر و بو مەجلىسلەردە چىشىدىلى دىنىي عقىدەلەرنى ئالىملەرنى چاغىرىدىلەر. خرىستىيان پرىنسلەرنى، تۈرك ئۆلكەلەرنىدە كىشىلەرنى و سلجوقلۇ دۇورۇندە كلىسالىلارنى وار ئىدى... بو داورانىش، تۈركلەرنى ھەر ۋاقىت كى مەفكۇرەلەرنىدە دە ئويغۇن دۇشۇردۇ: ئىللە كى، بو خىصلىتى بىز، بىر تۇ - كۆ - ە - (T'u - kü - ə) بىر ئويغۇر، خىتى «تۈرە»لەر باش ئىمەگە مەجبۇر) بىر چىنگىزخان و ھەر ھانسى كىمىسەن ئويماغا مەجبۇر ئۇلدۇغو (تۈرە) عادت و غىنە كىمى گۇرۇروك... كىچىك ئاسىادا گىزىمىش ئۇلان ئورتا چاغ ئەرپ سىياھلارنى ئۇز ئىناملارنى بىللە، رىقىب تانىياچاق درجەدە، تۈركلەرنى مۇدارا ئىللى ئۇلماقلارنىدان، خىرىت، خىسرت و غىرتلە بىخت ئىدىلەر.^{۶۰}

غىنەلەرنى خۇش گۇرمك خۇسۇسىيەتنى ئىن ئىسلامى مۇدارا مەفھۇمى ئىلە ترس دۇشمەدىگىندىن، سىياسىي ئىقتىسادى و كۆلتۈرل باخىمدان بۇيۇك مەھدۇرلا قارشىلاشمادان مۇسلمان مەدنىتى ئىن جازبەسىنە قاپىلان ئىللى خەلقىن دىن دىيىشىدىرمەلەرنى چىتىن ئۇلمادى. بو مەسامحە ئىن چارپىچى دىللىلەرنىدىن بىرىسى مەگر مۇراغالىلەرنى گۈزلىرى ئۇنۇندە ئىمىش؛ بىر دۇستون ئۇلاتدىغىنا گۈرە: «ھولاكوخان، ئاناسى و خاتۇنۇ مۇختىلىف دىنلەر (بۇدائىسمە، خرىستىيانلىغا و ئىسلام - ۱) ئىن ئىنلىقلارنى ھالدا، بىر ئائىلە ئۇلاراق بىرلەرچە ئاشايرىمىشلار. بو گۈن بىللە مۇراغا شەھرىندە ئىرى ئىرى گۈنلەر ئلتىندا ئۇز عادتلىرى ئۆزەرە ئاتماقدادىرلار».

^{۶۰} - (روخ) ئۆگە. ص. ۱۹۲.

بونلار قارشى، پروفیسور سیدوف - ون، دده قۇرقوت - داكى حادىشه و آدلارى ایضاح اندرکن بئله بیر قیدی ده وار: آذربایجان خلقي نین سوئی - کؤکونده دوران قبيله - بیرلشمه لری، خلقلر خریستیان (هونلار)، ایسلام (اوغوزلار) یهودی (خززلر) دینی قبول انتدیکن سونرا، قاملیق / شامانلیقدان اثر قالمامیش و بونون نتیجه سینده ده بیر سیرا یئر، چای ائله جه ده آدام آدلاری آز - چوخ دیشدیر یلمیشدیر».^{۶۱}

۲. ۴. ۱. قادینلار

اسکیدن مسلمان یا غیر - مسلمان هامی تۆرک اۆلکه لرینده، قادین یین اجتماعی موقعیتی - موقعی سونرالار ذهنلرده یارانان تصویرلره و گۆزلر قاباغیندا سرگی له نن منظره یه اویغون دئییل. تۆرک قادینی اۆزونو اۆرتمزدی، و خرمة قاپادیلیمیش دئییلدی. سیاسی و اجتماعی حیاتا تام بیر آزادلیقلا قاتیلیردی. ۱۰ - نجو یۆز ایلده (اؤ سیرادا مسلمانلیغی تزه قبول ائتمیش اولان) وولقا بولغارلارینا وظیفه ایله گئتمیش اولان ابن فضلان، بونو آچیقلیقلا اورتایا قویماقدادیر: «قادین اۆرتونمز»، دئییر. اونلارین آچیق گئیم و عادت لرینه، قوناق قالدیغی بیر بؤیوگون ائوینده اونون خاتونونون چوخ آزاد حرکتینه چاشان ابن فضلان، ائو صاحیبی بولغار گۆلره ک ترجمان واسیطه سی ایله بئله دئمیش: «قاریم (آروادیم) هر کسین اؤنونده آزاد گزیرسه، بو اونون شخصی حؤرمته صاحیب اولدوغونو و اۆزونو هر نوع، تهلوکه دن اوزاق گۆردۆیو اۆچوندور...»

اوندان یۆز ایللر سونرا ایسه ابن بطوطه (۱۳۷۷ - ۱۳۰۴)، تورک اۆلکه لرینده کی قادینلارلا سۆردۆرۆلمکده اولان کیبارجا علاقه لردن سۆز اندیر. آیریجا ماوراءالنهرده حؤکمدارین، ایکی قودرت صاحبی قادین آراسیندا سلطنت تختینه جلوس ائتدیگینی، و بونلاردان بیرینین، اونون حیات یۆلداشی اولدوغونو سۆیله ییر. خوارزمده ایسه، بئله آنلادار: «قاضی نین آروادی خاتون منه اون گۆموش دینار گۆندردی، باجیسی، امیرین آروادی، شریفه بیر ضیافت وئردی»... سۆز لری نین نتیجه سی اولاراق بئله سۆیلر:

^{۶۱} - سیدوف، پرر، میرعلی میرعلکبر اوغلو؛ «آذربایجان خالقینین سۆیوکۆنۆ دۆشونرکن» یازیچی پاکى ۱۹۸۹، ص. ۱۲۶.

«تۆركلرده قادینلارین گۆردوكلری حۆرمتی گۆزلیمله گۆردوم. گرچكدن تۆركلرده، قادینلارین، كیشی لرین اۆستونده بیر یشی وار».

شبهه سیز مۆبالیغه ائدیر، تۆرك - مۇغول دۆنیاسیندا خان نائیبه لری، حتّی بیر قادین خاقان دا وار اولماسینا قارشیلیق، اقتدار عمومیتله کیشی لرین ایشی اولموشدور. آما یننه ده «دده قۇرقود کیتابی نین قادین لارلا علاقه لی فوق العاده گۆزل سۆزلری دۆشوندوروجودور. شبهه سیز ۱۵ - نجی یۆز ایلدە سینهلردن کاغیذا کئچن داستانلاردا چۇخ داها اسکی تاریخلی ایزلر واردیر»^{۶۲}.

۵ - ۱. آد

۱. ۵. ۱. آد چئشیدیللیگی

آراشدیریجی، دۇچ - نبی عسگروف بیر مقاله سینى بئله باشلیر: فعاصر دیلدە اولدوغو کیمی، قدیم آبیده لرده سۆزلر ایکی حیصّه دن عبارتدیر. اۇنلاردان بیرى عمومی سۆزلر (جنس اسملر)، دیگرى ایسه خاص (یعنی اۆزل آدلار). جنس آدلارا قیاساً دیلین لؤغت ترکیبینه اۆزل آدلار اۆزلیق تشکیل ائدر... دیلدە اۇلان اۆزل آدلارین بۇیوک اکثریتی عمومی آدلاردان یارانمیشدیر. مۆکیف دئییر: آذربایجان خاص آدلارینی اویرنمک اۆچون قدیم خوصوصی آدلاری تدقیق ائتمه دن علمی نائلیت الدە ائتمک مۆمکن دئییل. بو باخیمدان تۆرك خلقلری نین قدیم آبیده لرینی اویرتیب اوزاداکى خاص آدلاری تدقیق ائتمک اساس عامیللردن بیریدیر. بو هم ده خلقیمیزین ائله جه ده تۆرك خلقلری نین قۇومی تشكۆلونده (ائتنوگنئیزینده) اشتراك ائتمیش طایفا بیرلیک لرینی اویرنمک باخیمیندان عۆض سیز منبع دیر.

مۆکیف بیر نئچه میثال وئردیکدن و ایلتریش / قوتولوق، قاپاغان، بیلگه خاقان، ائل - بیلگه خاتون و کۆل تیکین کیمی آدلاری ایضاحدان سونرا دئییر: تۆرك خلقلری نین قۇومی تشكۆلونده اشتراك ائدن قدیم طایفالاردان بیرى ده «آس» لاردیر. ف. جلیلوو - ون فیکرینجه، مۆختلیف تاریخی منبع لرده خاطیرلانان بو اۇلوسون آدا، آس، اۇس، آش، اۇز

آللو مؤزف - لاری ایله دیققی جلب ائدیر، بو اولوسال آدی طایفا (بوئی) آدی کیمی، کۆل تیکین آبیده سینده تصادف اولونور... بو طایفا آدی معاصر توپونیملریمیزده ده گۆرونور: آذربایجان، آراز، آزیخ، قافقاز، خاچماز، طووز... معناسی ایسه، بی، بیلر دئمکدیر.^{۶۳}

تۆرک تاریخی نین ماهیتینی گۆسترچک، هنوز اینجه لئمه میش بعضی یازیلی مأخذلره باش وورماق ایمکانینی آرادان آپاران بعضی خوصوصی چتین لیکلر واردیر: حتی، اسکی مدنیتلی اولکهلرده جریان ائتمیش حادثه لر بئله جه، چوخ زامان، گۆزلردن اوزاقدا قالیب و ائشیدیلمه یبیدیر. اوخوماسیز و یازماسیز، فهم حرکت لری نین تفرعاتینی بیر کنار قید ائتمه گه آلیشقان اولمایان جمعیت لر اؤز تاریخی اؤچون باشقالاری نین، اؤز زاویه لرین قید ائتدیگی روایتلره باش وورماق دۇرومونا دۆشرلر. بیر گۆن فعین حادثه لرین اورتایا چیخماسی نین سبب لرینی، آراشدیرماق ایستر ایسه لرده، چوخ آز بیر بیلکیلکه بو چتین یولا چیخماق مجبوریتینده قالا جاقلار.

نه ایسه، آراشدیرما نامیله، قیسا بیر تماسدا بولوندوغوموز بو ساحه لری سؤنسوز دئیله جک قدر گئیش دۆنیانین هئچ ده مسافر - پرور اولمایان قیسمینده، شخصیت لر داواملی اولاراق یئر دیشدیرمه آلیشقانلیغیندا دیرلار. شبهه سیز، کۆچه به لیک بیلیندیگی گیبی، دۆزنسیز بیر صورتده دۆلانیب دورماق دگیلدیر، و یۆز ایللر بۆیونجا داواملی اولاراق عین یئرلره گئدیپ - گلن کۆچه به لر (کۆچری)، البته، قطعه لر - آراسی یئر دگیشدیرمه لره گیریشمگه دیگر خلقلردن متمایز دیرلر. تشکیلاتلارنا شکیللری و آدلاری دگیشمه دیگی مدتجه، بونلارین ایزلری نین دالینجا گئتمک بیر مسئله دئییلدیر. آما اونلار سانکی، قُصدن، ایزلرینی قاریشدیرماق ایسته میشلر. داغینیق طایفالار، فدراسیونلار شکیلینده بیر - آریا گلر. ایچلریندن بیرى بو فدراسیونون باشینا کئچر و آدینی اونلارین هامیسینا وئر. سؤنرا، میدانا گلیمیش اولان بو تشکیلات، داغیلار. طایفالارین هر بیرى یثیدن

^{۶۳} - عسکروف، نئی (دوچئنت)؛ «قدیم تۆرک آبیده لرینده خصوصی آدلار (اونوماستیک واحدلر» وارلیق، نومره، ۱۲۵ - ۱۲۲ ص. ۳ - ۹۸

(علیرضا تبریزی یازینی وارلیقدا ایشله نن عرب سیستیمینه چنوریمیشدیر).

ایستقلال لارینا قۇووشار. بو حال موقتدیر، لاکین یاراتدیغی «هرج و مرج» بۇیوک اولار. بو حالدا، بیر باشقا بیرلشمه دۇغار. بو بیرلشمه ده، اسکی شریکлерین هامیسی دئییل، بعضی لری و بعضی یننی طایفالار دا یئر آلا. بعضاً بو، ایشلری بیر آز قاریشdırار، عین بیرلیک، بۇیوکلۇگونه اولورسا اولسون، باشقا بیر آدلا اورتایا چیخا بیلر. مثلاً، قومانلارین بیر آدی دا قیچاقدیر، بونلارین روسجا مأخذلرده کی آدلاری ایسه بۇلۇوئستلردیر.

۱۶ - نجی یۆز - ایلده، بابور شاه، هندوستاندا بۇیوک بیر مسلمان - تۆرک دؤولتی قوردو. بو دؤولتین ریشه سی تۆرکدور، أمما اؤزونو چنگیز خانین موغول ایمپراتورلۇغویلا علاقه دار کیمی گؤستریمک ایسته میشدیر. غریب بیر تصادفله، بیر طایفایا دا خلق آدی، چۇخ گئنیش معنا قازانار. مثلاً، شهبه سیز، موغول اصیللی بیر طایفا اولان تاتارلارین آدی، قطعیتله بللنمه میش بیر اینسان ییغینی نی آنلاتماق اۆچون ایشلدیلمه گه باشلامیش و سونوندا، مانچورلار داخل، هامی آسیا «باربار» لارینی قاپسیان بیر آد اولموشدور.^{۶۴} تۆرکلر ده بو قەدردن اؤزلرینی قورتارا بیلمه میشلر. بیر آز سؤنرا گۆره جگینیز کیمی، چینله یاخین موناسبتده اولدوقلاریندان چۇخ دئیيله جک قەدر آدلا قارشیمیزا چیخیرلار.

تۆرک آدی، تۆرکلرین تاریخی ایله قیاسدا چۇخ یننی دیر. موجود تۆرک سۆیلو اولوسلارین دا حالی بوندان فرقلی سایلماز، ایندی بئله بو باخیمدان «قبیله لر» دؤرونده یاشاییریق کیمی بیر «آد قارقاشاسی» (قاریشقلیغی) (نتیجه ده «کیملیک قارقاشاسی») ایچینده بیک. قۇهوم قبیله لریمیزین حتّی کیملر اولدوقلارینی بئله، اونودموشوق. کوتله وی یادداشلاریمیزی، نه باهاسینا اولورسا اولسون، بیر آز زورلاماق گرکیر!

۲. ۵. ۱. «تۆرك»

تۆرك آدىنىن، تۆرك اولوسونون اىسمىنىن كىچىدىكى اىلىك تۆركجه متن اۆرخون آيىدهلىرىدىر. اىلىك تۆرك تارىخى، داشلار اۆزىنه يازىلمىش تارىخ، تۆرك دۆلت آداملارلىرىنىن مىلته حساب وئرمەسى، مىلته حسابلاشماسى ۶۵۰ يىل مۇدەپچىسىدىر! طبعىدىر كى بو آد داشلار قازىلماقدان چۇخ قاباقلار خىلقلرىن آراسىندا شىهرت تاپمىش اولمىلىدىر.

۳. ۵. ۱. بىرلىك و قىيله - بىرلشمەلىرى

(فدراسيونلار/ كۆنغدراسيونلار)

بىرلى بىر قدرت سطحينه گلن تۆرك باهادىرلارلىرىنى، اۆزلىرى اۆچون، باشدا، قۇنشولارى اولان بۆتون تۆركلىرى و وارسا مۇغوللارى دا يۇخ ائتمەگى اساس وظيفه سايمالارى تىپىك بىر اۆلگو (مودئل)، اولموشدور.

بو دورومون لاپ آجى نمونهسى، امير تيمورون = (تيمورلنگ - ين) حركىدىر. تيمورون هامى فعاليتلىرى، اۆ سىرادا وار اولان بۆيوك تۆرك دۆلتلىرىنه، خوارزم دۆلتىنه، آلتىن اوردو دۆلتىنه، مملوكلارا و عثمانلىلار قارشى اولموشدور. باشقا اۆرنكلرى ده واردىر:

بورادا «محرىك فىكىر»: طبق گوئده بىر تك تانرى اولدوغو كىمى، يئر اۆزوندە دە بىر تك حۆكومدار اولماسى گركدىگى اينامىدىر. تۆركلرىن بىر - بىرى ايله سلاھلى چاتىشمالاردا، بعضاً بىرلىكلرىن رسمى آمىرلىرىنى ترك ائدرىك، باشچىلارى («باتور» باھادور) تانىمىش قارشى طرفه كىچمهلىرى؛ تۆركلره گۆره، آچىقجا «خارىجى» اولانلار «پارالى عسگر» (مزدور عسگر)، و بعضاً «قول» (قوللوقچو = كۆله) دورومونا (آز زامان اۆچون دە اولسا) دۆشرك، اۆ يابانجى باشچى يا صادق قالمالارى، و. «قانونلىك و حاقللىق» نامينه اطاعت ائتمەلىرى ھىچ دە آز راستلاشىلان حادىثەلردن دىيىلىدىر. مثلاً، ۱۴۰۲ دە آنكارا ميدان ساواشىندا دوروم گىنە بىلە اولدو: عثمانلى ايلدىرىم بايزىدىن

عسگرلریندن اولان تۆركلر، تۆرك تیمور لنگین طرفینه کئچدی؛ بونا قارشى لىق، ایلدیریم بايزید - ین اوردوسونداكى کؤمکچى قودرتلر اولان صيرب - لر، سؤنونا قَدَر ساواشاراق جان وئردیلر. باشقا بیر میثال: مسلمان اوردولارىنین ترکیبینه اولان «تۆرك مزدور عسگرلر» - ینین حدودلارى مؤثر شکیلده قۇرومادىقلارى؛ روایتلری، سلجوقلورلارین عظمتلى ایمپریالارى، نه دن آسانلیقلا قیریلدیقلارینی قیسماً ایضاح اندیر.^{۶۶}

تۆركلر، تاریخلرینین هئچ بیر زامانیندا، بیر تک واحد اولاراق، بلیرلى حدودلار ایچریسینده، مشترک و مُستقیل تۆرك آدینا، اوزون عؤمورلو بیر حاکیمیت قورمادیلار؛ تأسیس اتدیکلری آن بؤيوک ایمپریالار بئله تۆركلرین آنجاق بیر قیسمینی ایچینه آلیب علاقه لندیرمیش و تۆرك اولمایان اینسان ییغینلاری بورالاردا بعضاً کَمى، و اکثرأ کثیفی اهمیتی تۆركلرینکیندن داها چؤخ بؤيوک اولموشدور.

۲۰ - نجى عصره قَدَر (بیر تک مُبهم استثناء ایله)، هئچ بیر زامان، گرچک واحد بیر تۆرك دؤولتینین وار اولمادیغى سؤیله نه بیلر. عصریمیزده آدینی صریح سؤیله ین تۆركیته جهموریتی، ایشاره اتدیگیمیز تک استثناء، یعنی چینجه ترانسکریپسیونو (یازی یا کؤچورمک) تۇ - کۆ - آ بیلدیگیمیز دؤلتن سؤنرا (یۆزلرجه ایل سؤنرا) رسماً ایکینجى تۆرك دؤولتی اولدو. عصریمیزین و مین - ایللیگیمیزین سؤنلاریندا وجودا گلن تحوّلر چؤخ معنی داردیر؛ بؤيوک شاعیر حافظین دندیگى «بو اساسدان دئییشدیریلن اعمالاتخانا»^{۶۷} دا آرتیق اسكى اولچولرین حؤکمو قالمامیشدیر. تزه اؤمیدلرله تزه مین ایللیگه گیریریك بو یشنى چاغین آستاناسیندا چیچکله نن آذربایجان رئسپوبلیکاسی (جهموریسی) و سایر اینشاءاله کى آیدین صاباحلارین موژده چیلریدیلر.

تۆرك و تۆركیته آدى آورۇپادا ائشیدیلینجه، اونلاردان دۆرلو فانتاستیک معنلار چیخاریلیردی. مثلاً مارکوپۇلو، کیچیک آسیایا (آنا دۆلو - یا) تۆركۆمانلار یا دا تۆركمنلر،

^{۶۶} - رۇخ اۆگه، ص. ۲۴.

^{۶۷} - حافظین شعرى بودور:

فى الجملة اعتماد مكن بر ثبات دهر،

كه این کارخانه ایست كه تغیر می کنند!

يعنى كۈچەبە تۆركلەر معناسينا، تۆركۇمانيا لۇپ گۈلۈندىن قاشقارا چىن تۆركىستانينا «بۈيۈك تۆركىيە آدىنى وئرمىشىدىر. رقىبى ابن بطوطە ايسە آنادۇلۇيا «التۆركىيە» دىدى، أما عىن زاماندا بونون مسلمان توركلرىن قۇروماسى آلتىنداكى «روم اۆلكەسى» (يعنى شرقى رۇمالىلارلىق نتيجهده يونانلىلارلىق اۆلكەسى) اۆلدوغونو علاوه ائدجكدىر. عرب تاريخچى و جغرافياچىلارلىق دا اۆرالاردا تۆرك غىنىرو آز اولماقلا بىرلىكدە مملوك مصر و سوريەنى ۱۹۱۷ - نجى يە قَدَر، «دۆولت الترك» و «دۆولت الاتراك» يعنى تۆركلرىن دۆولتى آدىلا آدلاندىردىلار. غىتمانلىلارلىق تۆرك كلمەسىنى كۆچومسەمەسى، بو كلمەنى گۈزدىن دۆشورموشدور.^{۶۸}

۶. ۱. تۆركچە

دونىادا دىللارلىق سايى بىلىنمەيىر. هر كس اۆزو اۆچون منطقى سايديغى بىر مئتۇدلا حسابلايىب و آلدە ائتديكى يگۈنو بىر حقيقت كىمى اعلان ائدىر. مثلاً ماخذلردە ۴۰۰۰ يا ۵۰۰۰ آرالارىندا تخمىنلرە راستلاماق اولار. عمومى اولاراق اۆست - اۆستە تخمىنلرە ۳۰۰۰ - ۱۰۰۰۰ - ە قدر دىيشر. بو قارىشىقلىغىن و قطعيت سىزلىگىن اساس سببلرىندىن بىرىسى «دىل نەدىر؟» سوالىنە هر كسجە قبول ائدىلن بىر جواب تاپىلمايىش اۆلماسىدىر. ترانس - آمازۇنىكا آنا - يۇلنۇن چئورەسىندە تزه - تزه دىللر كشف ائدىلىركن «لهجهلر» - له «دىللر»ىن خدودلارلىق نىن دا مناقىشەلى اۆلماسى، ايشى بىر آز دا قارىشىدىرىر. كشفلر تاريخىندە، قۇوملرىن (بۇيلار - ىن) اۆزلىرىندىن آرتىق، اكثراً، اۆزون زامان دىللرى مجهول قالمىشىدىر.

بىر دىلى آسىمىلە ائتمك، دىللىن موجوديتىنى دانماقلا باشلار. سۇنرا اۆنو «لهجه»، «شيوه» نهايت ائمىل لىترە - نىن^{۶۹} (۱۸۸۱ - ۱۸۰۱) سۇزونو خاطىرلەيرك، «آغىز» (فارسجادا: «گۆيش محلى») آدلاندىرماق سىراسى گلر. آرخاسىنجا دا استىلاچىلار، «قورخولو عارضه» كىم گۆردوكلرى، «آنا دىل و مدنيتلرىنى سئومك، و اۆزونه

^{۶۸} - رو، اۆگە، ص. ۲۴ - ۲۳.

^{۶۹} لىترە دنمىشىدىر: "un patois est un dialecte qui est de grade" «آغىز = گۆيش، آشاغىلاشمىش بىر لهجهدىر)

کیمیلىك صاحیبی اولماق فیکری» - نى داشیيانلار قارشى، سیاست بازاریندا هر رنگی بول - بول تاپیلان «... ایزم» و یا ایشلرینه گلن «پان ... ایزم» - لرین آن ضررلیسینی، دامغا (= یارلیق) دئییه سئچر و آسیمیلاسیونا (یاواش - یاواش آرادان آپارماغا) قارشى اولانلاری بو شکیلده لکه له مک ایسترلر. طبیعی دیر کی، بو یگانه آسیمیلاسیون متودو دئییلدیر. مثلاً ماکیاوتلیک جبّه خانالاردا «آییر و بویورا» نوعیندن سیلاحلار چوخ واردیر. مثلاً هر هانسی بیر لهجه یه «رؤتبه و ثریر کیمی»، بیر «دیل اونیفورماسی» تیکیب، «هدیه» ائدیلیلر. بویوک صابیرین «تازیانه» لرینه آلدیرما یارق اسماعیل بی گاسپیرالی - لارین و اونون اطرافینا تۆپلانمیش «ترجمان» چیلارین عنادینا، بیر قووتلی و گۆر تۆرکجه دن بیر نئچه علیل و یوخسول (اکثر موضوع لاردا اؤزگه دیلله محتاج) جیلیز «دیلاجیک لر»، دؤغوز دورماقلا اوغراشیرلار؛ بو یاراتدیقلارین قوندورما آدلاری اولار؛ لاکین کیمیلىک لرینده دده - بابا یثری یوخدور و هله «تۆرک» سۆزو «تابو» دور (دیل و لهجه لر حاقیندا یثری گلینجه بحث انده جه ییک). صابیرین بو بابداکی شعرلریندن بیرینی خاطیرلاتماق ایستریک:

«تحویل عبارت» سۆزونو «ترجمه» قانماق

مکتبلی چؤجوقلاردا بیلیر کیم بو خطا دیر.

بیر بئيله خطا کلمه فحریر قلمیندن

جاری اولور ایسه ادبیاتا بلادیر.»

ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، ایش بو قدرله قورتولماز؛ «نا - ینتیک» دؤغوز دوردوقلاری «علیل - جیلیز» دیلاجیک (اونجه دن ده بیلیندیگی کیمی)، ایرلی تکنیک و مدنیت احتیاجلارینی قارشیلانماغا عاجیز اولدوغوندان، «قولتوق آغاجی» کیمی، «گویا بیر معتبر و عمومی، حتی رسمی» دیله شدتله احتیاج دویولور... اؤدا کی قاباقجاده ن حاضرلانا ن استیلاچی نین دیلیدیر! استیلاچی پارازیت دیل ایچدن ایچه ترکیبینه داخل اولدوغو دیلی گمیرر و بیتیرر. نهایت، واختی گلدیگینده تۆکنمیش دیلاجیک «رسمی دیل مولوق»^{۷۰} - و «نون قتل گاهیندا «مقدّس (!) میلی» آلولاردا او بیرسی قوربانلیقلار کیمی کۆل اولار...

^{۷۰} - Moloch (مولوق اوخونار): آمونیلر و فنیقه لی لرین اوشاق قوربان ائتدیکلری ایلاه.

گۆره سن تارىخ بو جنائتلره زامانيميزين شرطلرينده ده قۇل چكەجكدير مى؟
 نه ايسه، بحثيميزه دوام ائدك؛ پروفسور دوكتور حسن آرڤن بير يازيسينا بئله ^{۷۱} باشلار:
 ايکينجى دۇنيا ساواشيندان اۇنجه بير سايمما گۆره، يئر اۆزونده ۲۷۹۶ ديل
 دانيشيلماقدادير. ديل عاليملىرى، ديللر آراسيندا قرامر فۇرماسى و لۇغت باخيميندان بير
 مىقدار بنزىلىكلر تثبىت ائدهرك دۇنيا ديللرينى «عايله» آدينى وئردىگيميز قروپلارا
 آيرىيدىلار. هند - اورۇپا ديللىرى، قافقاز ديللىرى، إسلاو ديللىرى، چين تبت ديللىرى،
 اورال - آلتاي ديللىرى كيمى. آدينداندا آسانلىقلا آنلاشيلاجاغى كيمى اورال - آلتاي ديل
 عايلهسى، اورال ديللىرى و آلتاي ديللىرى آدينى آلان ايکى بۇيوك قروپا آيريلماقدادير.
 دوكتور ج. هيئت بير يازيسيندا ^{۷۲} ويدئرمان - ين (Wiedermann - in) ۱۸۳۸ - ده نشر
 ائدىلن كىتابيندا، ديللىرى مقايسه ائدن بير كئچيدىن خلاصه سينده اورال - آلتاي ديللىرى نين
 هند - اورۇپالى ديللردن ۱۴ اساس فرقلىرینه ايشاره ائتميشدير. بيز او صحيفه نى عينا نقل
 ائديريک:

- ۱ - سسلرده كى آهنگ قايداسى،
- ۲ - اورال - آلتاي ديللرينده جينسيستين اولماماسى،
- ۳ - تعريف حرفى نين اولماماسى،
- ۴ - تصريفين «علاوه» لرله (شكيلچى لرله) اولوشو،
- ۵ - آدلار تين تصريفينده، مالکيت گؤسترن علاوه نين ايشله ديلمهسى،
- ۶ - فعللرين چشيدلى و زنگين اولماسى،
- ۷ - ادات - ين كلمه لردن سؤنرا گلمهسى،
- ۸ - صفت لرين آدلاردان اول گلمهسى،
- ۹ - سايلاردان سؤنرا جمع ايشارهسى نين گلمه مهسى
- ۱۰ - آبلاتيف لر (- دن، دان)، مقايسه ده ده ايشله ديلير.

^{۷۱} - ازن، پروف. اۆگه «اؤن سۆزه»، ص. ۱۹.

^{۷۲} - دوكتور هيئت، «تارىخ زبان و لهجه هاى تركى»، وارلىق درگىسى، تهران ۱۹۸۳، نومه ۴۳ - ۴۴ (۱۰ - ۹) ص. ۶۷ - ۶۶.

- ۱۱- هامی معین فعللرین ایشینی «ایمک» فعلی گۆزر.
- ۱۲- بو دیللرین بیر چۆخوندا منفی حرکت اۆچون خاص کلمه (فعل) - لر واردیر.
- ۱۳ - سوال اۆچون خاص شکیلچی وار: (می).
- ۱۴ - ربط حرفلری نین عوضی، فعل نوع لریندن فایدالانیرلار.^{۷۳}
- بونلارین اۆستونده، تۆرکجه نین اساس خوصوصیتی، اونون جمله فورماسیونوندا (تشکیل) و نحوینده دیر.
- ۱۹- جو عصرده فینلانديالی م. کاسترن، تدقیقاتی نین نتیجه سی اولاراق نهایت، اورال - آلتای دیللری قروپونو باشلیجا ۵ قولای آیرماغی آن ساغلام یول اولاراق توتوموش و بو دیللر عایله سینه ساده جه آلتای آدینی وئرمگی ترجیح ائیله میشدیر:
- ۱ - فین - اوقور
- ۲- سامویند
- ۳- تۆرک - تاتار
- ۴- موغول
- ۵- تونقوزجا و لهجه لری.^{۷۴}
- سونرا اسکات بو دیللری ایکی قروپا بۆلدو:
- ۱- اؤرالیک
- ۲- آلتاییک
- (فین، اوقور، سامویند قروپونا چۆد، تۆرک، موغول و تونقوزجایا دا تاتار دئدی)
- بو صورتده گرک کاسترن و گرک اسکات - ین دؤورونده اورال - آلتای دیللری عایله سی، اؤز چهره سینى تاپاراق، بو گۆنده اولدوغو کیمی ایکی قروپا آیریلیمیشدیر. بونو بیر (طرح) حالیندا تثبیت ائتمک گرکیرسه، بئله بیر خلاصه آلدە اندیلیر:
- جدول

^{۷۳} - دوكتور هيئت اۆگه مه ص ۶۷ - ۶۶

^{۷۴} - جعفر اوغلو، پرفسور دوكتور احمد؛ «تۆرک دىلى تارىخى» ۳ - نجو باسقى، اندرون نشر استانبول ۱۹۸۴، ص ۱۷.

اورال - آلتای دیللیری

اورال دیللیری قروپو (چود دیللیری)	آلتای دیللیری قروپو («تاتار» دیللیری)
فین	اوقۇر تۆرك
ساموئید	مۇغول
مانچو	تۇنقۇز

آدی كئىچن «تۆرك» قروپو بونلاردیر:

۱- یاقوت دیلی، و

۲- چوواش لهجه لری؛

۳- جنوبی سیبیر تۆركلری:

(آ) قاراقاس

(ب) قاماسین

۴- آباقان تۆركلری:

(آ) قیزیل

(ب) قاچ

(ج) قویبال

(چ) ساقای

(د) بئلتیر

۵- چولیم تۆركلری

۶- شیمالی آلتای تۆركلری:

(آ) قوماندی یا دا قوماندی کیشی

(ب) کبد

(ج) توبا یادا قارا اورمان تۆركلری

(چ) شور

۷- اصل آلتای تۆركلری:

(آ) آلتایلیلار

(ب) دوویندانلار

(ج) تله اۆت

(چ) آلتای داغ قالموقلاری

۸- موغولستان غربینده کی تۆرکلر

(آ) اوریانهای

(ب) بارابا

۹- ایرتیش و توبول تۆرکلری

(آ) تارا تۆرکلری

(ب) توبول تۆرکلری

(ج) تۆمّن و توبولسک تۆرکلری

۱۰- قارا قیرقیز

۱۱- قازاخ قیرقیز

۱۲- شرقی تۆرکیستان تۆرکلری:

(آ) تارانچی

(ب) قاشقارلیق

(ج) هامی تۆرکلری

۱۳- غربی تۆرکیستان تۆرکلری:

(آ) اۆزبک

(ب) قوراما

(ج) قارا قالپاق

(چ) تۆرکمن

۱۴- وولگا تۆرکلری:

(آ) باش قیرت

ب) قازان تۆرک لری

ج) میشر

چ) تپ تر

۱۵ - شیمالی قافقاز تۆرک لری:

آ) نو قای

ب) کوندور

ج) قوموق

چ) قاراچای

آ) بالقار

۱۶ - غرب تۆرک لری:

آ) تۆرکیه تۆرک لری

ب) آذری لر

۱۷ - قیریم تۆرک لری و قیریم قارا ایملری

۱۸ - لیتوانیا و لهستان قارا ایملری

۱۹ - قاقا اوز = قاقا ووز

۲۰ - بالقان = بالکان تۆرک لری^{۷۵}

۲۱ - سوریه و عراق تۆرک لری.

۱. ۱. دیللرین تۆرمه سی و چئشیدیللیگی

مۆختلیف تئوریلری ییغجام بیر شکلیده آچیقلايان رحمتلی پروفیسور جعفر اوغلونون ایفاده سی ایله بو گیریت (قاریشیق) بحثه ایشاره انده جگیز: دۆنیا دیللی تۆزیشی مسئله سی اۆزینده آختارمالار آپاران، مار، چوواشجانلی دا ائمال ائتمیه رک، بو سقر بو تۆرکجه نی، استروکتور باخیمیندان باسکاج ایله سومرجه یه یاخینلاشدیرماقدادیر. بو

صورتله چوواشجا ایله، یافتت - یک مۆحیطه منسوب مۆختلیف، دیری و اولو دیللر آراسیندا بیر ارتباط اولدوغوندان سونرا، ماز اوز آختاریش چرچیوه سینی بیر قات داها گئیشله دۆرک، بو تۆرک لهجه سینی تۆرک، فین، اوقوز، مۇغول و سایر دیللر اۆزینده کی آراشدیرمالاری اۆچون ده بیر ایپ اوجو اولاراق ایشلتمه یه چالیشمیشدیر. نئجه کی، ۱۹۲۶ ایلینده چوواشلارا دایر یازدیغی بیر اثرینده، بو بیلگه، دراوید دیلی ایله اولو اترۆسک و باسک دیلی آراسیندا فعین بیر قرابت گۆرمگه چالیشمیشدیر. بئله جه... بیر چۆخ دیللر آراسیندا هئچ بیر حدود تانیما یان و بوتون دیللری یافتولۆزی مکتبی دیسپلینی اۆزینده بیر- بیرینه یاخین گۆرن مار، نهایت، فین - اوقوز، تۆرک، هند - آروپا، سامی عایله سینی، اۆست - اۆسته سون یافتتیک محیطدن تۆرمه تشکول اولاراق قبول ائتمکده دیر.^{۷۶}

۲. ۱. ۶. ۱. شومرلر

پروفسور جعفر اؤغلو، داواملا، بیر آز اۆته ده «بونونلا برابر... بیر ده تۆرک دیلینی سومر (شومر) دیلینه باغلاماق ایسته ین نظریه لرین (سومر دیلی نین گرچک دورومو، ایستندیکگی قذر تثبیت اولماماسی اۆزوندن) قطعی بیر نتیجه یه یئتیشه بیلمه لری اۆچون آراشدیرمالارین درینلشمه سینه احتیاج وار...». نهایت، ۱۸۰۲ ایلینده قروتفئند طرفیندن چیوی یازی (میخی خط = Writing cuneiform) شکلی کشف ائدیلینجه بو یازی نین سامی قووم لره مخصوص بیر یازی اولمایاجاغی کیمی (سامی منشالی اولمادیغی کیمی) میدانا چیخدی. ایلك اولاراق ژ - اؤپترت، بو یازی نین اولسا اولسا شومرلر طرفیندن ایجاد ائدیله بیله جگینی سؤیله میش، و تصویر ائدیلن متن ده اورال - آلتای دیللری ایله علاقه لی اولماسی لازم گلدیگینی ادعا ائتمیشدیر. فیکرینی ساغلاماق اۆچون عین عالیم ایلك قدমে بعضی شۆمرجه کلمه لری اورال - آلتای دیللری زمره سینه گیرن ماجار، مانچو و تۆرک دیللری ایله قارشیلادیرمیشدیر. اؤپترت - ین آرخاسینجا شاگردی «ف. فرانکو - لئورمانت» دا شومر دیلینی گرک قرامر قایدالاری

باخیمیندان اورال - آلتای دیللیری ایله قارشیلانمیشدییرماغا دوام ائتمیشدیر. آ - ۵۵. سادهجه عین یولدا گئتمیشدیر... ۱۹۱۵ - ده ۲۰۰ - ۵ قدر شومرجه و تورکجه کلمه آراسیندا ائدیگی بیر قارشیلانمیشدییرما ایله بو دیلی تورکجه اولاراق قبول ائتمیشدیر. بو عالیم ۱۹۲۶ - دا قاشقارلی محمودون دیوان - یندان دا کلمه لر آلمانغا غیرت ائتمیشدیر. بو قارشیلانمیشدییرمالاریندا شومر دیلی ایله اورال - آلتای، بالخاصه تورک دیلی آراسیندا لینگویستیک و مؤرفولوژیک باخیملاردان معین بنزریکلر گوزن بو عالیم دیقته چکن او قدر کلمه لر ایرلی سورموشدور کی آشاغیداکي مثاللار داها چوخ تأیید ائدیجی گلیر:

ش - (شومرجه) آ ای؛ ت ر. (تورکجه) آی

ش - داغ؛ ت ر - داغ، داش

ش - دینگیر؛ ت ر. تنگری

ش - قوس؛ ت ر. اوچ

ش - آب؛ ت ر. ای ب، ائو

ش - آگار؛ ت ر. اکی...^{۷۷}

پروفسور دوكتور عثمان ندیم تونا، بو موضوعدا یازدیغی کیتابدا،^{۷۸} ۱۶۵ کلمه نی قارشیلانمیشدییر، و بو قارشیلانمیشدییرمالاردا باش ووردوغو متودو و دۆنیانین بو مسئله ده سرریشته صاحیبلرینین بیر آرایا توپلادیغی اجلاساردا تیزنی اقناع ائدیجی بیر بیچیمده آچیقلامیش اولدوغونو سؤیله ییر (بو مؤکیف دن داها باشقا مثاللار آکینیزده کی کیتابین سونلاریندا ویریه جکدیر). او، از جمله دئییر: «تورک دیلی، سون ۱۲۵۰ ایلده اوچ بویوک دؤره کئچیرمیش و بیر چوخ شیوه لره آیریلیمیشدیر. بو سببله اگر شومر منشاءنینکینه بنزر بیر تورک دیلی لوغته اولسایدی بو لوغته مثلا بیر د/ قارشیلیغیندا د/، ی/، ز/، ت/، ر/ کیمی و بونلاری تأیید ائدن کلمه ستریلریمیز اولاردی. بو حالدا

^{۷۷} - عین ص.

^{۷۸} - تونا، پروف - در - عثمان ندیم؛ «سومر و تورک دیللیرین تاریخی ایلگسی ایله تور کدیلینین یاشی مسئله سی»، تورک دیلی فورومو

بایینلاری، آنکارا، ۱۹۹۰ ص. ۴۰.

سومرجه کلمہ لردہ تثبیت اثندیگیم پارائلل سس دیرلری ایله، تأیید اندیجی ملزمه ستریلری نین قایناغی، بو «زامان دزینلیگی»- دیر. بو ایشلری ۱۹۸۲ - یه قدر تاماملادیم. گوردویوم قدری ایله شومرشوناسلار بیر چوخ شیوه آدی بیلیمکده دیرلر بو چالیشامادا سون ۴۰ ایلده، تثبیت اثندیگیم ۳۲ سس معادل لیگی نین منجه کاراکترستییک اولان و مقصده یتر ۱۶ سینی تقدیم اندیرم.^{۷۹} مولیف سوزونو بئله قورتاریر: «بونونلا بیرلیکده، منیم اوز میلیتیمدن قایناقلانا بیله جک بیر «خرافه نی» آپارا بیلیمک اۆچون گؤستریدیگیم غیرتی سعی و چابا، محتمل فعارضلریمین خوصوصیله شومرشناسلارین اوزلری نینکیلر اۆچون گؤستره جگیندن امین اولای بیلیمرم. اگر اعتراض انده جکلرسه وئردیگیم کلمه لرین بوتونونو آله آلمالاری گرکیر. یانلیش وارسا، بو شخصی اۆتوریته ایله دئیل، منیم تۆرک اصیللی کلمه لر اۆچون ائیلهدیگیم کیمی یازیلی بیر قایناقلا عین دیل و شکیلده تثبیت اندیلیمه لیدیر».^{۸۰}

پروفیسور جعفر اوغلونون سوزلری ایله بو بحثه شیمدی لیک سون وئرك؛ او دئیر: «فقط بو میثال لار قوه مولوق اۆچون کافی ساییلماز. چونکو قارشیلادیرماق ایسته نن بو ایکی دیل آراسیندا او قدر بؤیوک بیر زامان فرقی واردیر کی بو فرق بونلارین مقایسه سینی عادتاً ایمکانسیز قیلماقدادیر.

میلاددان اۆنجه ۳۰۰۰ ایللرینده یاشایان سومرلر، بیلدیگیمیز اوزره، ۳ - نجو مین ایلین سونلارینا دوغرو تاریخی افق لری میزدن تامامی ایله یوخ اولموشلار. بو تاریخدن تا اوزخون (۸ - نجی یۆز - ایل) کتیه لرین نین زامانینا قدر دؤرد مین ایل کیمی بؤیوک بیر مودت ایچینده اولو دیل ماهیتینده قالان سومرجه ایله ایلک وثیقه لر یالیمیزه کئچن اوزخون یازی لاری نین دلی آراسیندا قارشیلادیرمادا بیر چوخ دیل دیشیک لیکلری، فونئتییک آیریلیشلاری و ایستیحاله لر گؤزه چارپماقدادیر، او بیر طرفدن ۴ مین ایللیک بیر زامان ایچینده باغلی اولان دیلین مقایسه اندیله جک اولان باشقا بیر

^{۷۹} - عین - ص. ۴.

^{۸۰} - عین - ص ۵۲ - ۵۱.

(ایشلک) دیللە عین دئییشمە خۆصوصیتلرینە مالیک اولماسی شرطدیر، حالبوکی بیز بونو بو ایکی دیل آراسیندا گۆره بیلیمه بیریک.^{۸۱}

۳ - ۶ - ۱. دیللە دئییشمەلر

تۆرکجهنین آنا قایناغیندان بو گۆنکو شیوهلره گلینجهیه قَدَر کتچیردیگی اینکشاف مرحلهلرینی، آشاغی یوخاری بئله ترتیبلهیه بیلریک:

- ۱- آلتای دؤورو = تۆرک - مۇغول دیل بیرلیگی.
- ۲- ان اسکی تۆرکجه دؤورو = پرۇتۇ تۆرک دیل بیرلیگی.
- ۳- ایلک تۆرکجه دؤورو

۲ و ۳ ساییلاری ایله گۆستردیگیمیز دؤورهلری بیرلشدیریرسک، میلاددان اولکی و سونراکی هون. پچەنک و بولغار لهجهلری.

۴- اسکی تۆرکجه دؤورو (۹ - ۶ یۆز ایللری) گۆگ تۆرکجه، اویغورجا دؤورو.

۵- اورتا تۆرکجه دؤورو (۱۵ - ۱۰ یۆز ایللری)

۶- ینی تۆرکجه دؤورو. (۱۶ - نجی یوز ایلدن اعتباراً)

۷- ملیرن تۆرکجه دؤورو.^{۸۲}

۴. ۶. ۱. دیللر یا لهجهلر

اسکات و رامسیتد کلمه لرین کۆکلرینده دئییشیکلیگه اوغرا دیقلارینی سؤیله بیرلر، مثلاً مۇغولجاداکی /ر/ و /ل/ - لر تۆرکجهده /ز/ و /ش/ اولموشلار. /ر/ - لرین /ز/ اولماسینا رۇتاتیسیم و ل لرین /ش/ اولماسینا دالامبدایسیم دئیرلر مۇغولجادا باشداکی /د/ /ن/ /ج/ /چ/ /س/ /ش/ و مانجو - تۇنقۇزجادا باشداکی /د/ /ن/ - لر، تۆرکجهده /ی/ سسینه دۇنوشورلر. تۆرکجهنین /ت/ - سی ده مۇغولجادا /د/ اولار.

^{۸۱} - جعفر اوغلو، اۆگه، ص. ۴۶ - ۴۵.

^{۸۲} - عین ص. ۵۲ - ۵۱.

رامستد - ۵ گۆره میلاددان ۶۰۰ ایل قاباغا قَدَر تۆركجه و مؤغولجانین فرق یا ایختلافی چوخ دئیلمیش.^{۸۳}

رئشه كاگنات و ميشل ژان، كيتابلاريندا: «آلتای دیللىرى» عۆنوانى آلتيندا يازديقلارى كئچيدى بو جمله ايله باشلارلار؛ «هر كيم تۆركجه دانيشيرسا تۆركدور»^{۸۴} و سۆزلرينه بئله دوام انديرلر: آنتروپولوقلار اورتا آسيادا، «تورانى تىپ» تاپماق اوچون چوخ اوغراشميشلارسا دا، بو عيرقا ياخلاشماق و ياخينلاشماق (هر هانسى بير علمى مقدمات و تجربيات بيريكيمينه^{۸۵} داياناراق) تۆرك دۆنياسينى تانيملامايا يىتمز. مثلاً؛ مؤغول تىپلى بير تيانشان قيرقىز چوبانلار، سينك يانك چينلى عسگريله، ماوى گؤزلو و قيزيل ساجلى اويغورلا، يونان هيكللرينه بنزهين تۇرۇس داغلارنىن تۆركمنى آراسيندا، بعضاً چتين ليكله ده اولسا بير بيرلرينى آنلاماقدان ساواى هئچ بير بئزركلىك عنصر و يۇخدور.

عينِ ديلين مۆختليف لهجهلرينده دانيشيلديغى زامان، آز - چوخ فرق لر اوزوندن بير - بيريميزى باشا دۆشمك، بعضاً چتين اولاييلر، او قَدَر كى بيز باشقا بير ديل ايله قارشىلاشديغيميزى بئله دۆشونه بيلريك. بو چتين ليكلر بير ديلين مۆختليف لهجهلرينى آنلاماقدان اوزونو گؤستره - بيلر. آنجاق بير آز دَقْت ائدرك ياواش ياواش ايپين اوجونو اله كئچيرمه ميز ممكن اولار و او لهجه ايله اؤز لهجه ميز آراسيندا باغلار باغلانار. دانيشماق گئد-گئده آسانلاشار. ديل و لهجه فرقى حاقيندا دوكتور هيشت، بير مقدار «احتياطي قيدلر» ايله نهايت بئله دئير: «بيزجه، باشا دۆشولن لهجهلر و شيوهلر بير ديل (دَن)دير».

رَنه كاگنات و ژان - ين يازيسيندان بير ايكي كئچيد آلاجاغيق: تۆرك دىلى نين عجيب و جاليب قودرتى، بو دىلى دانيشانلارى بير بيرينه ياخينلاشديرديغى كيمي،

^{۸۳} - هيشت، داما آرتيق ايضاح اوچون باخ: حاشيه ۷۱؛ داما تفرعات اوچون باخ پروف جعفر اوغلو حاشيه، ۷۹.

^{۸۴} - Trc: Erden Akbulut ve Rene vemichel Jan, Cagnat. احمد شانسى لاي. ايمپراتورلوكلار بشيگى» آلان نشر استانبول.

اوزاق لاشدیرماقدادیر دا. بو دیل تۆرک دۆنیاسینی آوروپا ایله چین آراسیندا تجرید اولموش بیر آدا حالینا گتیرمکده، ایران و عرب دونیالاریندان آیری توتماقدادیر. اصلینده تۆرکجه بیرلشدیریجی، بسیط و عاغیلا یاخین بیر دیل اولماقلا عادت اندیلیمیش بوتون تشکوللردن و قورولوشلاردان سون درجه فرقلیدیر. ۱۲۰ میلیون طرفیندن دانیشیلان بو دیل، آلتای دیللیری عایلهسی داخلینده و بونا قۇھوم اولان دیلر سادهجه موغولجا (۵ - میلیون نفر)، و تونقوز - مانچوجا - دیر (۴ میلیون نفر). تۆرک دیلی اۆز ایچینده ده غربی دیلر (لهجه لر؟ NH) و شرقی دیلر (لهجه لر؟ NH) اولاراق ایکی یه آیریلیر:

۱- غربی دیلر، بالکانلاردان تۆرکمستانادک دانیشیلیر؛ (ان چۇخ تراکیایا، و آنادولویا یاییلمیش، آمما عین زاماندا ایران و شیمال آذربایجاندا یاشایان میلیونلارچا آذری لر، بالکانلارداکی تۆرکلر، اسکی سؤیتلر بیرلیگینده کی تۆرکمئلر، بوتون یاخین شرقده یعنی عراقدا، ایرانین (آذربایجانا علاوه اولاراق) بیر چۇخ منطقه لرینده یاشایانلار غرب لهجه لی افغانلار آنا دولو پلاتؤسوندا سون کؤچه بئر اولاراق یئرلشن بۇیلار و نهایت «مهاجر» و سایر اولاراق غربی آوروپا یا قدر گئدیپ چاتان تۆرکلردن ده بحث ائتمک گرکیر.

۲- شرق تۆرکجه سی ایله دانیشانلار دا آز دنییلدیرلر.

اسکی سؤیتلر بیرلیگینده، چین - ده، افغانستان - دا، موغولستاندا اوجسوز - بوجاقسوز دۆزلوکله یاییلمیش، سادهجه وولقا چوواشلاری و چۇخ اوزاقلارداکی سیبیرده یاقوتلاری «مارژینال» سایمالار قاریشیق بیر دوروم سرگی لر. بو کیچیک خالقلا رین خاریجینده قالان دیگرلری، آز یا دا چۇخ بیر غیرت گوستررک آرالاریندا دانیشیب آنلاشا بیلیر یا ان آزیندان تۆرکلوک لرینی (دیل استروکتورو باخیمیندان) بللندیره بیلیرلر. سؤزون قیساسی استانبوللو بیر تۆرک، تاشکند - ی یا دا قاشقار - ی زیارت انده جک اولسا، ایسته دیگینی آنلاتماقدا (بیر آز دیقت و ذکا صرف ائتمک شرطی ایله) چتین بیر مسئله یله قارشیشلاشمازلار.

سۆزۈ بىر آرايا گىتىرسىك، تۆرك دىلى اۆلگۈسۈ (= فاكىتى، مۆدلى)، قىرخ - آ (۴۰) -
 آ) قَدْر خالقى يا دا بۇيلار - قىيلەر فدراسيۇنونو ايچىنە آلماقدادير. بونلار ۲۹ - و
 اسكى سۆيىتلر بىرلىگى ساحە سىندەدير. آما تۆرك اۆلگۈسۈ بونولا قالماقدادير؛
 چۆنكى عىن زاماندا بىر اينام (= اينانچ) اينسانى اۆلاراق عمومىتلە بىر مسلمان تىپى
 اۆلاراق دا بلىرمكەدەدير (بللنمكەدەدير).

۷ - ۱. تۆرك «لەجەلرى» مى، «دىللرى» مى؟

بىخىمىزدە آرادا بىر، «دىل» و «لەجە» كلمەلرى نىن معنا قارىشىقلىغى ايله
 قارشىلاشماقدايىق؛ انلە كى بعضاً سىراسى گلەمدن بو مۇوضوعا تۇخونماق
 مجبوريتىندە قاليرىق.^{۸۵}

ايندى بو «چىخماز»ى آشا بىلمەسك دە، ايشىن ماھىتى و خۇصوصاً سۇن زامانلاردا
 «كىلكەلشمەسى نىن» كىفئىتى حاقيندا بىر ايكى سۆز سۆيلىمەگىن واختى چاتمىشدير:
 ايلك باخىشدا، دىللر اينسانلار ىن اكثرى حاللاردا، جغرافى كىملىكلرىنى بلىرلر
 (بللندىر). د. كرىستال - ىن دندىگى كىمى، بىرىسى نىن، دىالكتلر (لەجەلر)
 خۇصوصدا لوزوملو وقوف و دىقتى اۆلورسا، چۆخ كىچمەدن، يانىنداكى قروپون،
 دانىشدىقلار ىنا قولاق قابارداراق آز - چۆخ اصابتلە، (مثلاً)، اونلار ىن آمريكالى، شرق
 ساحىللى (اىست كۇست - دان)، نيۇيورك - ون بروكلىن محلە سىندىن (و حتى هانسى
 سۇسىال صىنفە منسوب) اۆلدوقلار ىنى آنلايا بىلەجكدىر.

لاكىن آشاغىداكى كىمى بىر جملەنى كامىل لىشدىرمىك، كىچىن سنوالا جاواب وئرمىك
 نۆعوندىن بىر ايش دىيىلدىر؛ جملە بىلە اولا بىلر: «بو آدم... دىلىندە دانىشدىغى اۆچون...
 لىدىرمى؟». ايلك نقتەلى سىرايا، (ايسونچ)^{۸۶} يازارساق، ايكىنچى نقتەلر سىراسىندا آز -
 چۆخ امنىتلە «ايسونچلى» دىئە يازماق مەكوندور. لاكىن ايلك بۆش يىردە پۇرتكىز
 (پرتقاللى) يازارساق، ايكىنچى دە بۆش يىردە، «پرتقال» يازىب ايشى بىتمىش سانا

^{۸۵} - باخ. الپىزدەكى يازىلار ىن ۴، ۱۶ بۆلۈمۈنە.

^{۸۶} - سۇند

بیللمریک، اونون یانیندا «برازیل»، «موزامبیک» «آنگولا»، و سایر - ده علاوه اندیلمه سی گرکه جکدیر. ایلک نقطه لرین اؤستونه «فرانسیز» یازارساق ایکینجی یئر چؤخ دار گله جکدیر. زیر ۴۰ - آ یاخین آد یازماغینیز ایجاب انده جکدیر؛ هله «انگلیسجه» یازمیش اولورساق، ایکینجی بوشلوقدا. ۵۰ - یه یاخین آد چکمه لیبیک. کریستال دنییر «انگلیسجه ۵۰ لهجه ده دانیشیلیر». دیل ایله لهجه نین، بیر شکیلده فرقلری اشاره لنمیش اولور.

مولیفین وئردیگی گئنیش معلوماتدان بیر کئچید نقل ائتمکله موضوعو آچیلماغا چالیشاجاغیق. او دنییر: بعضی حاللاردا مرکز لهجه سی ایله دانیشماق، ویلایت لهجه لرینه ترجیح ائدیلیلر. ائله کی بیر قیسیم اینسانلار، آرتیق گۆن کئچدیکجه، باشقا «لهجه لرین» عموماً، یادلاردان چیخماقدا اولدوغونا اینانیرلار. حالبوکی، مرکزده دانیشیلان و «ویلایتلر» و «کندلر» حسابینا انکیشاف ائدن دانیشیق شیوه سی ده بیر معین لهجه، اکثراً «مرکز» لهجه سیدیر. «مرکز لهجه سی» نین ده، نهایت بیر دیلین هر هانسی «لهجه» لریندن بیرسی اولدوغونو اونودامالی ییق. «عننه وی» دیالکتولوگیا، مؤختلیف خاقلار عین دلی عین شکیلده دانیشماز، دنییری. چاغداش دیالکتولوگیا بونا علاوه عین شخصیت دایما عین شکیلده دانیشمادیغینی اورتایا آتمیشدیر. فردلرین دانیشما طرزینین، لینگویستیک و سوسیال فاکتورلاردان آسیلی اولدوغونو سؤیله ینلر چؤخودور.

«لهجه» ترمینی نین بعضاً ده «آشاغیلاشدیریجی» (اینگ. pejorative ing.) معنادا ایشلندیگینی گؤروروک، مثلاً: چؤخ گۆزل انگلیسجه دانیشیر، هئچ بیر لهجه سی یؤخدور» دئییلدیگینده «لهجه» نین یاخشی بیر شئی اولمادیغی آچیقجا سؤیلنمیش اولور. حالبوکی «هئچ بیر لهجه سی یؤخدور» حقیقتاً «انگلیسجه نی استاندارد لهجه یله» دانیشیر دئمکدیر. اگر لهجه یله دانیشماق پیس ایسه، «استاندارد» لهجه یله دانیشماقدا ائله اولسا گرکه! دۆنیانین هؤجرا یئرینده باشقا اولوسلارلا هئچ دئیله جک قدر

رابطہ سی اولان بیر بؤلومون دیلینہ ده بعضاً «آشاغیلاشدیرماق» قصدی ایله «لهجه» دئییب کئچنلر وار.

«لهجه» ایله «آکسانی» (فرن. 1 - Frn. accent) قاریشدیرماملی ییق. آکسانین آنلامی فرقلی تلفوظلردیر، حالبوکی، «لهجه» قراماتیک و ووکابولر فرقلره کلمه - لؤغت ده شامیلدیر. مثلاً بیرسی «آغ پول قارا گۆنده ایشه گلر» و باشقا بیرسی «آغ آغچه قارا گۆنده ایشه گلیر» دئسه؛ آیری آیری لهجهلرده دانیشدیقلارینا حوکم وئرمه لیبیک، زیرا بورادا گرامر اختلافی بحث موضوعودو. بیرسی «کیچیک اوشاق» او بیر «کۆچوک چؤجوق» دئیرسه، گننه بورادا بیر «لهجه» مسئله سی وار. زیرا کلمه داغارجیغی دا، لهجه نی علاقه لندیرر. بئله جه ایکی آدامین دانیشماغیندا فونولوگیا گرامر و کلمه داغارجیغیندا کیچیک فرقلر طبیعی ساییلیر؛ هر کسین اؤزونه گۆره ده شخصی «لهجه» سی وار. بونا دا «ایدیولکت» (تۆرکیه تۆرکجه سینده: بیرئیسئل (فردی) دیل)^{۸۷} دئییرلر.

بیز گۆنده لیک حیاتیتمیزدا اولای ایدیولکتلرله قارشیللاشیریق اولنلارین تجریدیندن (Frn abstraction – undan)، لهجه لر، و لهجه لرین تجریدیندن ده «دیل» مفهومونا چاتاریق.

دیلچی لیکده ان چتین ایشلردن بیرسی، ایشاره اتدیگی میز کیمی، دیل ایله لهجه آراسیندا مشخص بیر حدود تعیین اتمکدیر. دیللرین سایندا و تصنیفینده، ایستر ایسته مز بو ایچیندن چیخماز (Labyrinth) دا، آزیب قالماغین عذابینی چکنلر چؤخ اولموشدور. «قارشیلیق لی آنلاشماق» بو بابدا هر قیفیلی آسان لیتلا آچاجاق کیمی گلیر. بیر چؤخ حاللاردا دا ائله دیر ده. آما طلیسیملی قیفیلار دا وار، اولار دا «قارشیلیق لی آنلاشماق» لا ایشین ایچیندن چیخماق آسان دئییلدیر. بعضی دؤروملار دا، عین دیلین ایکی لهجه سینده دانیشانلار بیر - بیرلرینی یاخشی باشا دؤشمه ییرلر.

^{۸۷} - وار دار، پروفیسور دوکتور برکس و باشقالاری؛ «آچیقلامالی دیل بیلیم تریملری سۆزلوگو»، ABC§ ns استانبول ۱۹۸۸، ص ۴۹

کیتابین وئردیگی تعریف بودور: Bireysel دیل = (ing. Idiolect, Fr. Idiolect, Alm. Idiolect) بیر دیلین بیر بیرینده آلدیغی

نەجەكى اینگیلترەنین جنوبوندا اولانلار اکثر، ایسكاتلاند - ین بعضی ناحیهلری، و ایرلاندانین شیمالینده کی لرله آسان - آسان ارتباط قورا بیلیمه ییرلر آما آلاهدان بو اۆچ قروپون بیر تک یازی دلیلی وار، اونونلا مسئله بوتونویله حل آندیلیر.

زنجیرکمه لهجهلر (اینگ. دیالکت کونتینوؤم) دندیکلری حادیثه ایشی چۆخ چتین لشدیریر؛ بعضاً بیر دیلین لهجهلری، ایشله دیلدیگی ساحه بۆیونجا دیشیه - دیشیه اوزانیب گئدر، ائله کی، باشداکی لهجه یله دانیشانلار، لهجهلر زنجیری نین سون حلقه سی ایله شیفاهی ارتباط قورماقدا چۆخ چتین لیک چکرلر. بو دوروما میثال آز دئییل: آلمانلارین، هلندیلرین، فیلاماندلارین دیللرینی بیر لهجهلر زنجیری بیر بیرینه باغلیرسادا؛ شرقی ایسویچره ده (سوئیس ده) اؤتوران بیرسی شرقی بلژیکده اؤتورانین دندیکیندن باش چیخارا بیلمز. آوروپادا اسکاندیناویا زنجیرکمه سی^{۸۸} و غربی رومانجا زنجیرکمه سی (پورته کیز (پرتقال) دۆزنگاهلاری نین لهجهلری ایله اسپانیول، کاتالان، ایتالیان و فرانسیزجا دانیشانلاری بیر بیرینه باغلاییر)، شیمالی ایسلاویک (اسلوواک، Czech، اوکراین، لهستان روسلاری قایناشدیران) زنجیرکمه سی گوستريله بیلر. آدی کئچن اۆلکه لرده بو لهجه لرین بعضی لری استانداردلاشیب عمومی اولموشلار. معین حدودلار ایچینده لهجه لرین بیرسی نین آدی «هلندجه» اولموش و دیگرینه ده «آلمانجا» دئمیشلر؛ یوخسا «هلندجه»، «آلمانجا» اولایلدیگی کیمی؛ اسپانیولجا» دا «پورته کیزجه»؛ «نوروژه» ده «ایسوئچجه» آدلانا بیلیردیلر. دیلترین آدلاری نین دالیندا لینگویستیک دئییل، اکثر، پؤلیتیک و تاریخی سببلر یاتیر. حدودلار مسئله سی آرایا گیررسه دیل بحثی علمی لیکدن چیخار و بیردن سیاسی بحثه دؤنوشر^{۸۹}.

دیللر و اۆلکه لرین حدودو نادر حاللاردا عینی اولار. یوخسا سیاسی و تاریخی مسئله لری بیر کنارا آتارساق (و بو تئوری دؤنیاسیندا آنجاق دلیلی اۆلچو توتارساق) مثلاً اسکاندیناویادا آنجاق ایکی اۆلکه گۆره جه ییک: بیرینجیسی قیطعه قیسمی

^{۸۸} - Scandivanian continuum

^{۸۹} - کریستال، دۆگه، ص. ۲۵ - ۲۴.

(ایسونوچه، دانجا «دانیمارکانین استاندارد لهجه‌سی»، و استانداردلاشمیش نوروژچه دانیشانلار اۆلکه‌سی)؛ ایکینجیسی، آدالار قیسمی (Faeroese Icelandic ایسونچلر، نوروژلر و دانیمارکالیلار آز چوخ بیر بیریلریله آنلاشا بیلرلر). اسکاندیناویادا ۵ دیل وار دنیلیر و کنچیلیر، طبیعیدیر کی بوندا هنج بیر علمی لینگویستیک اساس و اۆلچو یوخدور.

دۆنیامیز، حال - حاضیردا، سیاسی، تاریخی، دینی، ادبی، اثتیک و باشقا ملاحظه‌لرله، لینگویستیک باخیمیندان بابیل بورجونو چئوریلیمکده‌دیر. بو دوروم هیندی - اوردو، بنگالی - آسامی، فلتمیش - دوتچ، صربیان - کرواتیان، - Xhosa Twi - Fante Zulu و سایر کیمی مۆختلیف دیلی خالققلاری قارشى - قارشى یا گتیریر. بو دیل قارقاشاسىنین آنجاق خاطره گلن اۆرنکلریدیر. داها قاریشیق میثال‌لاردان بیرىسى چین - دیر. دانیشیق دیلی باخیمیندان چینده دانیشیلان نئچه یۆز لهجه ۸ قیسمه بۆلونور. بو ۸ نوعدده دانیشانلار بیر بیرلرینی باشا دۆشه بیلمزله. بونلارین مشترک ارتباط واسیطه‌لری آنجاق تصویری آلفابلریدیر. بۆتون بونلارا رغماً هر کس تامام اۆلکه‌نین «چین» - جه دانیشدیغینا بیر حقیقت کیمی اینانمیش و دۆنیانی دا بونا اینانديرمیشدیر.

چتین‌لیکلردن بیرى ده بیر دیلین (و اۆنو دانیشان اولوسون) مۆختلیف آدلارلا آدلانماسیدیر. مثلا اۆزلرینین دویچ (Deutsch) دندیکلرینه آلمانجا، گرمان، تودنسکو (Tudesco) دئیلر وار. بعضاً ده عین دیل و سۆیدان اۆلان خلق هم‌شاخه‌لنمیش سۆیونون بیر قبیله‌سینه، هم ده دیلینه اوفالمیش (ing. Pulverised) تۆپلولوقلارینین آدلارینی وئرلر و بئله‌جه دۆنیادا، بۆیوک بیر تک دیل، (دیشاری‌دان گۆرونوشو ایله) اۆنلارجا دیل / لهجه، هابئله بیر تک اولوس دا مۆختلیف آدلارلا «خیردا خیردا» اینسان قروپلاری کیمی آیری آیری آدلارلا کیتابلارا کتچر.

دۆنیادا نئچه دیل وار اولدوغونو، آز دا اولسا دۆزگون شکیلده بیلیمک اۆچون، آن باشدا، مۆختلیف عئتلره گۆره «خیردالانمیش»، جۆر به جۆر آدلار آلتیندا، بیر نئچه

دیل کیمی گۆرسه نن، رنگارنگ پالتارلار گیین و اصلینده تک بیر دیل اولانلاری؛ اؤ بیر طرفدن ده، چینجه کیمی، موزاییک کیمی، و بیر رنگ آلتیندا بیر و بۆتون گۆرسه نن دیللی تانیماق و بو معلوماتا دایاناراق یکون وورماق ضروری دیر.

۱. ۷. ۱. بیر مقایسه: عربجه - تۆرکجه

اوزاغا گنتمه یه لزوم یؤخ؛ عربجه دانیشانلاری اؤلچدوکلری اؤلچو ایله می (کیتابلاردا اکثرا، شیمال آفریقا، اورتا شرق، عرب یاریم آداسیندا ۱۵۰ - ۱۲۰ میلیون بو دیلی دانیشان وار، یازارلار^{۹۰})؛ یا دا تۆرکجه دانیشانلاری حسابلا دیقلاری اؤلچو ایله می؟ «بیر آز اوّل ایشاره اتدیگیمیز کیتابلار تۆرکجه حاقیندا بئله یازیرلار: تۆرکیه، بولغارستان و چئوره منطقه لرده ۴۵ - ۲۷ میلیون بو دیلده دانیشار^{۹۱}» نیه؟ چۆنکو همین اثرده عربجه بیر بۆتون کیمی حسابلا نییدیر؛ تۆرکجه یه گلینجه بو آد محض و آنجاق آنادولو و اطرافینداکی خالقارلار اۆچون نظره آلینب و قارشیمیزا دا بئله بیر تابلو چیخاریلمیش دیر. ۴۵ - ۲۷ میلیون؛ داش چاتلاسا ۵۰ میلیون!... ایندی قئیریلیمیش و داغیلیمیش وازامیزین^{۹۲} پارچا تیکه لرینی، (عین اثرین جدولیندن ایرلییه رک) بیرر- بیرر آختاریب تاپماغا (و ممکۆنسه تویلاماغا) چالیشاق: آلتای، آذری، باشکیر، چوواش، قاقاواز، قاراچای، قارا قالپاق، قازاخ، خاقاس، قیرقیز، قۇمىق، نۇغال، شۇر، تاتار، تورکیش (تۆرکیه تۆرکجه سی)، تۆرکمن، تووینیان (تووا)، اویقهور (اویغور)، اؤزبک، یاکوت... عرب و بنزری دیللی اؤلچن «معیار ایله، بونلارین هامیسی «تۆپتان» تۆرکجه دیر. بلکه بو تضادی گۆز اؤنلرینه آچیق و آیدین سَرمک فایدالی اولار؛ و بنزریکلره رغمتا قویولان فرق اوچورومونون قۇرخولو درینلیگی داها یاخشی آنلاشیلا بیلر.

عربجه نین آیریلیغی لهجه لرین ان مهم لری بونلاردیر:

۱- مصر عربجه سی: آشاغی مصر، قاهره،

۲- سودان عربجه سی: یوخاری مصر،

^{۹۰} - عین صحیفه، ۲۳۶.

^{۹۱} - عیناً. ص. ۴۴۴.

^{۹۲} - ایچینه میوه، شیرینی، چیچک قۇیماغا گۆزل، بۆکل قاپ

۳- مغرب عربجه سی: تونس، عربجه سی مراکش،

۴- لیوان (لبنان) عربجه سی: سوریه، لبنان،

۵- عراق عربجه سی،

۶- عربستان یاریم آداسی عربجه سی.

عرب لرده ایسلام سایه سینده یازی دیلی بیردیر. بو حادیشه عرب دیلینی مثلاً ۲۰ آیری دیل اولماقدان قورتاریب دیر.

لهجه لرین بیر - بیریندن اوزاق یاخینلیغی فرقلی دیر، بو فرقین اؤستونده بیرده یازی دیلی ایله دانیشما دیللرینین آیریلیقلاری واردیر. هر اؤخوموش عرب بو فرق لری بیلمله لی و اؤیرنمه لیدیر؛ عرب دیلینین استقراری و دیل بیرلیگی بونا باغلی دیر. ایسلام دا بونو، بیر نوع قارانتی اندیر. کیتابلارین، قرئت لرین، خولاصه یازی دیلینه، عموماً «کلاسیک عربجه» دئییلیر. مسئله نین ایضاحی اؤچون دانیشیق دیلی ایله، کلاسیک عربجه نی، فونولوژی (اینگ - فونولوگی)، گرامر و کلمه احتیاطی باخیمیندان قیساجا مقایسه ائتمه گی فایدالی گؤروروک:

کلاسیک عرب الفباسینداکی بعضی حرف لرین تلفوظ هامی لهجه لرده عینی دئییلدیر. مثلاً همزه (ء) (کلمه نین باشیندا اولماسا) تلفظ اندیلمه دن اؤستوندن کنچیلیر، مثلاً کلاسیک مسئول ساده جه مَسُول تلفظ اندیلیر. قَرَعَه ده قرا اولموشدور «طها» (طهای - ای مثلث)، «طا» یا دا «سین» اولموشدور؛ مثلاً ایندی مثلاً یا دا مَتَلَن دیر، «C» مصر عربجه سینده «Ġ» یا «Q» - دیر: اونلار «Cərdəl - ə» (جَرَدَل) - ه «قَرَدَل» (دولچا، سَطیل)، دئییرلر. عراق و عربستان یاریم آداسیندان مائدا، «طحال» = «Thal» حرفی نین سَسی، ساده جه، یا «D» = «د» - دیر یا دا «ز، ذ» = «Z». بو لهجه لرده «هادا» = «hada» (هاذا) و «کذالیک» ائشیدیلر. «طاد» = «Thad»، عربجه یه خاص قانون قایدالی دئییلدیر. «قاف - ق»، آشاغی مصر و سوریه، لبنان، اسرائیل شهرلرینده «همزه (ء)» کیمی تلفظ اندیلیر؛ «قال» بورالاردا «آل» اولور. صانت لرده ایسه اختلافلار اولچویه گلمز. بعضی یئرلرده «حسین»، «حسین» ین «موبارک»، «مبارک» «کبیر = Kəbir» «Kbir» (کبیر)،

«شینی»، «شی» و «کئیفه»، کَیف «Kif» (اؤلا بیلر. فعل لرده ده دئییشیک لیکلر چؤخدور، میثال: «یکتوبو» (اؤ یازیر)، یثرینه «ییکتوب»، «ییکتیب»، «یکتیب» ده ائشیده بیلر سینیز. «کَبوره» (اؤ بؤیؤدۆ) یه ساده جه «کیبیر» دئینلر چؤخ.

گرامر باخیمیندان بیر یاندان لهجه لرین بیر بیرى ایله اختلافی، اؤ بیر یاندان دا لهجه لرله عموم ادبی یازی دیلین توتمازلیقلاری دقتی چکر. آن باشقا آغیز بیرلیگی ایله لهجه لر، فعللرین سؤن صائتلریندن عادتاً، واز کئچمیشلر. «تنوین» ده ایشلکلیکدن عملاً دؤشوب، آنجاق «ادات» - دا قولغا دَییر؛ «حالَن» (بیردن = درحال)، «احیاناً» (بعضی زامانلار)، و «تقریباً» (آز - چؤخ)، کیمی کلمه لر ده دیره شیب قالدینی کیمی.

مصر - ده کلاسیک دیلین قالدیتی سی کیمی «کَتَب = Katab گواب (جواب)» دئیل، دؤزگون بیچیمده «کَته گواب» دئیلیر. اشاره ضمیرلری (اینگ - تی دئمؤنستراتیو پرونون) (ing. The demonstrative pronoun) باییندا، مثلاً، «بو کیتاب» - ا، مصر و سودان - دا «ایل - کیتاب - دا»، سوریه، عراق و لبنان - دا ایسه «خل - کیتاب» یا دا «حال - کیتاب» دئیلرلر. دانیشما دیلی تصریف، تنیه و باشقا خوصوصلاردا چؤخ ساده لشمیشدیر؛ بو ساده لشمه لهجه لرله گؤره آیری آیری یوللاردان آلدّه ائدیلیر؛ مثلاً بیر یثرده «یکتوبون» (اؤنلار یازیرلار)، یثرینی «یکتوبو» - یا وئرینجه، عراق و عربستان باشقالارینی بو یؤنده ایزله مه بیر. مصر و لبنان - دا مضارع لر /ب/ آرتیلیر، اؤرالاردا «اؤ گئدیر» = «بئتیشی» و «مَن بیلیرم» = «باریف» اولور. گله جک زامانلاردان، «سیوف» یمشی» سوریه و لبنان - دا «راه»، «ییمشی یه» چئوریلیر. «کیتابیم» قارشى سیندا، مصر - ده «آلکتاب بتایی»، مغرب - ده «متایی»، سوریه - ده: «تابایی»، عراق - دا: «حاقی»، یا دا «مالی» دئیلیر. «نفی» - ی گوسترن «لا» اکثر یثرلرده «ا»، «آ» اولور. مصر و لبنان - دا «دئیل» سؤزۆ «موش». عراق - دا «مو»، سوریه نین بعضی قیسملرینده ایسه «ما او = mau دیر. مصر و لبنان - دا منفی فعله /ش/ علاوه ائدیلیر، بئله جه «من اؤنو گؤرم دیم» دانیشیقدا «ما شوفتوش» اولور، («شاف»، دانیشما دیلینده گؤرمک دئمک دیر). «نَعَم» = بلی، سؤزو ایندی لر آز ائشیدیلیر، اؤنون یثرینه «اه» «eh» دئیلیر؛ مصر و لبنان -

دا («aiwa» = آوا) داها ایشلکدیر. یوخاریدا آنجاق بیر نئچه اؤرنکینی گؤسترديگیمیز معظم فرقلر بو قدرله دریندن آنلاشیلماز، ماراقلیلار داها کاپساملی (= شموللو، گئنیش محتوالی) منبعلره باش وورمالیدیرلار. دالغالی بیر تاریخ جریانیندا چشیدلی اولوسلارلا آز - چوخ داواملی فناسیتلرین نتیجه سینده، عرب سؤز خزینه سی، اوچ یولدان دئییشیکلیکلره اوغرامیشدیر:

۱- آلیتی کلمه لر (ing. Loan words).

۲- کلاسیک کلمه لرین پوزولوب، دئییشیلمه سی.

۳- کلاسیک مترادف لر (ing. Classical synonyms) - دن سئچمه یولو ایله؛ بیر آز دا آنلام دئییشدیرمک (ing. Catachresis) ایله بیر سؤزه یئنی معنالار یۆکلهمک. عربجه ده قدیمدن بری، آلیتی سؤزلر چۆخدور. زامانیمیزدا دا یئنی مفهوملار، ایجادلار، و تکنولوژی ایله بیرگه گلن ترمینلر بو قروبو اولدوقجا شیشیریبدیر. مصر آکادمیسی کیمی مۆختلیف علمی قورولوشلار دۆزگون عربجه کلمه لر تکلیف ائتمکله یابانجی سؤزلرین قاباغینی آلقاق ایسته میشدیر. لاکین کۆچه لرده، ایش یشلرینده یاد و غریب کلمه لر گئننه حاکیمیتلرینی قوروموشلار. اوتو، اوتومبیل، آرابا (آرابا)، سیاره (مصر - ده) هامیسی کئچرلیدیر. «تلفون» - ا هاتیف و بنزری سؤزلر ضیالیلارجا ترجیح اندیلیرسه ده، گئننه آغیزلاردا اسکی آوروپالی سؤزلردن تحریف اندیلیمیش کلمه لر گزمکده دیر.

اۆسته ایشاره ائتدیگیمیز کیمی عربجه ده «آلیتی» کلمه لر بیر آرابا تۆپلانیلسا قۇجامان (حجملی) بیر کیتاب اولور. بونلارین تۆرکجه دن^{۳۳} و فارسجادان گتیریلیشلی تزه ایش دئییلدیر. بی، پاشا، باش - (باش ففتیش، باش کاتب، باش مهندس کیمی کلمه لرده) دوغرو (دۆپه - دۆز، دوغرو آنلامیندا) بو اسکی قروپدان دیر... عربلر آلیتی کلمه لری جمع سؤیلرکن «جمعی مکسر» نؤوعۆنده استفاده ائدرلر: بئله جه تاکس یا تاکسی جمع صورتینده: Twaks / twakis اولور: یا دا فیلم - ی جمع دئمک ایستیرلرسه آفلام

دئیرلر. آلیتی کلمه عربلشینجه ده شکیل دئییشدیر: فرانسیز «واپور»، مصر و سودان - دا واپور / بابور اولاراق بخار گمیسی اولور.

کلاسیک کلمه‌لری پوزاراق چوخ یثنی‌لیک وجوده گلیمیش. میثال «ذای» آنلامی عربجه «میل» و «ک» - دیر، کلاسیک «ذبی» یعنی حال و داورانیش - دان اویدورولموشدور. باطال، یامان دئمکدیر، بطله - دن گلیر، آنلامی، فایداسیز و فاسید اولماقدیر. «سفر خرجی» نه ایندی بدل سفریه دئییرلر، بدل، دیشمک، دئمکدیر. کلاسیک عربجه سینونیم‌لریندن سئجه‌رک یثنی کلمه‌لره گلینجه؛ مثلاً دوه اوچون دئییلن بغير - ه دقت اندک: بعضاً جمل کلمه‌سی، زامانیمیزدا هئچ یادلارینا بئله دوشمز، ملابس (پالتارلار)، یئرینه خودوم دئیرلر. کلاسیک تهبه عوضینه بعضاً راه و بعضاً ده مشا ائشیدمکده‌ییک.

بو چئشیدیللیک و بوللوغا قارشى، عربجه‌نى راحت اویرنمگین آن قیسا یولو بیر لهجه‌نى توتوب و باشدا اونو یاخشی اویرنمکدیر، سونرا او بیر لهجه‌لردن ده مقایسه یولو ایله باش چیخارماق چوخ چتین بیر ایش دئییلدیر.

بیز بورادا عرب دیلی‌نین مؤختلیف لهجه‌لری ایله عمومی عرب یازی دیلی‌نین فرقلرینه اوتری و قیسا باخیشلا بحثی، آنجاق قالین جیزگی‌لری ایله نقل ائتمیش اولدوق. عرب دیللری‌نین یا لهجه‌لری‌نین بیر بیرلری ایله مسئله و اختلافلاری بو اختصارلا ایضاح ائدیله بیلمز. عرب لهجه‌لری‌نین آرالارینداکی اوچورومو بیر آز یاخیندان گوژرمک و تخمین ائتمک اوچون های‌وود و ناهماد - ین (Haywood Nahmad) ده ایشاره ائتدیگی کیمی، لهجه‌لری تدقیق ائدن کیتابلاری صحیفه‌له‌مک کافی‌دیر. بو ایش اوچون مثلاً بئله بیر سیاهی، بیر فیکیر وئره بیلینر.

مصر لهجه‌سی اوچون:

W.H.T. Gairdner : Egyptian colloquial Arabic, cario, 1944

T.F.Mitchell: An introduction to Egyptian colloquial Arabic, oxford. 1959.

عراق لهجه‌سی اوچون:

oxford. 1956. ,Van Ess: Thesproken Arabic of Iraq

Havard U. P. 1964. Haim Blanc: communal Dialects in Baghdad

سوريه، لبنان، فيليستين لهجه لری اوچون

Filistin ləhcələri üçün: divan Suriyyə

Beirut 1937/ 38 R. Nakhla: Grammaire du Dialecte Libano – Syrien

G.R.Driver: A grammar of the Colloquial Arabic of syria and

1925 Probsthain & Co. London (printed in vienna)

1934 Paris A. Barthelemy: Dictionnaire Arabe – Français (5fascicules)

_ 1954

1961. Beirut Rice & said: Eastern Arabic

1953. Cantineau and Helbaoui: Arabe oriental (parler de Damas) Paris

M. Piamenta: Tenses, Aspects, Moods in the Arabic Dialect of jerusalem, Jerusalem 1964.

خزره مؤوت لهجه سی:

R. B. Serjeant: Prose and Poetry from Hadramawt, London, 1951

سودان لهجه سی:

Second Edition oxford J. S. Trmingham: Sudan Colloquial Arabic

1946.

مغرب لهجه سی:

Gaudefroy – Demombynes & Mercier: Manuel d'Arabe Marocain

1925. Paris

Louis brunot: Introduction al'Arabe Marocain, Paris 1950.

تونس لهجه سی:

1956. J. Jourdain: Cours Pratique d'Arabe dialect, Tunis, 7. edition

نیجریه و چار لهجه لری:

G. J. Lethem, Colloquial Arabic, Nigera & Lake chad, London, 1920.

یوخاریدا «موزائیک دیل» دئییه آدلانديرديغیمیز ديللرين دورومو آز - چوخ عربجه

بنزدیگیندن، بو دیل حاقیندا بیر آز ایضاحاتی فایدالی گۆردوک. سیگه نین او بیر

طرفینده ده بیر دیلین پارچالانیب دۆنیانین بیر چوڭ یئرلرینده جور - به جور آدلار آلتیندا و «لهجهلر» شکیلینده قارشیمیزا چیخماغیدیر. تۆرکجه بو نووعون باریز بیر اۆرنگی سایلا بیلر؛ مینلرجه ایل یاشامیش بیر دیلین آدی، آنجاق میلاددان ۸ عصر سونرا قلمه آلتینمیشسا دا؛ ایندی ده یۆز اللی میلیونو آشقین او دیلده دانیشانلار، دیللی نین آدینی دۆرلو سببلره آغیزلارینا آلا بیلمیرلر. دۆنیا یا سرگی له ن گویا طرفسیر ایستاتستیکلرده ده تۆرک - دیللی نۆفوس دئیرکن، محض تۆرکیه ده اوتورانلار گۆزه آلتینیر و (تۆرکیه تۆرکلرینین تعبیری ایله «mostraliq» کیمی) دۆنیادا نۆفوس باخیمیندان چوڭ دانیشیلان دیللرین آراسیندا تۆرکلرین، آنجاق، اۆچده بیرینی قید ائدرک، (اکثر ایستاتستیکلرده اولدوغو کیمی) ۱۰۰ میلیونو آلتیندا، یعنی «احتمالی مومکن» (= ing. Negligibl) رَقَم گۆستریلمه یه چالیشیلیر!

گۆره سن متعدّد چین، یا دا مۆختلیف عرب لهجهلری ایله «دیل» دئیلمه یین تۆرک لهجهلرینین نه فرقی وار کی اونلارین، (بوتون اختلافلارینا رغماً) باشلارینا «چین» یا «غرب» چتری توتولورکن، تۆرکلر ایسه بئله بیر کیملیک نیشانه سیندن (آشیلانمیش دۆرلو پارانؤید و فؤبیلر (قورخولار) و یاساقلاردان اۆرکک) محروم قالیر و ۲۰ - دن آرتیق آدلار چاغریلیر؟ تک عموم تۆرکجه ادبی - یازی دیلی بیر یانا، اوغوز ائولادلارینین، غرب تۆرکجه دانیشانلاری بئله (یارادیلماسی چوڭ دا چتین اولمایان مشترک یازیلی و سۆزلو ارتباط واسیطه لرینه رغماً؛ دۆنیانین بو فیرتینالی قارقاشاسیندا، بیر - بیریندن کۆس اۆتوروب، بیر ییری بیرینی یادیرقاییب و آرالاریندا دۆزگون مدّتی (کۆلتورل) مناسیبت قورا - بیلمیرلر. آچیق سؤیلسک: مشترک قازنت، کیتاب و سایر ارتباط واسیطه لریندن فایدالانما ایمکانلاری یوخ... حتّی بو گۆنه قَدَر مشترک آلفابه، مناقیشه سینى بئله بیر یثره چاتدیرا بیلیمه میشلر. هله ده «آیثریب، بویورانلارین» چالیدیقلاری هاوا ایله اوینایان، اوینایانا... ایندی، سیز سؤیله یین «تۆرکجه دیلی» می یا دا «تۆرکجه دیللی» می دئمهلر ییک؟ هله مین - ایلیگیمیزین قاریشیق سؤنلاریندا، بو سؤزلرین کاغیت اۆزینه گله بیلیمه سینه مین شوکورا!

۲. قىبىلەر - بىرلشمەلىرى (كونفدارسيونلار) اىلىك كۆچلەر و آختىنلار

۱. ۲. قىبىلەر - بىرلشمەلىرى

بىر يازىچى^{۹۴} تۆركلەرنى آخىنلارنى قىساجا، بىلە آناتمىشىدىر: «تۆرك دىللى ائللەرنى آذربايجانا مهاجرتى، تۆرك دىللى ساقالارنى آخىنى ايله ميلاددان ۸۰۰ يوز - ايل اوئە تصادف اندير. دنمك ائهممئيد / آهممئيد (هئخامنىشى = آخامئيد) - لردن ۲۰۰ ايل قاباق. م. اؤ. ۴ - نجو (M Ö. IV - CÜ) و ۵ - نجى يۆز - ايللىكلردە، هونلار دا بونلاردا علاوه اولدولار. سونرا بولغار تۆركلەرى، خزرلەر، آغاچترىلر و سايرلردە آذربايجاندا يئرلشدیلر و تۆرك كۆتلەسىنى اوردادا داها سيخلاشدیردیلار... تۆرك - دىللى سايرلر، قباد - لا ووروشدولار و ۵۱۵ - دە ارمنستانى، قارا دنيزين غربىنى و بو گۆنكى قونیهنى آلدیلار... مئديا/ مئد/ ماد تاريخىنى يازان دياكونو و مئديالىتلارنى ۷ قىبىلەسىندىن ۴ قىبىلە تۆرك - دىللى ايمىش. بعضى احتماللارلا گۆره شومرلەرنى دە تۆرك - دىللى اولدوقلارنى حسابا قاتارساق، دنمك چۆخ اوللردن اورتا آسيادان (غرب تۆركىستاندان) تۆركلەر ايرانا، خوصوصا آذربايجان، زىجان، همدان و سايره يە گليب چاتمىشلار».

ايرانلى تاريخچى، مشيرالدوله پىرنيا دئمىشىدىر: ايلاملارنى (= ائلاملارنى) و شومرلەرنى دىللەرى تورانى - آلتاى ياخود اورال - آلتاى دىللەرنە ياخيتىدىر... مۇغوللار، تاتارلار، تۆركلەر، تونقوزلار و فىنلەر، اورال - آلتاىلىلارنى شاخەلریندنيرلر.^{۹۵}

۲. ۲. اىلىك بۆيوك كۆچلەر

«اىلى چايى» نىن وادىسىندە بولونان، و پروتۇ - تۆرك اولدوقلارى قىطعى اولان ووسونلار يئرلەرنى، (بلكە دە اىلىك چاغ^{۹۶} يازىچىلارنىن بحث ائتدىگى تۇخارلار

^{۹۴} - قوشچى، غلامرضا غلامى «زبان تركى و ترك زبانان ايرانى» وارلىق درگىسى، تهران ۱۹۹۴، نومره ۳ - ۹۱، ص. ۷۰.

^{۹۵} - پىرنيا، مشيرالدوله؛ «تارىخ ايران قديم» ص ۲۱ و ۲۵ (ت - پىرهاشمىنىن وارلىق (تهران، ۱۹۸۵، نومره ۷۴ - ۷۳ ص ۶۱) درگىسىندە

يازدىغى حاشىيەسى،

^{۹۶} - چاق و چاغ هر ايكىسى دە = وقت و زامان دنمكدیر.

اۋلان) (lǎrə, Xüə - ɣɪ) (يۈنچى لىرە) بوراخمادىلار. بىلەنچە، اۋنلاردا فرغانا ناحىەسىنى و سۇغدىيانى آشارق بالئىريانە يە يىتىشىدىلر و اۋرادا بۈيۈك اسكندرىن سۇن مىرائىچىسى اۋلان يونان قراللىغىنى يىتىشىدىلار. بو يىلدىگىمىز قەدرى ايلە تارىخىدە بىر خالقنىن گۇردۈيۈموز ايلك بۈيۈك كۈچ خىركى دىر؛ و داها سۇنراكى زامانلار بۈيۈنجا گۇرەجگىمىز كۈچلرىن گىنىشلىگىنى داها ياخشى اۋلچىمك اۋلار. بۈيۈك كۈچلرىن تامامىلە سىنارىيۇسو ائلە بودور. هيونگ - نولار اۋنلارى قۇوالادىلار، ايلى چايى بۈيۈنداكى ووسونلار بۈيۈن اگدىرىدىلر و روس تۈركىستانىنا يىتىشىدىلر: بودور، اۋرادا دا بۈيۈك يىر دگىشىدىرمە حادىثەسى^{۹۷}

دەمك كى تۈركلرىن اۋ زامانا قەدر (م. اۋ. ۳ - يۈز ايل)، شىمالدا اۋلان آتالارى، ايلكىن ياواش - ياواش، سۇنرا بىردن اۋرمانلاردان ائىنەرك، مىلاددان سۇنرا ۱ - نجى يۈز ايل حدودلارنىدا تىيىن شان داغلارنىن شىمالىنا و بالخاش گۈلۈ بۇزقىرلارنى يىتىشىدىلر.

يىنى گىلنلر، هيند - آوروپالىلار اۋنلرىندىن قۇودولار؛ بعضى لرى اۋنلار قارىشىدىلار بىلەنچە قىزقىزلار دا بۈيۈك بىر احتماللا... تۈرك خالقلىرى آراسىنا بعضى هيند - آوروپالىلار و بعضى مۇنقۇلۇيدلر گىرمىش اولدو.

اۋرمانلاردان بۇزقىرا دۇغرو كۈچ پىرۇتو - تۈركلرىن تارىخلىرىنىن ان مۇھىم انقلابلارىندىن بىرى اولدو: اۋوچو و تۈپلايىجى مەنىتىندىن، حيوانچىلىق مەنىتىنە؛ رىن آھوسو كۆلتۈرۈندىن آت كۆلتۈرۈنە كىچىدىلر. آلتايلىرىداكى پازىرىق قازمالارى (مىلاددان ۲ - ۵ - نجى يۈز ايللر)، مزارلارنى بۇزلاشماق نىتىجەسىندە، چۇخ ياخشى دورومدا قالمىش و سۇن درجە تىز پۇزولان شىلر و اينسان وجودلارى چىخارىلمىشىدىر. بو اينسان وجودلارى اۋزرىندە اينجەكمەلر، بعضىلرىندە پىۈرە كىمى خىستەلىكلر بولۇندوغۇنو گۇستردى. آيرىجا بعضى ماسكالى اينسانلار و رن آھوسونا

بَنَزْدیلمیش آتار چىخاریلدی كى، هونلار دا ایتیب گئتمیش بیر دۆنیانین نیشانلاری دیر...

بیر نئچه مین ایلدیر، چین لیلرین هواؤلار آدینی وئردیکلری و گۆرونوشده سیرلی سبب، آما اصلینده آرتان شاختا و بوزلاشما، آشیری نفوس آرتیشی، قَحَطلیک، خسته لیک سالقینی اولماسی گرکن بعضی علت لرله بو اینسان کۆتله لری،^{۹۸} بیتخماق بزیکمک بیلمه دن، داواملی اولاراق یئر دیشیدیردیلر، بعضا بیردن اورتایا چتیخدیلار، بعضا ده بیردن یوخ اولوب گئتدیلر، بعضا تۆپلاشیب، بعضا داغیلدیلار. چین شهرلرینه، ایران حدودلارینا هجوم اتتدیلر؛ سؤنرا دا قاچدیلار و آردلاریندا، کیمسه یئتیشمنه دی؛ آردلاریندان اوراداکى وارلیقلاری نین بلیرتسی (بلنمه و علامتی) اولاراق آنجاق مزارلاری نین چوخ سایداکى تورپاق یئغینلارینی بوراخدیلار. ائشسیز بیرر مینیجی ایدیلر، آتاری دۆنیانین آن یاخشی آتارلارینداندی و اونلاری آت اۆستونده گۆرتلره آت اۆستونده دؤغموش و سؤنرا دا سانکی بیر داها هئچ ائنه میس حیسنی وئیردیلر. آندان گۆچ چکمه نی، آتا مینه نی ایلک اولاراق اونلار اؤگرنمیشلردیر. یهری و اۆزنگینی ایجاد ائتمیش اولانلار دا اونلاردیر. اؤستا بیرر (تایسیز و باجاریقلی) اؤخجودولار و آن یاخشی اؤخلار اونلارینکی ایدی. بنله جه آت اۆستونده و سیلاحلی؛ سؤروب گئتدیلر و مغلوب اولماز گۆروندوگر؛ گرچکدن ده تقریبا ایکی مین ایل بؤیونجا، مغلوب اولماز اولدولار.^{۹۹}

۱. ۲. ۲. ایلک کۆچلر

قاشقارلی محمودون اثری نین «قاز» ماده سینده، بو معلومات بحثیمیز باخیمیندان دیقته دیر:

«قاز» افراسیابین قیزی نین آدی، قزوين شهرینی بو قورموشدور. اصلی «قاز اۆینی» دیر، چونکی افراسیابین قیزی اورادا اوتورار اورادا اۆینارمیش. تۆرکلردن بیر

^{۹۸} - بعضی یئرده بو اینسان کۆتله لری یئرینه (بو باربارلار) گلمیش

^{۹۹} - عینه، ص ۲۴

قیسیمی، تۆرك اۆلكهسى حدودونو قزویندن حسابلارلار. «قم» شهرى ده سرحد ساییلیر؛ چۆنكى «قم» كلمهسى تۆركجهدير. افراسیابین قیزی بورادا اؤولانارمیش. بیر قیسملری ده تۆرك حدودونون مرو شاهى جان - دان باشلادیغینی سؤیلرلر. چۆنكى قیز - ين آتاسى اولان «توقا آلپ آر» افراسیاب دئمکدير؛ مرو - ى تيكن آدمدير. افراسیاب بورایی، «تهمورث» طرفیندن شهرين ايچ قالاسی تیکیلدیکدن ۳۰۰ ایل سؤنرا قورموشدور. بیر قیسملری ده بۆتون ماورالنهرين (چای اۆتهسىنین) هر طرفینی تۆرك اۆلكهسى ساييبدیلار. بو «يشن - کند» - دن باشلار. «يشن - کند» ين بیر آدى دا «دیزروئين» - دير؛ ساریلیغی اۆزوندن «باقير - پاخيرقالا/ ميس قالا» دئییلر. بورا «بوخارا» - يا ياخيندير. افراسیاب - ين قیزی اولان قاز - ين آرى «سیاوش»، بوردا اۆلدورولموشدور. اودا ستایش ائدنلر (آتشپرستلر) هر ایل بیر گۆن بورایا گلرلر، سیاوشون اۆلدویو یۆرهلرده آغلارلار، قوربانلار کسرلر؛ قوربان قانتینی قبرين اۆزرينه تۆکرلر. عادتلىرى بودور. بو منظره نين شاهدی بۆتون ماورالنهر - دن، يشن کند - دن، شرقه قَدَر تۆرك اۆلكهسىدير. «سمرقند»ه «سمیز کند» دئییلر. «شاش» شهرينه «تاشکند» دئییلدی کیمی، «اۆز کند» «تۆکند» آدلاری دا واردیر. بو شهرلرين هامیسی نين آدى تۆركجه اولان «کند» ایله دۆزلمیشدير. بو شهرلى تۆركلر تیکهرك آدلارینی اۆزلىرى قويموشلار. بو آدلار اۆلدوغو کیمی ايندىیه قَدَر گلمیشلر. بو يئرلرده فارسلا چۆخالديقدان سؤنرا عجم شهرلى کیمی اولوب. بو گۆن تۆرك اۆلكهسى نين حدودو آيسقون دَئیزی (خَزَر دَئیزی) ایله چئوریلی اولاراق روم دیاریندان و اۆزکند - دن چین - ه قَدَر اوزانیر.^{۱۰۰}

۳. ۲. ایزلر

۱. ۳. ۲. کتیبه لر (یازیتلار)

۱۸ و ۱۹ - نجو عصرلره قَدَر اۆرخون حرفلى یازیلاری و آبیده لر علم عالمی نين مجهولو اولاراق قالامیشدی. اۆنجه قیرقیزلارای عاید مزار داشلاریندان عبارت و تک -

^{۱۰۰} - کاشقارلى ماحمود؛ ترجمه، بسیم آنالای، تۆرك دىلى قورومو نشر، آنکارا، ۱۹۹۲ جیلد: ۳ صحیفه. ۱۵۰ - ۱۴۹.

تک کلمه‌لرله اسملری احتوا ائدن یئنی سئی کیتابه‌لری تاپیلیمیشدیر. ایلک دفعه بوتانیست مئسشرشمیدت (botanist Messerschmidt) ۱۷۲۱ - نجی ایلینده یئنی سئی وادیسینده بو یازی ایله یازیلی بیر داشی تثبیت ائتمیشدیر. فقط اوزخون حرفلی کیتابه‌لرین یولونو آچان و بو خوصوصدا علم عالمی‌نین دیققتینی چکن استرالئمبرگ اولموشدور. ۱۷۰۹ - دا پوئلتووا محاریبه‌سینده اسیر دوشن بو ایسونچلی (سوندلی) ضابطی روسلار سیبیره سۆرگون ائتمیشدیلر. سۆرگونده ۱۳ ایل قالان، مئسشرانشمیده کؤمک ائدن و آزادجا گزیب دولانیدیغی یئرلرده تحقیقات ائدن استرالئمبرگین ۱۷۲۲ - ده آختاریشلاری‌نین نتیجه‌سینی و بو آرادا اثرینده مجهول یئنی سئی کیتابه‌لریندن ده بحث ائدرک بعضی‌لرینی نشر ائتمیشدیر. بو نشریه (= یایین) در حال علم عالمی‌نین دیققتینی چکمیش و اوزخون آبیده‌لریندن بیر ایکی عصر اونجه‌سینه عاید اولان یئنی سئی کیتابه‌لری آرخا آرخایا تاپیلماغا باشلامیشدیر. نهایت، ۱۸۸۹ - دا روس عالیمی یاردینت‌سئو، سونرادان کۆل‌تیگین و بیلگه قاغان آبیده‌لری اولدوغو آنلاشیلان اوزخون کیتابه‌لرینی تاپیب، بونون اۆزینه ۱۸۹۰ تاریخینده هیکلین باشچی لیغیندا بیر فین، ۱۸۹۱ - ده ده رادلوف - ون باشچی لیغیندا بیر روس هیأتی محلینه گۆندریلمیشدیر. هر ایکی سفر هیأتی ده آبیده‌لری یاخیندان تدقیق ائتمیش و فتوگرافلارینی آلاراق دؤنموشدور. فین هیأتی گتیردیگی مکمل فتوگرافلاری آوروپا علم مرکزلینه داغیتیش، اؤ بیر یاندان هم فین هیأتی، هم ده رادلوف، گتیردیکلری ملزومه‌نین فتوگرافلارینی بؤیوک آطلاس‌لار حالیندا نشر ائتمیشلر. بو آطلاس‌لار یایینلاری ایله آبیده‌لرین اؤخونماسی ایشلری سرعت آلمیش و داها باشقا یازی‌لاری دا اؤخوموش اولان دانیمارکالی بؤیوک عالیم تومسئن، قیسا بیر زامان سونرا، ۱۸۹۳ - ده اوزخون یازیسینی آچتیقلیغا چیخارماغا موفق اولموشدور. اونجه، آبیده‌لرده چۆخ کئچن کلمه‌لری سئچن تومسئن، سونرا بۆتون آبیده‌لری اؤخوموش و بئله‌جه تۆرک‌لرین ابدی مینت‌دارلیغینا مظهر اولموشدور.^{۱۱}

بیر آز اوّل ایشاره اندیلن یثنی سئی کیتابه لری مزار داشلاریندان عبارتدیر. بونلار، میلاددان سونرا ۵ - ۶ - نجی عصرلره عایددیر. بو کتیه لر یثنی سئی چایی قیتراغیندا آباقان و سایان ولایت لرینده یاشایان قیترقیز، اوغوز و تورگیش تورک لری نینکی دیر. بورادا بو گونه قدر ۵۱ تورکجه کتیه تاپیلیمیشدیر. یازیلار اکثر ۱۰ - ۵ سطرلیک، ساده دیلله یازیلیدیر. یازیلار ۱۵۹ تصویر - علامت - دن تشکول ائتمیشدیر؛ و اولولرین قیسا ترجمه حاللاریدیر. یازیلار اورخون یازیلارینا گوره اوخوناقلی اولمایان و آز اولغوندور. بونلار ایلک تاپیلیمیش تورک آبیده لری دیر. کاشیقلری، اسیر عسکر بیر ایسونچلی (سوئدلی) استرالنبرگ، و بیر آلمانالی (گرمین) دوکتور Messerschmidt ایدیلر.^{۱۰۲}

۴. ۲. مجهول لار و تخمینلر

قارانیققلارین آرخاسیندا، بوتون حادیثه لر، اونودولموش و آنجاق قیتریتیلاری قالمیش بیر رؤیا کیمی، تکرار اندیله - اندیله دییشن داستانلاردا، ناغیللاردا، میفلرده چولغالی تاریخی فاکتлары سئچمک و تاریخدن اونجه کی دؤورلری گؤن ایشیغینا چیخارماق، بیر آز، جوابسز تاپماجالارلا اوغراشماق، ایکی مجهوللو بیر معادله نین حلّی ایله مشغول اولماغا بنزیر. اورتا آسیانین کئچمیشیندن باش چیخارماق ایسته یلرده، ائله بیل بله بیر تشبوه گیریشمیشلر. اونلار دا، مینلرجه ایل قویلان دیقلاری تورباغین آلتیندان قاباقچاق پارچالارینی اولکی شکیلده، بیر - بیرینه یاپیشدیراراق، سؤنموش مدنیت لرین کؤللریندن، اونلارین بیچیم و ماهیتی نی تخمین و بیزلره انتقال ائتمک کیمی آغیر بیر وظیفه نی بویونلارینا آلیبدیلار. اورتا آسیا، تورک تاریخی باخیمیندان، آرخنولوقلارین دئدیگی کیمی بیر «تومولوس»^{۱۰۳} لار و «بارو»^{۱۰۴} لار ییغینی دیر. رنه کائونات (Renecagnat) و میشل ژان حاقلی اولاراق بو باره ده

^{۱۰۲} - دوکتور جواد هیئت؛ «اسکی تورک کتیه لری» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۶، ۸۷ - ۸۵ ص ۲۵ - ۲۴.

^{۱۰۳} - Tumulus «مؤیوک؛ چوخونلوقلا مزار اؤزینده کی تورپاق ییغینی» (انگلیزجه - تورکجه Redhouse سؤزلوگو، استانبول ۱۹۷۴

ص. ۱۰۵۶.

^{۱۰۴} - Barrow: ... «بؤیوک بریتانیادا تاریخدن اولکی دؤورلرده یاشامیش اولان کیمسه لرین مزارلارینی تاپیلدیغی ته...»، اوگه ص. ۷۵

يازديقلارى كيتايىن آدنى «ايمپراتورلوقلار بشىگى» قويوبلار. تاريخچى فوآد بوزقورد دا بحثيميز اولان مۇوضوع حاقتىندا سۆزە بىلە باشلايتىر:

«آسيا دۇغورقان بىر آنا كىمىدىر. كىچىمىش قارانتلىق دۇورانلارنىڭ بىرى سايسىز اولوسو باغرىندا بۇيودوب و مۇختىلىف تمدنلرى (= اويقارلىقلار) ^{۱۰۵} بارىندىرىب دىر. كۆچبەلىككەن يىرلەشيك اويغارلىقلار قەدەر جور بە جور دۆرلو تمدنلر اۋرادا انكىشاف ائتمىشىدىر. بعضا اۋنون قۇش اوچماز، كاروان كىچىمىز ھۇجرا بىر بوجاغىندا باشلايان لېلنمە يىر اۋزونه داغىتلار، تۇپلوقلارلىق آلت - اۋست اندر. بىر باخىما دا، او، مرحمتسىز بىر آنادىر؛ تاريخ، بو قطعەنىن، قانلىق بۇغوشمالارلا صحنە اۋلدوغونو دفعەلرچە شاھىد اۋلۇبدور. اۋغوللارلىق بىر بىرىنى اۋرتادان قالدىرىپ و اللرىنى قارداش قانتىنا باتىرىبلار. گۆجلو اولوسلار ياشامالارلىق داھا اۋزون داوام ائتىدىر؛ گۆجسوزلەشىنچە سىلىنىپ سۆپورولورلر. تۆركلر، بو بلالى قطعەنىن چىلەكشى اوشاقلاردىر» ^{۱۰۶}.

مۇختىلىف يوللاردان بىرآز قارانتلىغا نۇفۇز ائدىپ، پردەنىن گوشەسىنى آراجىق بىر يانا چەكرسەك گۆرسەن قارما - قارىشىقلىق قارشى سىندا چاشىراجاغىق؛ قارىشىقلىقلاردان بىر مىثال:

«۹۳ ايلىندە، يوخارى آموردان گلن سىيىنپىلر چىنىلرلە و يىنى گلن پىرۇتۇ - تونقۇزلار (يادا داھا چوخ پىرۇتۇ - مۇغوللارلىق) گۆج بىرلىگى ايلە، تىۋمان طرفىندىن قورولموش اولان ايمپراتورلۇغا قطعى اۋلاراق سۇن وئردى، شىمالداكى كۆچبە (كۆچرى) سۆرولرى ۲ - نجى يۆز ايل بۇيونجا اۋرادان چكىلدىلر. بعضىلرى يوخارى آسيانىن آن اۋزاق ناحىەلرىنە گىتىدىلر. باشقالارلىق دا غالبلرلىق بۇيوندورۇغو آلتىنا گىرمەككەن غەربە دۇغرو قاچاراق چى - چىنىن خەلقلرىنە قاتىلدىلار. ايرىش بۇيونا و آرال گۆلۈنون جنوبونا يىرلەشرك اۋستياقلار و مۇغوللارلىق شىمالا دۇغرو ايتەلدىلر.

^{۱۰۵} - مدنى وضعىتلىرى

^{۱۰۶} - بوزكورت، فوآت، «تۆركلرلىق دىلى» جم نىشراستانبول ۱۹۹۲، ص ۳.

جنوبداكى كۈچەبە يىغىنلار ايسە ھوانگ - ھونون (سارى ايرماق)ن، بۈيۈك قيتورېمىندا و_ آلاشاندا چىن - لە بىرلەشك، (گرمىن لىرىن، رۇما ايمپراتۇرلۇغو حدودلارىندا رۇلونا بنزر بىر رۇل اۋىنلاراق) ھان خاندانى نىن يىخىلماستىندان سۇنرا چىن - ىن ايجىندە يايىللاراق اۋن ايللرجه بۈيۈك بىر استقرارسىزلىق غىصرو اولدولار.^{۱۰۷}

بالخاش گۇلو ايله آرال گۇلو آراسىنداكى چى - چى ايله ھيون - نولارىن يىرلشدىكلرى منطقەلر داھا مىلاددان اۋنجه ۳ - نجو يوز ايلدە قىسمًا تۆركلشمىشىدى. آن آرتىندان چىن- لىلرە گۇرە اۋرادا غرب دىنىزى (خىزىر دىنىزى) ايله تالاس ايرماغى آراسىندا يايىلمىش بىر چۇخ طايفا كۈچەبە حيات ياشايتىردى. بو طايفالاردان «اىللىك وقايىنامە»لردە (انگ، آناس - لاردا) (Annas - larda ing) چشىدىلى آدلارلا بحث ائدىلمىشىدىر. بو آدلارنىن اۋخونماسى، خۇصوصى ايله اۋنلارلا علاقلەلى سىندلردە كافى درجەدە آچىقلىق اۋلماماسى سببى ايله چۇخ چتىندىر.^{۱۰۸}

نە ايسە «دىشىك قايناقلارىن، آلتاي خالقى نىن حيات بېچىمى باخىمىندان اۋچ قروپا بۇلۇنمەلرى جالىبدىر. ۱۳ - نجو يوز ايلدن قالان «مۇغوللارنىن گىزلىن تارىخى»ندە اىلك دفعە بو فرق گۇزە چارپىر. جمعيت كرپىچ دىوارلى، ساغلام بىنالاردا ياشايانلار، كىچە چادىردا ياشانلار؛ و_ اۋرمان خالقى اۋلاراق بۇلۇملەنىر. گۇنوموزدە اسكى تۆركلرىن حيات (=ياشام) بېچىمى اۋلان «كۈچەبە چۇبانلىغى» - نى ان ياخشى قۇروموش اۋلانلار اىچ آسىا تۆركلرىدىر. درى چادىرلاردا ياشايانلار... آت و قۇيون سۇدو ايله بىسلەنىرلر. تك باشقانلى ايدارە دۆزىنە (نىظامىنا) ياتقىن دىرلار. آنجاچ چاغداش تۆرك اولوسلارىنىن چۇخو «تۇپراغا يىرلشمىش» دورومدادىر. سىبىرىن اوجسوز بوجاقسىز اۋرمانلارنىندا ياشايان تۆركلرى «اۋرمان اۋچولارى» اۋلاراق سايمامىز گرگىر.^{۱۰۹}

^{۱۰۷} - روخ، اۋگە، ص. ۴۷.

^{۱۰۸} - عىنە.

^{۱۰۹} - عىنى.

مولگىف دۋاملا دئىير: آسيانئىن قارائلىق تاريخىندە، تۆركلر ئىن كىچىمىشىنى ايزلەمەك اۋ قەدەر دە آسان بىر ايش دىيىلدىر. چۈنچە اسكىلرە دئىيل، اينسانلىق تاريخىندە چۈنچە اوزاق سايىلمايان عيسى دان اۋنجهكى ۳ - ۴ - نجو يۈز ايللرە دۋنرك، آوروپايا يايىلان آسيالى كۈچەبەلرە گۈز آتساق، كىم اۋلدوقلارنىن اصابتلە تەيىن ائتمەكە عاليملر ايتىلافا دۋشەجكلر هانسى ائتنىك كۈگن (رېشە)دەن اۋلدوقلارى مۇوضوعوندا قەطىي حەكم وئره بىلمەجكلرى آسيالى كۈچەبە اۋلوسلارنىن باشتىندا ايسكىتلر (ing Scythians) گەلمەكەدەير. تۆرك تاريخى و تۆرك - دىللى خالقلارنىن اۋزىندەكى سىس (= دومان) پردەلرىنن نه قەدر آرالاندىغىنى، بىر پارچا گۈرمەك آماجى ايلە آلە آلتىنان هر يازىدا اۋلدوغو كىمى بورادا دا مۇوضوعا ايسكىتلرلە باشلامىغى اويغون گۈرۈروك، آوروپاليلار عەمومىتلە شەرقەن غەربە كۈچ ائتمىش خالقلارا ايسكىت آدى وئىرلر.^{۱۱۰}

۵. ۲. ايلك كۈنەدراسيۈنلاردان اۋرنەكلر

۱. ۵. ۲. ايسكىتلر (Scythians)

ايسكىتلر مىلادىدان اۋنجه - ۷ يۈز - ايل - دە آزاق دئىزى يۈرەسى، قىرېم و قارا دئىزىن شىمالى، اۋرتا دۋن و دئىر نەلرېنە و تۈنا - يا (دانوب - ا) اوزانان ساحەدە ياشادىقلارى بىلىنر.^{۱۱۱}

سۈيلارى مۇناقىشەلىدەر. ايران منشالى اۋلدوقلارنى سۈيلەينلر چۈخدور. و. ف. مۈللر اۋنلارنى بىر چۈنچە مۇختەلىف قىلەدەن (اۋ جەملەدن تۈركلەردەن) تەشكۈل ائتىدىكلرى فېكرىندەدەر. ئشومان اۋنلارى (اۋزل آدلارنى تەدقيق ائدرەك) اورال - آلتايلى اۋلدوقلارنى دئىير. گىزا ناقى (Geza - Nagy) دە (آلتاى و بالقاندا ايرماق آدلارنىن بنزىلىگىنى نەزەر آلاراق) عىنى گۈرۈشەدەر. (R. Grousset) - يە گۈرە ايسكىتلر ايران خالقلارنىدائىمىشلار. دىللىرى تاپىلمايان خالقلارنى باشقا اۋزلىكلرى ايلە

^{۱۱۰} - عىنە. ص. ۴.

^{۱۱۱} - كورەت، پروف، دوكتور. آكەس نىمەت؛ ۴ - ۱۸ - نجى يۈزىللەردە قارا دئىز قوزنىندەكى تۆرك قوملارى و دۋولتلىرى؛ ۲ - باسقى،

اؤلوسلاری تشبیه چالیشیلیر. فقط، کۆچه به خالققلاری، حیات بیچیمی فرقلرینه باخمایاراق بویوک آیریتتی لار گؤستمز لر..

۲. ۵. ۲. سارماتلار

ایسکیتلردن سونرا، قارا دنیزین شیمالیندا سارماتلاری گؤروروک.^{۱۱۲} ایران منشالی سارماتلارین ترکیبینه تۆرکلرده واردیلارمی؟ اثرکندن ایسلولارلا تماسا کئچدیلر. پروفیسور کورات - ا گۆره «بلکه ده سارماتلارین آراچیتلیغی ایله تۆرکلرله ایسلولار آراسیندا ایلک تماسلار باشلامیش اولا بیلیر... سارماتلارلا عاید اولان یازیق (یاسیق، یاس؟)لاریندا ایران منشالی اولدوقلاری ادعا اندیلیمیش سهده، بو ائیلین تورک منشالی اولدوغو دا خاطیره گلیمکده دیر».^{۱۱۳}

۲. ۵. ۳. آوارلار

چین - ده لیة - وی، اولدوکلن سونرا، یئرینه لیة - هو کئچدی. او اونجه دن ده شنسی ولایتی نین قرالی ایدی و تینقو - سیانگ شهرینده اوتوروردو؛ قارداشی لوقاوان، ایسه چانگ - فو - دا اوتوروب چین - یین باشقا بیر ولایتی نین قرالی ایدی. چین - یین ضعیفندن فایدالانان آوارلار بویوک خاقانلیق تختینه چيخیدیلار. لاکین، خاندانین تۆرک اولدوغو هونلار درجه سینده اولمايیب، آرالاریندا پروتو - مونغوللار چوخدو. خاندانین آدی، آوار دنویل، آپار اولماسی گرکیر. اونلار، لاتین لر آوار، یونانیلار آسار یا دا آوار یازارلار. تۆلون (۴۱۰ - ۳۹۴ Slit)، چولوق (۴۶۴ - ۴۴۴) و آناهو (۵۵۲ - ۵۲۰) بویوک قاغانلاردی. بو لقب قاراخانلیقلار زامانیتدان سونرا، خاغان تلفظ اندیلدی؛ باش شهرلری اوتوگن اورمانیتدایدی. سونلاردا (۵۵۰ لرده)، خاندان ییخیلینجا، بعضی آوار پرنسلی شرقی و اورتا آوروپایا گئتیدیلر و هونلارلا خلف اولاراق بیر آوروپا آوار ایمپراتورلوقو قوردولار.^{۱۱۴}

^{۱۱۶} - III - Rostsvtzeff r; "The Sarmats and the pantians". Cambridge Ancient History XI. Chap. III. Et al (Ruvat - in oge. Inin haqiyəsi s. 7).

^{۱۱۳} - کورات، اۆگه، ص ۸ - ۷

^{۱۱۴} - اوزتونا، ییلماز؛ دؤولت لر و خاندانلار، کؤلتور باکانلیغی نشر، ۳، جیلد، آنکارا، ۱۹۹۰، ص ۱۳۶ - ۱۳۴

۴. ۵. ۲. اورتا آسيادا تۆركلر

۱. شىمالى چىن - دە ھون پرنسلىرى نىن قوردوغو خان و يا چاۋ (۳۲۹ - ۳۰۴) دۋولتى ۲۵ ايل داوام ائتدى؛ يىنى چاۋ ۳۲ ايل (۳۵۱ - ۳۲۹)؛ ھى آۋ ۲۴ ايل (۴۳۱ - ۴۰۷)؛ جنوبى لئانگ خاندانى ايسە ۴۱ ايل (۴۳۹ - ۳۹۸) حاكيميتدە ايدىلر.
۲. تونگ ھو (دونھو)، شىمالى منچوريادا، ميلاددان اۈنجه ۷۰۰ - ە دۋغرو قورولموش تۆرك دۋولتى دىر. ميلاددان اۈنجه ۲۰۰ - دە سىينى پرنسلىرى نىن الينە كئچدى. ھونلار تايە ايدىلر... قىرال او - ھو آن (اوخوآن)، ميلاددان سۇنرا ۶۵ دە چىن - ە تايە اۋلدو. سۇن قىرال تاۋن ۲۰۵ دە اۋلدورولدى.
۳. تىن - اۋم (دىنيم)، ميلاددان اۈنجه - ۳۰۰ - ميلاددان سۇنرا ۵۵۰ دە ھونلار و اۋنلار يىن خەلقينە تايە دىرلر. شرقى مۇغولىستاندا قورولموشدور.
۴. قىرقيز قىراللىقى (چىنجه: كى ئىن - كوئىن)، شىمالى مۇغولىستاندا ميلاددان اۈنجه - ۱۲۰۰ - دن ۳۰۰ ايلينە قەدر داوام ائتدى. حتى ۵۴۰ ايليندە، اۋتوكنى الە كئچىررەك اويغور خاندانلىرى بۈيۈك تۆرك خاقانلار يىنى ھمىشەلىك مۇغولىستاندا قۇدود و شرقى تۆركىستانا گتيرىپ چىخاردى. بونلاردا ھونلار تايەدىلر. قادىنلار يىن چارپىچى گۈزلىكى ايلە مشهور ايدىلر؛ اۋبىر تۆرك طايغالار يىندان، شىمالدا مەجرە و اوزاق قالدىقلار اۋچون، مەنىتچە باشقا تۆركلردن گىرى قالمىشىدىلار.
۵. اۋسون - لار يىن (چىنجه: چە - كۆ - چىنگ)، اۋلكەلرى ايلى نەرى بۈيۈنجا، يايتمىشىدى. ساقالار خەلف اۋلدولار؛ بلكە دە اۋنلارداندىلار او - چىنى (مىلاددان سۇنرا - ۵) - ە دك قىراللىقلار داوام ائتدى.
۶. قانقلى (چىنجه: ھو - تە)، تانىمىش تۆرك طايغاسى دىر. مەركىزلىرى پى - تى ئىن - چىنگ اۋلان بو ۵ پرنسلىكدن تەشكۈل ائدن فدراسيۈن مىلاددان اۈنجه ۱۰ ايلينە دك سۇرن (ھونلار يىن چىمايتىندە)، بىر ايمپراتورلوقدو.
۷. فرغانە (چىنجه: تا - او اۋن) وادىسىندەكى كۆنى - شان - چىنگ شەرى مەركىزلىرى ايدى. قىراللىقلار مىلاددان سۇنرا ۱۰۰ ايلرىنە قەدر داوام ائتدى.

۸- آلان، غربى سيبىردە.

۹- تۋاۋن - جىن، شىمالى سيبىردە، مىلادىدان ۱۹۰ - ۱ دۈغرو آرادان گىتدى.

۱۰ - قاشقار (چىنجه: سۇلۇ)، ۵۶۰ ايللىرىنە (گۇگ تۆركلەرەدك) داوام ائتدى.

۱۱ - ياركىند (چىنجه: چاۋ - چە) ايكي خاندان دىر، ايكىنجى خاندانن قوروجوسو

وان - نى ئن (wan - nien) ايلك خاندانن سۇن پرنسى نىن اۋغولوغو ايدى. ۶۵

ايلىندە چىنلى لىرىن استىلاستىنا اوغرا دىلار.

۱۲ - خوتان (چىنجه: يۇ - تى ئن) گۇگ تۆرك لىرىن ظهروونا دك داوام ائتدى.

۱۳ - يۇ - مى ويا كى او - مى، ياركىند پرنسلىرىندىن كى آ او - سو (مىلادىدان ۱۹۰ - ۱ دۈغرو آرادان گىتدى).

(۴۶) طرفىندىن قورولدى.

۱۴ - تىسىم - تىسى او شىرىندە قورولان بىر تۆرك پرنسلىگى ايدى.

۱۵ - آكسو (چىنجه: كىوتسو) ۲۲۲ - دە چىنلى لىرىن حۇكمونە گىردى.

۱۶ - كۆ - مە (چىنجه: كىيە - مە ويا پۇ - لۇ - كىا) - نىن نانچىنگ شىرىندە تۆرك

پرنسلىگى اولاراق آدى كىچىر.

۱۷ - نانچىنگ - ين غربىندە wen - so تۆرك پرنسلىگى.

۱۸ - قاراشبار (چىنجه: يۇن - كىو - چىنگ) پرنسلىگى.

۱۹ - شان - كوئە پرنسلىگى.

۲۰ - گۇائى - سىو پرنسلىگى.

۲۱ - گۇائى - لى پرنسلىگى.

۲۲ - كىو - لى پرنسلىگى.

۲۳ - تىسى - مو پرنسلىگى.

۲۴ - شىن - شىن (باشقا بىر آدلا: لۇپ) گۇلۇ ياخىنلارىنداكى كان - چىنگ شىرىندە

قورولموش تۆرك پرنسلىگى مىلادىدان ۱۷۷ - دە هونلارا، مىلادىدان سۇنرا ۷۲ -

دە چىنلى لىرە تابع اولدولار.

۲۵- كامول پرتسلیگی ۵۶۰ ایللرینه قدر داوام ائتدی؛ شرقی تیانشان منطقه سینده ایدیلر.

۲۶- کیو، اوغورلارین شمال غربینده قورولموشدو.

۲۷- پی - لو تیانشانلاردا ۲ شهرده قورولموش ۲ پرتسلیکدی: کی ئن - تونگ - کوئه و فان - کیو - لوی.

۲۸- یو - لی - یا - سو، اوغورلارین شیمالیندا نوی - تو - سو - چینگ شهرینده کی پرتسلیک.

۲۹- تسیئه - می: شرق و غرب پرتسلیکلرینه بؤلونن بو دؤولت سو - تان - تسو - لو دؤولتی نین جنوبوندا ایدی.

۳۰- پان - پئه پرتسلیگی.

۳۱- سو - آن - تسو - لی پرتسلیگی نین مرکزی یو - لئه - او - کو - چینگ ایدی.^{۱۱۵}

بونلاردان باشقا، بو منطقه نین آدلی دؤولتلرینی قوران و تاریخی ماجرالاردا آدی کئچن اوغورلاردا ایشاره ائتمه گیمیز گرکیر:

«۷۴۵ م ایلینده گوک تۆرکلرین یئرینه تۆرک «بؤیوک خاقانلیق» تختینه اؤتورمادان اۇنجه اوغورلار چنشیدلی پرتسلیکلر قوردولار، بونلاردان اساس پرتسلیکلری شرقی تۆرکستانین شرقینده، قامول - ون غربینده اورومچی (چینجه: وۇ - تو - کو) و تورفان (چینجه: کی یا او - هو - چینگ) شهرلرینده تشکول ائتدی.»^{۱۱۶}

۲۰۵۰۵. پچه نکلر

شرقی آوروپا تۆرک خاقانلیغینا حاکیم اولان اوغوزلار پچه نکلر، کومانلار و قپچاقلار اؤنملی و مهم تاریخی روللارینا رغماً باشلاریندا کیمی، اؤنجولر اولمادیغی، و کامیل بیر دؤولت دۆزنی قورا بیلمهدیکلری اؤچون آسانلیقلا سیلینیب آریدیلر.

^{۱۱۵} - عینه، ص. ۱۳۶ - ۱۳۵.

^{۱۱۶} - عینی...

ھامیشی گوی - تانری دینیندن قبیله لر فدراسیونو و یا کونفدراسیونو ایدی. آن قودرتلی قبیله باشی یا طایفا خانینی، خان اعلان ائتمیشلر سه ده بونلارین اوتوریته لری «گوک تنگریدن قوت آلامیش» کوک توتمامیشدیر. قرال لارین آدلاری:

باتا خان. / ۹۰۰ - ۸۹۹

بوئا اول خان ۹۲۰ - ۹۰۰

قوروا خان ۹۷۵ - ۹۲۰

کیلتر خان ۱۰۴۰ - ۹۷۵

دوراق خان ۱۰۴۶ - ۱۰۴۰

بالچار خان ۱۰۴۶

گگن خان ۱۰۴۹ - ۱۰۴۸

سنلچہ خان ۱۵۰ - ۱۴۹

چلگوخان ۱۰۹۱ - ۱۰۵۰

تاتوش خان مشترکا ۱۰۹۱ - ۱۰۸۶

دوراق و گگن اورتودوکس خریستیان (مسیحی) اولدولار.

۲. ۵. ۶. بولقارلار (بولغاریا)

قوبرات و یا قوبرات (قوروت / قورد) خان، آتیلانتین اوغلو، ایرنک - ين نوه سی دیر. قوبراتین عمیسی اورخان، ۶۱۹ - دا ایستانبولا گلیب ظاهر خیریستیان اولوب پارتیقوس آلدیغی زامان یانتیندا قارداش - اوغلو قوبرات دا واردی. او، بیزانس سارایتیندا بویودو.

۵۸۴ - ده اولورقور و قوتورقور تورک بویلا رینی بیرلشدیریپ باشلارینا کئچدی. بو بویلا ر خزرلره تابع ایدی ایکی بوی بیرلشینجه «بولغار» آدینی آلدی. شیمال - غرب قافقازدا یاشاییردیلا ر. اوردان اوکراینا و ماجار دۆزنلیگینه گلدیلا ر. اوردان باشلیجا اوچ ایستیقامته داغیلدیلا ر. قوبرات خانین بشش اوغلوندان بویوک اوغلو بویان (بات بایان) خانا تابع اولانلا ر خزرلره تابع قالارا ق، شیمال قافقازا یئرلشدیلا ر (قارا بولغارلار)،

قوبرات - ین اورتانجیل اوغلو قوتراق خاننا تابع اولانلار وولقا بویونا گندیب بو گۆنکی تاتارستان (قازان) و یۆره سینده وولقا - بولغار خانلیغینی قوردولار. کیچیک اوغول آسپاروخ خان (ایسپیریخ / اسپیری، یعنی «کیچیک شاهین») اداره سینده کیلر، دانوب - و (تونا - نی) جنوبا دؤغرو، بو گۆنکی بولغارستانا گلدیلر. یالنیز بو شاخه خاقانلیق شکلینده اینکیشاف ائتدی... قوبراتین قالان یکی اوغلو: قوغثر آوارلارا قاتیلیمیش. آدی بیلینمەین او بیرى شمال - شرق ایتالایا یترکشمیشدیر. بولغار تۆرك خاقانلیغی نین حدودلاری بو گۆنکی بولغارستان، دوبروجا، افلاک (اولاهیا)، شمال مقدونیه و صیریستانا قَدَر چاتمیشدی. ۱۰ ایل بولغار خاقانلیغی نین پناهینا گیرمیش ۲ - نجی ژوستینیانوس تَزَدَن، ۷۰۵ - ده بیزانس تختینه اؤتوردوقدان سوئرا تۆرك لرین نۆفوذو بیزانستین ایچ ایشلرینه قاریشاجاق دَرَجَه ده اَرتَمیشدی. عرب لرین میلاددان سوئرا ۷۱۶ ایستانبول فتحی تَشَبُّث لری، آنجاق بولغار - تۆرك مۆقاومتی اؤزوندن پوچا چیخدی. قوروم خان ایستانبولو بولغارستانا علاوه انده بیلمدی. باش شَهَر ۸۰۹ - دا صوفیا - یا انتقال اندیلینجه یه قَدَر پیسکا ایدی.

۸۶۴ - ده بۇغوریس خان (= پارس، بارس؛ اسلامجا: بوریس) گۆک - تانری دینی بوراخدی، اؤرتودوکس خیریستیان (مسیحی) اولدو. بو بولغار تۆركلوگونون سوئو اولدو. بۇغوریس خان میخاییل آدینی آلدیغی گۆنه قَدَر، «بت پرست» (پاقان) اولان روسلاری دا اؤرتودوکس لاشدیردی. اسلاملاشما سۆرعت تاپدی. تۆركجه یثرینه ده بیر اسلام لهجه سی، اؤتوردو. ۹۲۳ - ده سیمون خان رسماً اسلامجا «تزار» عنوانینی اعلان ائتدی. او، اؤزونو یونان قِرایلی بیلیردی. ایستانبولو آلاماغا چالیشدی... ۱۰۱۸ - ۵۶۴ آراسینداکی بولغار تۆرك ایمپراتورلوغوندا (کی ۸۶۴ - دن اعتباراً تۆرك دؤولتی وصفینی ایتیرمیشدیر) سلطنت اندن ۲۶ خان - تزار، ۵ آیری خانداندان انتمکله برابر هامیسی آتیلادان، یعنی مته - دن انتمیشلر. ۱۶۷ ایللیک بیزانس حاکیمیتیندن سوئرا بولغارستانی یثیدن قوران آسئن (Asen) خاندانی دا سويجا تۆركدور.^{۱۱۷}

۷. ۵. ۲. کومانلار و یا قیچاقلار

بیزانسلیلارین کومانثم، لاتینلرین کومان، ماجارلارین کون (هون)، روسلارین پروووست، آلمانلارین فالشن دندیکلری کومانلار، بیر تۆرک بویودور. معناسی «ساریشین» - دیر. ۸ - ۵ - اینجی عصرلرده منچوریه نین شیمالیندا أمور بویوندا یاشاییردیلار. تۆرکلرین آن شرقده کی بویلاریندان اولدوقلاری سانیلیر. گشتدیكجه غربه ایته لنیدیلر. ۱۰۵۰ - ده، ایتیل (= اورال) و یاییق (= وولقا) نهرلرینی آشیب آوروپا یا گلیدیلر ۱۰۹۱ - ده پنجه نکلردن بوشالان یثری دولدوراراق اساس اولکەسی اوکراین اؤلان شرق آوروپا تۆرک حاکیم لیگینه آل قویدولار. ماجار دۆزنگاهیندا یثرلشن بیر بویلاری خریستیان (مسیحی) اولوب ماجارلاشدی. شرق آوروپادا حاکیمیت روسلار کئچمکده ایکن شرقدن گلن قیچاقلار، ۱۱۰۳ - ده کومانلاردان بوشالان یثری دولدوراراق شرق آوروپا خاقانلیغینی داوام ائتدیردیلر.^{۱۱۸}

۸. ۵. ۲. دوققوز - اوغوزلار - اون اوغوزلار

پرفسور - رۇخ - یا گۆره: آن اثرکن ۶۰۰ ایلینه دۇغرو طایفالاریندان بیر قیسمی بیر آرایا گلەرک دوققوز طایفادان تشکول اندن بیر فدراسیون قوردولار. بو فدراسیونون آدی دوققوز - اوغوزدو.^{۱۱۹} و علاوه اندیر: «بو دوققوز طایفانین آن قوتلی سینی قیسا بیر مدت سونرا ۷ - نجی یۆز - ایلین ایلک یاریسیندا متحد اون کلانلار (طایفادان) بیر قروپ، یعنی اون کلانلیق بیر کلانلار ائتفاقی، تۆرکجه سیله «اون - اوغوزلار» اولوشدوردوغو سانیتلماقداتیر کی؛ بو کلمه لرده «اوغوز»؛ «اوی» «آردیندان قاشماق»، «اویماق» دان دنگیل، «اویا»، آبوتین، متفق لردن، گلیمکده دیر.

دوققوز - اوغوز و اون - اوغوزلارین قاغانلاری بونلاردیر:

۱ - قوتلوغ بیلگه کول قاغان (۷۴۷ - ۷۴۲)

۲ - تنگریده - قوت - بولموش، ایلتمیش بیلگه مویونچور قاغان (۷۸۰ - ۷۴۷)

^{۱۱۸} - عیناً صفحه. ۱۶۳.

^{۱۱۹} - رۇخ، اۆگه صفحه. ۵۱ - ۵۰.

۳- ايلوتموش آلپ - كۆلۈغ بىلگە بۇگۆ قاغان (۷۸۰ - ۷۵۹)

۴- آل - قوتلۇغ بىلگە تۇن باغا قاغان (۷۸۹ - ۷۸۰)

۵- آى - تنگرىدە - قوت - بۆلموش تاراس كۆللۈگ بىلگە قاغان (۷۹۴ - ۷۸۹)

۶- اوچور قوتلۇغ بىلگە قاغان (۷۹۴ - ۷۹۰)

۷- آى - تنگرىدە - اولۇغ - بۆلموش آلپ اولۇغ قوتلۇغ بىلگە ۸ قاغان (۸۰۵ - ۷۹۴)

۸- آى - تنگرىدە - قوت - بۆلموش آلپ - كۆلۈك بىلگە قاغان (۸۰۸ - ۸۰۵)

۹- آى تنگرىدە كوت - بۆلموش آلپ بىلگە قاغان (۸۲۱ - ۸۰۸)

۱۰- كۆن - تنگرىدە - اولۇغ - بۆلموش آلپ - كۆچلۈك بىلگە قاغان (۸۲۴ - ۸۲۱)

۱۱- آلپ - بىلگە حاسار تگىن تنگرى - اۇيغور قاغان (۸۳۲ - ۸۲۴)

۱۲- آلپ - كۆللۈگ بىلگە قاغان (۸۳۹ - ۸۳۲)

۱۳- اۆگە قاغان (۸۴۰ - ۸۳۹)

۹. ۵. ۲. اوغوزلار

اوغوزلار ئىن ئانادولۇ، بىن النهرين (Mezopotamya) تۇرپاقلار ئىن مىلاددان اۇنچە ۳ -

۲ - نجى مین ایللر آراسىندا، «گوتى / گوتو / قوتو / كوت / قاص و يا قاس» و بونا بنزر آدلار آلتىندا گلب يئرلشميش و دؤلت قۇرموش اولدوقلارى آرتىق گۆن ایشیغىنا چىخماقدادیر.^{۱۲۰}

رومان گۇرىشمان (Roman Gurishman) ئىن «ايران» كىتابىندا گۇستىرلن^{۱۲۱} خرىطەدە آرال گۇلونون غرىبندن گلب ايران يايلا (فلات ايران) - سىنى آشدىقدان سۇنرا دۇز گۇلونون (اورمو گۇلونون) اطرافىنا قَدَر ايرلىىن، هند - آوروپا سۇيوندان اولمايان ائللرلن آياق ايزلرىنى گۇستىر اىشارتلىر دقتى چكر. ائله عىنى خرىطەدە «گوتى» آدى وان - اورمىه گۇللىرى آراسىنا قۇيولموشدور. هىند - آوروپا قىبىللىرى

^{۱۲۰} - نطقى، پروفسور - دوكتور - حميد «تزه نظرىيەلر...»، وارلىق - درگى، تهران ۱۹۸۴، نومره. ۶۰ - ۵۹ ص. ۴.

^{۱۲۱} - پاریس ۱۹۶۰ - ص. ۵.

(میلاددان) اۋنجه ايکى مين ایللرينده بورالارا گلميش اولدوقلاری، انلهجه ده بیلدیرلمیشدیر.^{۱۲۲}

۱۹۱۱ - ده، ۱۱ - نجى چاپى چيخميش انسیکلوپئديا بریتانیکا - نین ۹۵۰ - نجى صحیفه سینده، (G. W. Wilson, H. Rawlinson) عینی یۆره لرده کی «گوتو» لاردان بحث اندرلر.

سومر شؤناس (S. Kramer) ده «تاریخ، سومر - ده باشلار» آدلی کیتابیندا کی^{۱۲۳} خریطه ده «قوتو و یا گوتو» لاری وان و اورمیته گوللری آراستیندا گؤستریر و خزر دئیزی نین جنوبوندا کی کتچیده ده ایشارت اندر (E. Stromengor) و (M. Hirmer)^{۱۲۴} (Mezopotamya) - دا «صنعتین مین ایلی» آدلی کیتابیندا، «گوتی» لره یثر وثریر.

«گوتی» یا «قوت» و یا «کوت» و بونلارا بَنَزَر شکیللرده قید اولونان اولوسون، بیر تۆرک دیللی قووم اولدوغونو ایلک دفعه (B. Landsberger)، ۱۹۳۷ - ده تۆرک تاریخ قورولتاییندا اورتایا آتاراق تثبیت ائتدی.^{۱۲۵}

تۆرکولوق رۆسى (Rossi) ۱۹۵۷ - ده «شرق تمدّونو» آدلی اثرینده^{۱۲۶} «گوت»، «گوز»، «اۋزی» نین اۋغوز اولدوغونو سؤیله میشدیر.

دیل عالیمی وجیهه خطیب اۋغلو تۆرکولۇزى ژورنالى، تۆرک تاریخى نین باشلانغیچى قىسمیندا (۸ - نجى جیلد عدد: ۱ - آنکارا اونیورسیتیه سی چاپى، ۱۹۷۹)، گوت، کوت - ون اۋغوز اولدوغونو آچىقلار و سؤزونه بئله داوام اندر: «اساس اولاراق گود و گوت - داکى //ت//د//ل - لری، //س// و //ز// - یه تبدیل اولار، گوس، گوز بیچیملرینی آلا، گوز دا اۋغوز و اۋزوز - دور. بیزانس چاغیتندا بو آد اۋز اولاراق

^{۱۲۲} - اۋگه، نطقى

^{۱۲۳} - Arethaud nş . 1959 - 11970 s. 12

^{۱۲۴} - Flam maion n. 1964 - پاریس

^{۱۲۵} - قورولتایین ایجلاس حساباتی (توتاناقلاری)، ص. ۱۰۵.

^{۱۲۶} - اثرین تۆرک ادبیاتی قىسمیندا ص. ۴۳۲.

ایشله دیلیر. //ق// ده //ک// //ح// - یه دۆنهرک کوز و حوز - ووجودا گتیرر، و بو کلمه لر کوز و حوز حالتینا گلر. حوز + آر، حوزار، سونرا حازار و حازر (خوز) اولموشدور. اوغوزون بیزانس زامانیندا «اوز» اولدوغو قید اندیلیر؛ اوغوزون «اوس» یا «اوز» اولاراق تۇوراتدا گلیمیش اولدوغونو (یارادیلش - تکوین - کیتابی، قیسیم: ۱۰ آیه: ۳۶)، گۆسترلرده وار.^{۱۲۷}

بیلیندیگی کیمی فارس ادبیاتیندا، بیر زامانلار «غوز» - لاردان چوخ بحث کئچردی. بونلارین اوغوزلار اولدوقلاری بللیدیر. بیر نکته آز - چوخ هر کسجه آیدیندیر: اوغوزلارین ایسلامی قبول اتمیشلری، تۆرکمن دئییه تانیلیلریش. داها چوخ دینی حیسلر تاثیر ایله حتی فارسجا یازان اوستاد آذربایجان تۆرک شاعیرلری (مثلاً خاقانی) بئله بو «کافیر» سۆیداشلارین ظولملرینی سایماقلا بیتیره بیلمه ییردیله. بو مشهور «غوز» لارین، «گوز»، «گوت» و بنزرلری اولدوقلاری آیدیندیر و شۆبهه گۆتورمز. هر زامان بؤیوک شاعیریمیز، خاقانی - دن سۆز آچیلسا، عالیم بیر دوستومون سۆز آراسی دئیدیگی بیر نکته نی خاطیرلارام؛ بو ماراقلی فاکتی، (حاشیه ده)، اوخوجولارلا پایلاشماقدا فایدا وار.^{۱۲۸}

^{۱۲۷} - تارجان، هالوک؛ جومهوریت قازنته سی. استانبول، ۲۱ شوبات ۱۹۸۴.

^{۱۲۸} - خاقانی نین بیلیندیگی کیمی اثرلریندن بیر سی ده «تحفته العراقین» مثنوی سی دیر. اورادا شاعیر «پیغمبر حضرتلرینه خطاب» عنوانی کئچیدده موضوع ایجابی، اوزوندن بحث اندیر. بو بابا بئله باشلایر:

خاقانی را بدست مردی

از خاک به آدمی تو کردی

(خاقانی نی لوظفونه)

تورپاقدان یارادیپ آدم انتدین)

سونرا گۆزل سۆزو بیر «تۆرک رمزی» کیمی وصف اندیر. اوزونو «تۆرکلرین» (گۆزل سۆزلرین) مالیکی، خاقانی بیلیر. او بو اوزدنده «خاقانی» دیر. شعرین داوامیندا، سۆزلری بیرر شخص کیمی اوخوجویا گۆستریر. نهایت «گۆزل سۆز» = «تۆرک» ابهامینی (Fm amphibologie - sini) داوام انتدیرتک خاقانی ده عادت اوزره «تۆرکلرینه» (= شعرینه، «گۆزل سۆزلرینه») ذری (= فارسی) پالتاری گئیدیریر. بئله جه:

ترک عجمی، ولی ذری گوی

یلواج شناس و تنگری جوی...

(عجم تۆرکو، لاکین ذری فارسجا سؤیلر)

«گوتی» لرین ایران یایلاستیندان ائنه رَک، میلاددان اۆنجه ۲۳۰۰ - ده آکاد - لاری مغلوب ائدیپ، بیر دؤولت قوردوقلاری و آت مدنییتی اورتا شرقه گتیردیکلری، بیر چوخ اثرلرده یازیلیبدیر. اروپا دیللیرینده او جۆمله دن فرانسیزجادا اۆزگه لرین آدلارینی اۆز آغیزلارینا اویغون یازدیقلاری اۆچون آراشدیریجی لارین ایشلری بیر قات داها آرتمیشدیر.

منزوپوتامیا - دا (بین النهرین) ده ایکنجی اؤغوز دؤولتی قاس - لار، میلاددان اۆنجه ۱۷۳۰ - لاردا بیر دؤولت اولاراق اورتایا چیخدیلار. اونلار اۆزلرینی قوتی لرین داوامی حساب ائتدیلر. آنا دۆلو و منزوپوتامیا تاریخچیلری گوتی و قاس - لاری هیند - اروپا و سامی عیرق و دیللیرینه باغلامامیشلار.

گوتی - لر و قاس - لارین، همان اوغوزلار اولدوغونون اورتایا چیخماسی بیر چوخ سوآلارا جاواب وئردی. Eliade ۱۲۹ یونانیلارین آت قوربان مراسیمینی تۆرکلردن آلدیقلارینی یازیر کی، آنجاق اوغوزلارین آنادولویا یونانیلاردان داها قاباق گلمیش اولماقلاری ایله ایضاح ائدیله بیلر.

بو گۆنکی جغرافی آدلار دا، بو صورتله آیدینلیغا قووشور: «قوسی» یایلاسی، «قوزکوی»، «گۆگوسوس» قالاسی (آنادولونون جنوب شرقینده)، حتّی «قافقاز»، «خزر»، «خوز - لار» و سایر. ایران یایلاستیندان، منزوپوتامیادان (بین النهرین دن)، آنادولویا قدر (هیند - اروپالی دیللی قبیله لر دن) پروتۆ - تۆرک دیللی قبیله لر بیلکلیرین، آت چاپدیردیقلارینا باخیلسا بو بۆیوک ساحه نین تا غربی اوجوندا بئله یونانجا و لاتینجه

یالواجین (رسولون) بیلیر و تانیر سین تانیر).

یالواج و تگری سۆزلرینین فارسجا متنده آلتینی چیرَک گۆستردیگیمیز کیمی (فارسلارین باشا دۆشوب دوشمیه جکلرینه باخمایاراق) تۆرکجه سؤیله میش اولماسی معناداردیر. بو بیئتی ایزله یین بیئت، تۆرکجه «متن سن» کلمه لری ایله باشلار. قطع دیر کی بو وصفلرده خاقانی نین اۆزۆده کنایه لری نین شمولو داخیلینده دیر. بو سببدن آلیازمالاریندا (فضولی نین دندگی کیمی) «بد - تحریر» و غرضلی کاتیب لری «قلم اولاسی» الی ایله «ترکو جمعی» عیارتی گاه «هر یک»، گاهدا «یک یک» و «ذری گۆی» لاردا «لفز گۆی» ترکیبی ایله دیشدیریلیمیشدیر. بو قیلدن کۆکلر و حوققابازلار طبیعی دیرکی خاقانی نین مثنوی سینه محدود قالمامیشدیر. تۆرکون «ت» سیندن اۆرکنلر اللرینه کچن فۆرصتلری هنج بیر زامان قاچیرمامیشلار.

فرض اندیلن بیر سۆز و مفہوملارین حتی بو دیللرہ عاید بعضی کۆکلرین تۆرکجہ اولدوغو حثیرتلہ گۆرولہجکدیر...

مدیالیلاردان مین ایل قاباق ایران یایلاستیندان کئچمیش اولان اوغوزلارین بورادا قدیم تۆرکجہ کلمہلر و او مدنیتہ عاید عادتلر و مراسیم و باشقا بو جۆر ایزلر بوراخمیش اولدوقلاری بیر-بیرر مثیدانا چیخاجاقدیر.

تاریخ کیتابلاری اوغوزلارین میلاددان سونرا - ۱۰۷۱ - دە آنا دولیا گشتدیکلرینی تکرارلایرلار، حالبوکی ایلک اوغوز کۆچمہسی میلاددان اۆنجہ - ۳ - نجو مین - ایل؛ بوندان سونراکی کۆچلر ایسہ میلاددان اۆنجہ ۲ - نجی و بیرنجی مین ایللری ایچیندہ ایسکیت آدی آلتیندا باشلار.

موکیف تارجانین بورایا قذر گتیردیگیمیز تدقیقاتینی، پروفیسور خطیب اوغلونون آراشدیرمالاریلا تاماملماق ضروری گۆرونور.

پروفیسور وجیہہ خطیب اوغلو آختاریشلارینی بئلہ بیر قید ایلہ باشلاییر: «هیتیت منبع لریندن اؤیرندیگیمیزہ گۆرہ، میلاددان اۆنجہ - ۱۳۰۰ - ایللریندہ، آنادولو شمالیندا «گاس» - لار یاشاییردیلار، هیتیت و یا هاتی (= Hittites)، (khatti میلاددان اۆنجہ - TX، ۱۲۰۰ - ۱۸۰۰، HN) حۆکمداری اۆچونجو کاتوشیلیش (Khattushilish) بوراخدیغی میخی (=Cuneiform) یازیلی تابلت لردہ (لوح)، قاسلار قارشى قازاندىغى مؤحاربه‌نى، آرالاریندا باغلانان پاقتی (عهدنامه) بیان ائتمکده دیر... خلاصہ، قاسلار، دوروملاری ایجابی عادتاً داواملی ساواش حالیندایدیلار. میلاددان اۆنجہ ۱۷ - نجی و ۱۳ - جو یۆز ایللیکلرین آراسیندا، مئزوپوتامیا (بین النهرین) - دا، بابیل - ده، ۳ - نجو بابیل خاندانینی قۇواراق، ۶۰۰ - ایل بابیل تختینہ قووتلی حۆکمدارلارینی یئرلشدیرن قاسلارین تۆرک اولدوقلارینی سندلرلہ ثبوت ائتمیشدیم.^{۱۳۰}

قاس (Kassite) خاندانینی تأسیس اندیب باشیندا اوتوران (میلاددان اۆنجہ، تخمیناً ۱۷۲۰)، «قانداش» ایدی. قاس پادشاهلاری، شومرلرلہ قوہوم اولدوقلارینی بیلہرک،

اۋنلارېن ستودىكلرى دىللرىنى بىرپا ائتمەيە چالاشدىلار. قاس عالېملرى شومرجەنېن اۆستۈندە ايشلەدىلر. آيرىجا ھىتېتلىرىن دىللرى دە اۋنلارى ماراقلاندىرىردى. قاس قرالارىنېن آدلارى دا مۇوضوع موز باخىمىندان ماراقلى دىر^{۱۳۱}؛ اۋ جملەدن:

قانداش	(قان - داش)	مىلاددان اۋنچە تخمىنأ ۱۷۲۰
آقۇم = آغۇم	آغام	تخمىنأ ۱۷۰۰
قاشى لياش	(قاش تىللى - قاس دىللى)	
"Ulamburiash" (olanburyaş)	اۋلانبۇرياش (آلا بۇرۇ، اۋغلان بۇرۇ = آلا قورت، قورد اۋغلو)	
قارىنداش "karaindash"	(قارىنداش)	
Kadashman – Enlil	قاداشمان اننلىل (اننلىل - ىن قۇھومو، قاداش = قاپى - داش)	۱۴۵۰
Karakhardaş	قارا قارداش	۱۳۷۵
قودور اننلىل	(اننلىلېن كۇۋتى؟)	۱۲۶۴

دندىگىمىز كىمى بو آدلار دىل بىلگىسى باخىمىندان دا چۇخ مھەم دۇر. بو گۇن دە عىن قووم مۇختىلىف مەنبەلەردە قاس، قاسقا و بۇزرى شكىللەردە كىچىدىگى كىمى قاشقا، قاشكا، كاشقا شكىللەرىندە كىچىكەدەدىر. كەلمەلرىن ايكىنچى ھىجلارېنداكى //ق// و //ك// شكىلچىسى (= آكى، علاۋەسى)، كۇكە (= رىشەيە) مەنسۇپ مەناسى گىتەرەكەدەدىر. ىشنە، كەلمەلەردە كى //س// و //ش// دىيىشمەلرى دە نۇمۇنەلەرە و قايدالارا دا مۇتەئەسەر. قاسلارا قاشقاي دىيىلدىگى كىمى، بىن النھرىن دەكى قاسلارا دا كاش، كاشو دىيىرىلر.

پروفىسور خىتېب اۋغلو، بورادا قاشقاي لارىن اصل يوردو اۋلان ايرانىن شىمال - غەربى نېن مىلاددان اۋنچە ۱۷ دىن، ۱۰ - نچە عەصرە قەدەر «قاسىت تۇركجەسى» ساحەسى اۋلدوغونو قىد ائدىر. ىشنە بو مۇناسىبتە، «قاس قۇلو» قىبىلەسى نېن آدىنا دۇقتى چكىر.

شمال آنادولودا، قاس، قانقا، قاقا، کاشکا و سایر آدلارلا یاشامیش اولان قاسلار، ھیتیتلرین ییخیلماسیندان سوئرا بیزانس دؤورونده ده وارلیقلارینی قۇروموشلار. قاسلارین تۆرک سوئوندان اولدوقلارینی قبول و مدافعه ائدن نظریه‌نین ایشیغیندا، بین‌النهرینه ائتن قاس تۆرکلرینی بیر قیسمی‌نین آنادولویا یئرله‌شیپ قالدیقلاری آنلاشیلماقدادیر. میلاددان سوئرا ۱۰۷۰ ایللرینده‌کی مظفریت ایله اوغوزلارین آنادولویا گیریشرلی تۆرکلرین آن آزیندان بو منطقه‌یه اوچونجو و آن گئنیش و درین استیلالاری ایدی. اول شۆمرلر، ایکینجی‌سی پروتو - حاتیلر، (Proto - Hattiler)، قاسلار و اوچونجو دالغا اولاراق، سلجوقلار. پروفیسور فاروق سوئم - ین یازدیقلاری گۆز اؤنونده توتولورسا: ... استخری و باشقا جغرافی‌شوناسلارین اثرلریندن آنلاشیلدیغینا گۆره، اوغوز اۆلکەسی غریده خزر دئیزینه یاپیشیردی... ۱۰ - نجو عصرده خزرین شرقینده‌کی غیر - مسکون قاراداغ یاریم آداسینی، آلیب مانقیشلاق آدلاندیردیلا؛ خوارزم - له حدودلاری گورگنج (جوړجان) یاخینلیقلاریندان باشلایردی. آرال گۆلوده بیر باشقا حدود و شمالدا بخارانین اۆستلریندن کئچیردی، شمال حدودلاری چوخ بللی دئییل.

خزرین شرقیندن قاراجوق داغلارینا قدر اوزانان چؤل «اوغوز - بوزقیری» آدلاندیرانلار، بو بیلدیگیمیز قارا قوروم‌دور... اوغوز یابغو - سونون مرکزی سیر دریادان ایکی گۆنلۆک منزیلدی. بو شهر غرب منبع‌لرینده «المَدَنِيَّةُ الْجَدِيدَةُ» و «الْقَرِيه - الحادِثَةُ» آدلانتیر؛ فارسجادا («حدود العالم» ده) دؤ - نؤ» یازیلیدیر. ۱۳ - نجو عصرده شهرین تۆرکجه آدی «یشنی کند» کئچیر سیر دریانین ساحیلینده‌کی جن و خوار شهرلری ده یابغونون حؤکمونده ایدی؛ اؤرادا مسلمانلار دا یاشاییردیلا.

قاشغاری قاراجوغون، اوغوز اۆلکەسی اولدوغونو سؤیله‌دیگی کیمی، اؤز خریطه‌سینده ده قاراجوق داغلارینی، اوغوز یوردو اولاراق گۆستمیشدیر... اوغوزلار بو یوردا چوخ قدیمدن یاشاییرمیشلار... خوراسان والیسی، عبدالله - ابن - طاهر زامانیندا اوغوزون دوستاق اولان ۱۰۰۰ عسکری‌نین، ۶۰۰۰۰۰ دیرهمه ساتیلدیغی دئییلیر...

اوغوزلاردان اوّل، بو يىرلرده پىچەنكلىر اوتوروردولار... رشيدالدين، تالاس بۇلگەسىندىن ساواي، آلمايلىق منطقەسىنى دە اوغوزلارنىڭ اۆلكەسى حساب ائىدىر. پىچەنكلىرى، اوغوزلار يورتلارنى ترك ائتمگە مجبور ائتمىشلىر.^{۱۳۲}

اوغوزلار بۆتونويە اۆز قووم و سياسى تشكىلاتلارينا «اثل» (اسكى يازىلاردا: ايل) دئىردىلر؛ هر «اثل» نىچە «بۆي» دان تشكول ائىددى. «بۆي»، اكثرا «قبىلە» آنلامىنا ايشلەدىلر. اوغوزلاردا بۆيلارنى باشچىلارينا، سلجوقلولارادىك «يابغو» دئىردىلر. موغوللار (گلەجكە، داها تفصيلاتلا اىضاح ائىدەجگىمىز كىمى)، «كلاوزن»-ين آراشدىرمالارينا گۆرە، تۆركجەدن آلدىقلارى «اولوش» - و، («اولوس» تلفظ ائىدىر HN)، «اثل» يىرىنە «اولوس» كلمەسىنى ايشلەدردىلر.^{۱۳۳}

نە ايسە، مىلاددان سۇنرا ۱۰ - نچو عصرىدىن باشلاپ اراق اوغوزلارنى سىحون منطقەسىندىن (آن بۆيوك) مهاجىرت دالغالىرى حركتە كىچىدى. ايلك دالغا خىزىر دىزىنىن شىرقىندە، مانقىشلاق - ۱ يۇنلدى. ايكىنچىسى غىزەلى محمود زامانىدا خوراسان و عراقى ھەدەف آلدى، بو دالغا سۇنرالارى آذربايجانادىك اوزاندى. اۆچونجو دالغا، (سلجوقلار دا داخىل) خوراساندىن ايندىكى تۆركىيە قەدر يايىلدى. دۆردونجو قروپ، ۱۱ - نچى عصرە قارا دىزىن شىمالىدىن بالكانلاردا كۆچدو. سىحونون اطرافىدا شەر و كۆچەرى حيات ياشامالارينا داوام ائىدىلر دە حسابا قاتىلمايدىر. سىحون اوغوزلارنى قاشغارلى ۲۴ قىبىلە اولاراق آنلادىر.^{۱۳۴}

دىل باخىمىدىن قىساجا معلومات وئىرگە تشبث ائىدەرك، عالم فوآد بوزقورت - ون آراشدىرمالارنى اساس آلاجاغىق:^{۱۳۵} اورتا تۆركجەنىن اۆچونجو بۆلمەسى، غرب تۆركجەسىدىر. «اسكى غىثمانلىجا» و «اسكى آنادولۇ تۆركجەسى» كىمى آدلار وئىرلن

^{۱۳۲} - سومر، پروفىسور، فاروق؛ آذربا. ان تۆركجەسىنە كۆچورن: منظورى خامەئى؛ «اوغوزلارنى وطنى» وارلىق درگىسى، تهرآن ۱۹۹۴،

نومرە ۴ - ۹۱ ص. ۱۸ - ۱۶.

^{۱۳۳} - ھىنىت، دوكتور جواد؛ فارسجا: «اوغوزھا»، وارلىق درگىسى، تهرآن، ۱۹۸۴، نومرە ۶۰ - ۵۹ ص ۵۰.

^{۱۳۴} - دوكتور ھىنىت، عىن متن ص. ۵۱ - ۵۰.

^{۱۳۵} - بوزقورد، عىنآ، ص. ۱۶۰.

بو تۆركجه نین اساسی و ریشه سی اؤغوز جادیر. اؤغوزلار اوّل دفعه، ۶ - ۸ - نجی یۆز ایللرده شامانی كؤچه به لر اولاراق تاريخده گۆرسه نیرلر. ۵۵۲ - ده گۆك تۆرك ايمپرياسینی قورانلار ایچری سینده دیرلر، آدلاری اؤرخون و یشنی سئی کتیه لرینده کئچیر. ۷۴۴ - ده اویغورلار حاکیم اولونجا، اویغورلارا باش آگمه ینلر غربه چکیلیرلر... افسانه وی بؤیوک آتالاری اؤغوزخان دیر. اونون آلتی اؤغلو وارمیش. تۆركلرین شرق شاخه سیندن ساییلیرلار؛ دیل لیرینده س/ ز سس لری حاکیم دیر؛ سؤی داشلاری اؤغورلار غرب شاخه دیر، اولنلرین دیل لیرینده ایسه ر/ ل سس لری حاکیم دیر.

۱۰ - نجو عصرده بؤیوک قروپلار شکیلینده ییغیشان و بیرلشن اؤغوز بؤیلاری، غربه دؤغرو كؤچ ائتدی لر. چوخونلو (چوخ جمعیتلی) طایفالار ایران، آذربایجان و کیچیک آسیایا گلیب یئرلشدیلر. بیر قیسیم ده بو گۆنکو تۆركمنستاندا قالدی. قیپچاق بۆزقیریندا (دشت اؤغوزاندا)، بؤیوک اؤغوز دؤولتی قورولدو. دده قۇرقود داستانلاریندا آدی كئچن قاراجیق داغی «اوتلاق» لاریدی. ۱۱ - نجی عصرده ایسلامیتی سئچدی لر. آرتیق اؤغوزلار شہرلی لشمه مرحله سینه گیرمیش دیلر. سیردریا قتراغیندا یشنی کند - ی قورارلار. بیر مدت بورا باش شہرلری اولدو.

دندانانغان ساواشیندا غزنه لیلری مغلوب ائتدی لر. طوغرول بی، خان اولدو. قارداشلاری چاغری بی مرو - ده، موسی بی هرات - دا دؤولت ایشلرینی یئریتدی لر. ایران، عراق، سوریه، آنا دؤل و مصر - ده سلجوق ایداره سی قورولدو. سلجوق ایداره سی توغرول به یین نوه لری آلپ آرسلان، ملیکشاه و سلطان سنجرله داوام ائتدی. ^{۱۳۶}

باشلاردا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، اؤغوزلار اورتا آسیادان اؤز كۆلتورلری ایله گلیب لر. ایراندا تۆرك دیل و ادبیاتی نین اینکشافی، ساریین فارسجایا وئردیگی اؤنجه لیک اؤزوندن دوراقلامیش؛ بونا قارشى خلق اؤز كۆلتورونو ایره لیلتمیش و چوخ زنگین بیر خالق ادبیاتی خزانه سی یاراتمیش دیر. سارایدا دا «دیوان ادبیاتی» فارسجا و

عربجه نين تاثيرى ايله اينكىشاف ائتميشدير. گئنه بۇزقورتون آراشديرمالارينا دۇنك: او
اوغوزلارين اورتا آسيادان (هر حالدا يازىلى ادبيات باخيميندان HN) اۇنملى دىل و
ادبيات گلهنگى (عنعنەسى) گتيرمزلر... فارس و عرب تاثيرى ايله ينى بير يازى و
ادبيات دىلى گلهنگى ياراتماغا باشلارلار.^{۱۳۷}

اىلك آلە آلىنىب يازىلان خلق ادبياتى اوغوزلارين ساواش قهرمانلىقلارى
داستانلارى (اوغوزنامەلر) ايله باشلار.

البته ساراي و اوخوموش صنيف فارسجا و عربجه ايله او درجه مشغولدولار كى
اوز دىللرينى اهمال انديردىلر. بو هاى كۆيده تۆركجه نين سسنى قىسا بيز زامان اوچون
ده اولسا، بير كيچىك بىگ ليكدن ائشيدىريك: ۱۳ - نجو عصرين ايكىنجى يارىسيندا، آنا
دولوى قارامان اوغوللارى گيرميشدىلر. اۇنجولرى محمد بى ۱۲۷۷ - ده قۇنيا - نى
آلىب باش شھر ائتدى. تۆركجه نين دؤلت دىلى كىمى ايشله ديلمە ديگىنى گۆرن محمد
بى ۱۵ ماي ۱۲۷۷ - ده بو فرمانى وئردى: «بو گۆندن سۇنرا، ديواندا، درگاهدا،
باريگاهدا، مجلسده، ميداندا تۆركجه دن باشقا دىل ايشله ديلمە جكدير» لاکين بو ياشيل
ياز مؤسسيمي ده قىسا اولدو، فارسلارين چۇخلوقدا اولدوغو سببله، ايراندان بحث
ائتمزسك ده، فارسجا رسمى قورولوشلاردا، بغداد - دا ۱۷ - نجى يوز ايله تكين داوام
اندر؛ آنا دولو - دا محكمەلرين دىلى ۱۶ - نجى يۆز ايلدن سۇنرا تۆركجه لشير.

اسكى اوغوزلارين اىلك بۇيوك بدىعى اثرلىرى آتالاريندان دانیشان و اونلارين
ايگيت ليكلرينى آنلادان داستانلار زنجيريدىر كى اۇنجه شامانلىق، سۇنرا ايسلام
چئورسينده ايشلەنىب و اينكشاف ائتميشدير.^{۱۳۸} اينديلىك، اوندان بير نئچه داستان
اليميزده و انليميزده دير. دده ميز قۇرقودون گۆى قوئەده، ابدىاً چينلاياجاق^{۱۳۹} گۆر
سسنى، يعنى اوز دۇغما سسيميزى، بوتون اوغوزلارى اوزونده تمثيل اندن دير -
بيچيلمز بو شاه اثر دن ائشيتمكده ييك!

^{۱۳۷} - عىنى اثر. ص. ۱۶۳ - ۱۶۲.

^{۱۳۸} - عىنى اثر. ص. ۱۶۳.

^{۱۳۹} - طين افكن

۳. یثرلشمه‌لر و آذربایجان

۱. ۳. درینلیک‌لره ائتن سؤی کؤکۆ

رئنه کائانات^{۱۴۰} و میشیل ژان، (Rene cagnat və Michel Jan) ایمپراتورلوقلار بشیگی^{۱۴۱} اثرلرینده باشلانغیج اولاراق بئله یازیرلار: ایمپراتورلوقلار بشیگی مَشْخَص ائتمک ایسترسک؛ خَزَر دَئیزیندن پاسیفیک^{۱۴۲} اوکیانوسونا قَدَر اوزانان ۶۰۰۰ ک.م. اوزونلوغوندا و ۱۵۰۰ ایل ۲۰۰۰ ک.م. آراسیندا دئیشن گئیش لیکده کی تۇرپاق پارچالاری دئییه ییلریک. چین - سوؤت حدودو اؤزینده کی مُعْظَم داغ سیرالاری، بۆتون ساحه‌نین اؤنورغاسینی تشکیل اندیرلر. اورتا آسیا خالقلاری، تاریخ بویونجا قارشیلانمیشدیلار هر استیلا مقابلینده بو تۇرپاقلارا چکیلیمش و سیغینیمش، یا دا تام ترسینه بورادان چیخاراق چئوره اولکه‌لری استیلا ائتمیشدیرلر.

۱. ۱. ۳. درین لیکلرده

«آریالار»، اورتا و یاخین شرقه میلاددان اؤنجه ۱۴ - ۱۰ - نجو یۆز ایللیکلرده گلیمیشلر دیر. اؤنلاردان اول، بو تۇرپاقلاردا اوراتولار حؤکومت اندیردیلر. بونلارین دیلی ده گئت گئده داها قووتله‌نن تنوریلره گۆره (آوروپالیلارین اورتا آسیادان یاخین شرقه گلیمیش اولان خالقلارا، اؤست - اؤسته «آسیا میلت‌لری» دئییب کئچدیکلری) شومرله، ائلام / ایلاملار، قاسی‌لر و مانئالار کیمی (تۆرکجه‌ده ده بئله‌دیر) «بیتیشن دیلر (= ing. Agg rutive languages) نؤوعۆندن ایمیش. اوراتولاردان قالان کتیبه‌لر دیل‌لری‌نین بو ماهیتینی تأیید ائتمکده‌دیر.^{۱۴۳}

دوکتور زهتابی، اؤست کئچیدی اقتباس ائتدیگیمیز یازیسینین باشقا بیر یثرینده دئییر: چۆنخ اسکى‌لرده، خصوصاً میلاددان اؤنجه ۲ - نجی مین ایللیک، و میلاددان اؤنجه بیرینجی مین ایللیکده هابئله بئش یۆز ایللیکلرده جنوب غرب‌دن اورارتو و

^{۱۴۰} - کائانات

^{۱۴۱} - گئیت رنه و م. ژان، اؤگه. ص. ۱۱

^{۱۴۲} - اوکیانوس

^{۱۴۳} - زهتابی، دوکتور محمد؛ «آذربایجان کجاست» وارلیق درگیسی تهران، ۱۹۹۰، نومه، ۱ - ۷۶ ص. ۹۹.

قاسىلەر (آذربايجانلار) قونشو ايدىلەر. آسوريلرده اؤز سىرالارىندا، اونلارنى غرب قونشوسو اولوردولار. بو دولايى (غيرمستقيم) قونشولوق آرادا بير آسورىلرىن يىغما اوچون آذربايجانا هجوملارينا مانع اولمايىردى.^{۱۴۴}

آذربايجان - ين باش شەرى (باشكند) ميلاددان اونجه ۳ - نجو و ۲ - نجى مين ايللىكلرىنده اورميە - نين جنوبوندا اولان «ايزىرتو» ايدى؛ اسكندرىن استىلاسىندان سونرا، وارثلىرى، سلوكيدلر (ing. The seleucid Dynasty) پارتلار (Parthians = Θσκανίλەر = Arşaq - lar) و ساسانىلر چاغىندا باش شەرى «گنجه» («شيز» و يا «پرسىيە») اولدو. آن بويوك اؤدا = اوتا - تاپىنما معبدى، «آذرگوشنسب» اوراد ايدى.^{۱۴۵}

موليف، تبرىز - دايىر دئير: بو گونكو ايراندا شوش و همدان - دان سونرا آن اسكى شەرى تبرىز - دىر؛ تبرىز، آروپانىن ان قديم شەرى «روما» دان داها كؤهنه شەردىر؛ (روما ميلاددان اونجه - ۷۵۳ - ده تىكىلميشدىر). بعضىلرىنجه، تبرىز Ahemenidlər (آهمنىدلر) دؤورونده، بيرلشيك ساقالارىن حؤكمدارى، تومرىس = تومروس خاتونون اثرى دىر. ماراقليدىر كى گونوموزده آهرلىلر (بو شەرىن يىنى قوندارما آدى: «ارسباران» دىر)، تبرىزه گئدركن «تومروسا گئدىرم!!» دئىرلر.

گرچكه تبرىزىن شەرى اولماسى، كوروش (سىروس - Cyrus) -ون ميلاددان اونجه. ۵۳۰ - ۵۵۹) دؤوروندا چؤخ قاباقلارا گئدر. زىرا آسورى قراللىرى نين ماننا اولكهسىنه (آذربايجانا) ميلاددان اونجه - ۲ - نجى مين ايللىگىن باشلارىندان، مئديالىلارنى سلطنتينه قَدَر (آز - چؤخ ميلاددان اونجه ۶۵۰) داوام ائدن، و كؤردىستان، لؤرستان، اورمو گؤلونون شرقىندن گلن هجوملارى زمينىنده، بويوك ثروت مركزى، تاماركيس = تامراكيس خالقى دا بو بلالاردان قارا نصيبلىرىنى آلىردىلار. تاماركيس يادا تامراكيس آدلارى مين ايللر بويو دئيله - دئيله ايندى تبرىز اولوب دور.^{۱۴۶}

^{۱۴۴} - عىنى مقاله، ص. ۱۰۳.

^{۱۴۵} - عىنى مقاله، ص. ۱۰۴ - ۱۰۳.

^{۱۴۶} - عىنى مقاله، ص. ۱۰۶ - ۱۰۵.

۲. ۱. ۳. باشلانغیج

آذربایجان تاریخینده، ایلک قورولان دؤولت، میلاددان ۹ عصر اوّل تشکول ائتمیش ماننا دؤولتی ایدی. مئدیالیلار، میلاددان اۆنجه ۷ - نجی عصرده ماننالارین یئرینه کئچدیلر. مئدیالیلار، چۆکۆنجه یه ذک آذربایجان دا اۆنلارین فدراسیونلارینین ترکیبینده قالدی. آذربایجانین جنوب قیسیمینه مئدیا، دئیلمه سی بو معنادادیر. طبیعی دیر کی مئدیا تورپاقلاری آذربایجانین حدودلاریلا عینی دئییلدی. مئدیانی چۆکۆشوندن سؤنرا جنوب آذربایجان آهمنی لر ایمپریاسی نین ترکیبینه گیردی (میلاددان اۆنجه ۳۳۰ - ۵۵۰).

«فرانساین اۆچ قاتی بؤیوکلوکده کی بو گنیش اۆلکه ایراندا، تۆرکجه دانیشان چۆخ سایدا بیر اقلیت واردیر. بو اقلیتین باشلیجا تۆپلولوجو، نۆفوسو آن آز ۵ یا ۶ میلیون تخمین اندیلن»^{۱۴۷} دگیشیک، آما تۆرکیه تۆرکجه سینه چۆخ بنزیر بیر دیل دانیشان مرکزلی تبریز اولان، سؤیداشلاری آذربایجان رنسپوبلیکاسیلا (جمهوری) حدود قونشوسو بولونان و عینی آدلاری داشیيان ائللرده ده، یاشایان آذربایجانلی لاردیر. زاگروس داغلاریندا، فارسلا رین اۆلکه سینده چۆخ زامان کۆچه به (کۆچری)، بعضا آز یا دا چۆخ یئرلشیک، داها باشقا تۆرکجه دانیشانلار دا واردیر. خلاصه اولاراق، ایراندا تۆرکجه دانیشانلارین تۆپلامی مملکت نۆفوسونون یۆزده ۴۰ إلی ۴۵ - ۱۴۸ قَدردیر. بو اینسان تۆپلولوجونا، خوصوصا میلاددان اۆنجه ۲ مین - ایلدن بری اۆینادیغی تاریخی رۆل گۆز اۆنوند توتولدوغوندا، اهمیت و ثرمه مک اولماز...^{۱۴۹}

^{۱۴۷} - کتایین، بو قیسیمین ماتریاللاری ایرانین نفوسونون ۲۵ - ۲۰ میلیون اولدوغو زامانا عائد اولسا گرک؛ زیرا آشاغیدا دا تخمین اندیلیر. دنمک ۶۰ میلیونلوق بیر ایراندا بو رقم لر ۵ یا ۶ دگیل، ۱۲ یا ۱۵ میلیون یازیلما لیدیر کی بو رقم لرین ایندی، حقیقتده ۲۰ - ۳۰ میلیون اولدوغونو یازانلاردا وار. موعلیفین داها سؤنراکی فصلده، شمال آذربایجان حاقیندا وئردیگی رقم، ۵۱۱۰۰۰۰ نفوس، (صحیفه ۳۲۹) نسبتاً داها یندی.

^{۱۴۸} - ایران اوردوسو طرفیندن ژنرال رزم آرا زامانیندا آپاریلان استاتستیکه (آمار) گۆره ایران نفوسونون یوزده اوتوریشی تورک دور اونا گۆره بو گون ایراندا ان آزی ۳۰ میلیون تورک واردیر. ج - هیئت.

^{۱۴۹} - s. 324, ögə, Roux

۳. ۱. ۳. آدلار و تاریخ

تۆرك شوناسلىق آراشدیرمالاری ایره‌لیلهدیکجه، آذربایجان آرتیق، بۆیوک ایمپریالارا تابع و بعضاً فهم، آما هر - حالدا کیملیکسیر بیر جۆزو اولاراق دئییل، چۆخ قدیمدن، نه دورومدا اولورسا اولسون، ممتاز، و اۆزونه گۆره خاص وارلیغی اولان بیر یورد کیمی اورتایا چیخماقدادیر.

آنا دیلی تۆركجه اولان آذربایجانین^{۱۰۰} ایندییه قَدَر، «زاییچه نامه» (دوغوم وثیقه‌سی) و «شجره‌نامه» سی یثرینه «رسمی و سفارشی تاریخ» لرین مۆختلیف صحیفه‌لرینده، داغینیق حالدا وئریلن، آدا - بوددا، متناقض و مقصدلی^{۱۰۱} معلوماتدان باشقا، خالقین الینده بیر شئی یوخدور. بونلاردان تۆرك هۆیتیمیز، سلجوقلولارین گلیشینده‌می، ایلخانلار دؤورونده‌می باشلاییب، مَنصَبی (مصبی) قیزغین قوملوقلاردا ایتن چایلار کیمی، صفوی‌لرده (مثلاً: شاه عباس‌دا) می، نادرشاه و یا اونون خلف‌لری زامانیندا می، یوخسا، قاجارلار دؤورونده‌می، هاردا، هاجان اییتیپ باتدیغی آنلاشیلماز.

بو سیس و قارانیقلاری دکن، و تۆركلرین تاریخینه ایشیق سالان کشف و بیلگیلر بیر چۆخ مسئله‌لره جاواب وئرمک اۆچون کیفایت ائتمز. بو تتوری‌لرین اۆستونده چۆخ ایشلنه‌جک. اسکی منبع‌لر عالیم‌لر طرفیندن داها دریندن آراشدیریلماق، یثنی -

^{۱۰۰} - آذربایجان خالقین سۆی - کۆکو باره‌ده دۆشونرکن اونون کنچدیگی بۆلو دیشته گۆزدن کنچرمک لازمدیر. آیدیندیر کی، بو خالقین سۆی کۆکونده باشلیجا اولاراق، تۆرك دیلی سۆی بیرلشمه‌لری، قبیله - بیرلشمه‌لری دورموش و وقت آشیری بورادا یاشایان ائتتیک قروپلاردا اولاراق قانییب - قاریشمیشدیر. تۆرك - دیلی سۆیلر قبیله بیرلشمه‌لری کمیت و کیفیت باخیمیندان اۆزۆللو (تملی و همتاز) اولموشدور؛ باشقا سۆزله دئسک، قاشقای، ساق، آرساق، سیراق / شیراق، هون باسیل خزر، وارساق، اوغوز، سایر، اونوغوز خلج و س آذربایجانلیلارین خالق / اولوس اولاراق بیجیمکمه‌سینده (فۆرمالاشماسیندا) سایجا چۆخلوق تشکیل ائتدیگیلری کیمی، اولارین عنعنوی / معنوی عالمینده اۆستون یئر توتوشلار. ایناملار سیلسیله‌سینین، میفیک گۆروشلرین، حیاتی اداریک فۆرماسینین، تفکوروب، سۆی پسیخولوژی‌سینین، خالق یارادیجیلیغین باشلیجا تۆرك دیلی قبیله‌لره باغلیلیغی بئله بیر قناعته گلمه‌یه اساس وئریر... (سیدوف اۆگه ص ۱۱).

^{۱۰۱} - پروف. سیدوف دئیر: «آذربایجان خالقین سۆی کۆزور قصد، بیلرکدن قاریشدیرانلاری دا گۆز قارشى سینا گئیرتک، اوندان سۆیکۆکویه مشغول اولمانین نه قَدَر آغیر بیر دوروما توش گلدیگی آیدینلاشار. کۆکلرین کۆمپوننت‌لرینین، شاخه‌لرین دۆرولۆیز چۆخ ساییلی قبیله - بیرلشمه‌لریندن اولماسی دا چتین لیک یارادیر (سیدوف، عین، ص. ۹).

یثنی مأخذلر تاپیلاجاق، و بئلهجه تۆرکلرین، او جملهدن آذربایجانلیلارین حقیقی کیملیگی بۆتون گۆرکمی ایله اورتایا چیخاجاقدیر.

تۆرکلرین تاریخلرینین گۆن ایشیغینا چیخماسی اوچون بیر چوخ آنکللرین آشیلماسی گرهکیر. حیات شرطلری، عادتلر، حرکتلی و چوخ گئیش جغرافیا اۆزینده وقوع بولان حادثات، چشیدلی خوصومتلر و اویونلار عسرلرجه معروض قالماق، آرالاریندا نیفاق و تفریق، اوزون و اوزگهنین دال - با - دال کئچمیشین میراثینی کؤکدن تخریب... و سائر کیمی آفتلر، آراشدیریجینی چوخ زامانلار چاره سیزلیکده بوراخیر. بو قاریشیقلیقلار ایچینده آراشدیریجیلارین اورتایا آتدیقلاری و آتاجاقلاری تئوریلرده جدی علمی تنقید طلب ائتمکده دیر؛ بودا ماتریاللارین (مطلبلرین) کافی مقداردا توبلاشماسی اوچون، هله بیر - آز اثرکن گۆرونور. ایندی، منطقاً، گۆرولهجک ایش، اله - کئچن باشلیجا ماتریاللاری و اورتایا آتیلان یثنی تئوریلری دیقته گۆزدن کئچیرمکدیر.

پروفیسور میرعلی سیدوف - ون دندیگی کیمی: «دۆنیا مدنیتینین یارانماسیندا شرقلی، ایشیقلی یئرلردن بیرینی توتان آذربایجان خالقینی سؤیکوکو (ائتتو گئئتزیسی) چوخ مُرکب تاریخی پروسیس کئچیرمیش.^{۱۵۲}

آذربایجانین اوزون تاریخینده، بو و یا باشقا شکilde ظاهر اولوب و اونا بیچیم وئرن قبیلهلر - بیرلشمه لرینه ایشارت ائتمه دن قاباق «آذربایجان» سۆزونون حقیقته یاخین گۆرسه نن آنلایشی دۆشونمک گرهکیر: آذربایجان، مۆختلف صورتلرده تلفظ ائدیلمیشدیر: مثلاً آذربایجان، آذربایگان، آذربئجان، آذربئجان (شاهنامه نین یازیلدیغی «فتقارب» دئییلن «بحر»، و کلمه نی دؤغرو درست ایچینه آلا - بیلمه یین «وزن» لرده یازیلان شعرلرین «قالیب» ایجابی)، آذربادگان و سائر.

سۆزون ائتمولؤزیک ایضاحی اوچون بعضا آدام آدلاری (آتروپات کیمی)، یا دا فارسجا یا مراجعت ائدیلمیشدیر (مثلاً سۆزون ترکیبینده اولان «آذر» - ی، «اؤد»

ترجمه اندیپ و کسرینی اونا گۆره اویدورماق کیمی). بیر یئر آدی نین معناسینی آنلاماق اوچون «هر شنیدن قابق یئرلیرین دیلینه باش وورماق»، آن مناسیب و اکثرا دؤغرو یول ایکن، اوزون زامان، آذربایجان حاقیندا، خواجه رشیدالدین و بیر ایکی داها عالیمین (معلوم سببلره گۆره) بو مؤوضوعدا، سؤزونه باخان اولمادی.

بو اوچونجو یول بیزی هارالارا گۆتورور؟ بو بابدا پروفیسور سیدوف، مؤختلیف نظریه لری، «آذربایجان خالقینی سؤیکوکونو دؤشونرکن» آدلی اثرینده بیر آریا گتیردیگی معلوماتدان (یازیمیزین «اؤن سؤز» ده ده ایشاره ائتدیگیمیز کیمی) یئری گلدیکیجه، قیسالداراق فایدالاناجیق.

۲.۳. «آذربایجان خالقینی سؤیکوکونو دؤشونرکن»^{۱۵۳}

آذربایجان، تاریخ بویو، سیاسی - جغرافی - ائتتیک (قومی) تشکۆله دؤغرو اینکیشاف مرحله لرینی بیرر- بیرر کئچیریرکن، طبیعی اولاراق، حدود و ائتتیک دیشمه لرینه معروض قالمیشدیر. بو مسئله نین تفرعاتی، آراشدیریجیلار آراسیندا فیکیر آیریلیقلارینا سبب اولموشدور. فعین مقصد و منفعت لر ده اختلافلاری کؤروکلهمیش و بو بابدا، هر کس اؤز ایشینه گلن تفرعاتا «اؤنجه لیک» وئریب و ایسته گینه گۆره، فیکرینی تأیید ائدن روایتلری آشیری قیمتلندیردیگی حالدا، ضررینه اولانلاری، اؤرت - باس ائتمیشدیر. هله چاغیمیزا عارض اولان، و باشقالارینی خور گؤرمکله مایالانان، آشیری (مفریط) میلّتیچیلیک و ساختا، جَنجَلچِی (ing. Clamorous) «وطن پرورلیک»^{۱۵۴} گؤستریلری، اؤرتالیغی بۆسبوتون قاریشدیریبدیر. بو «تبریزین اسکی مسگره - بازار» هاواسینی آندیران کاکافونی جَهَنمینه، دؤغرو - دؤروست دؤشونه بیئلنلرین سسلرینی ائشیتیمک آسان دئییلدیر.

نه ایسه، دؤکتور هیئتین بیر آریا تویلا دیغی معلوماتدان خلاصه صورتده آذربایجانین حدودلارینی گؤستریمگه چالیشاق. آذربایجان، آهمننی لر زامانیندا،

^{۱۵۳} - سیدوف - ون اؤگه - نین باشلیغیدیر.

^{۱۵۴} - بیر فرانسیز تعبیری ایله، «حیله بازلیغین سون سنگری».

«کیچیک میدیا» آدلانیرمیش. «شرق حدودو خزر دنیزی دربندینه قَدَر اوزانار؛ دربند، میدیالیلاری پارفیادان آیریرمیش... آهمنیندلدن سونرا، آدی آتروپاتن اولموش و داها چوخ جنوبی آذربایجانا محدودلاشمیشدیر... ساسانیلر زامانیندا (میلاددان سونرا - ۶۵۲ - ۲۲۴) شیمال حدودلاری دیشمک حالتیندا ایمیش. بو دا خزر تورک‌لری‌نین هجوم‌لاری و جنوبا دؤغرو ایره‌لیلمه‌لری و گئری چکیلیمه‌لری ایله علاقه‌داردیر (مأخذ: ز - و - توغان، «ایسلام انسیکلوپئدیسی»)...»

ساسانلی شاهلاردان، انوشیروان (میلاددان سونرا ۵۷۹ - ۵۳۱)، شیروان و دربند - ی آلینجا، اورالاردا قالالار تیکدیردی، بوتون بو ساحه آذربایجان اولاراق تانینمیشدیر... دربندین دیوارلاریندا میلاددان سونرا ۵۵۳ - ده حکا اندیلیمیش یازیدا آذربایجانین شیمال حدودونون دربند اولدوغو آنلاشیلیر... ایسلام تاریخچی‌لریندن یعقوبی، بلغمی، مسعودی، ابن اثیر... آذربایجانین سرحدینی، دربند تانیتیمیشلار. بلغمی‌یه گؤره «حدود، همدان‌دان باشلایر و سونو خزرین دَرَبَند - ینه قَدَر اوزانیر». باشقا بیر یثرده ده ایشاره اندیلدیگی کیمی، عین اثیرین (دوکتور، ج، مشکور - ون رداکسیاسیندا) ۴۲ - نجی صحیفه‌سینده «بو یثرلرین هامیسی تورک‌لرین الینده‌دیر» دئییلیر... میلاددان سونرا ۱۸۸۴ ایلینده کییثف - ده چاپ اولموش، تیفلیس روس قارنیزونونا منسوب، ایدیل - اورال تورک‌لریندن بیر ضابطین ترتیب ائتدیگی مونوگرافیدا، آذربایجانین جنوبی و شیمالی (او تای، بو تای) قیسیملریندن (چیزیلیمیش سرحدلره باخمایاراق)، «آذربایجان» دئییه بحث ائتمیشدیر.^{۱۵۵}

«آذربایجان» دئییلدیکده، بو کلمه‌دن قصد اولونان ساحه و اونون حدودلاری دندیگیمیز کیمی، اکثر مناقیشه و سون زامانلاردا بعضا چاتیشماقلارا (بلکه چارپیشماقلارا) باعث اولور. علمی بحثلر، فرانسوزلارین دندیکلری کیمی بیر نئچه «Politicard» یازیچی واسیطه‌سی ایله قیزیشدیریلیرسا همیشه بئله اولار. هر کسین

^{۱۵۵} - هیث دوکتور. جواد؛ «آذربایجانین آدی و سرحدلری»، وارلیق تهران، ۱۹۹۳، نؤمره ۳ - ۹۰، ص. ۸ - ۷.

بیلدیگی کیمی، آذربایجانین ۱۹ - نجو عصرده پارچالانماسی، بیر آلین یازسی یوخ تاریخی «عَرَض»^{۱۵۶} - دن (ing. Accident - dən)، باشقا بیر شئی دئییلدیر.

مناقیشه مؤوضولاریندان بیر، سون زامانلاردا، ایندیکی آذربایجان رنسپوبلیکاسینین^{۱۵۷} تامامینین و عینا تاریخی آران اولاراق جنوب آذربایجانده همیشه آیری یاشامیش اولدوغودور. بورادا، تصحیحی چوخ آسان اولان، (اسکی لرین «عموم - و خصوص مین وجه» دندیکلری) بیر منطق خطاسی واردیر: ه - ۱۰۶۲ (= میلاددان سونرا - ۱۶۳۴) - ده، یازیلیمیش «برهان قاطع، لغتی» - نه مراجیع ایله دۆزگدیله بیله جک بیر سهو. او کیتابدا (خلاصه اولاراق) «آران» ماده سینده «آذربایجان - ین بیر ویلایتی نین آدی دیر؛ گنجه و بردعه - ده اونا باغلی دیر»^{۱۵۸} دئییه یازیلیمیش.

استرابون (میلاددان اونجه - ۶۳ - ۲۴)، کیمی بو فیکیرلره دایر قیدلری اوخودوغوموزدا، تۆرک - دیللی آلبان/ آران - لارین، اوز یئرلرینده یاشارکن آذربایجانا باغلی اولدوقلارینی تأیید ائدن سؤزلره قارشیلانمیش.

دندیگیمیز کیمی زامان زامان آذربایجانین جوغرافیسی، بیر سوال کیمی اورتایا آتیلیر. مولفین، بو اوزون بحثه اختصارلا وئردیگی جوابینی، داها دا قیسالداراق ترجمه ائدیریک (یازی، فارسجادیر) ... ۱۰۵۰ ایل بوندان قاباق، سامانی لرین وزیر ابوعلی محمد بلعمی - نین تاریخ طبری - دن چئویردیگی و دؤکتور جواد مشکور - ون همتی - ایله تهران - دا ۱۳۳۷ - ده (۱۹۵۹ - دا) چاپ اولموش «تاریخ طبری» - ده آذربایجانین فتحی باره ده بئله یازیر: ... خلیفه عمرین آذربایجاننی تدقیق اوچون گؤندرمیش اولدوغو مأمور از - جمله دئیمیش: آذربایجانین حدودونون باشی همدان -

^{۱۵۶} - جمهوریتی نین

^{۱۵۷} - اصلینده اولماییب سونرادان عمله گلن، علت، بیماری، عارضه

^{۱۵۸} - ابن - خلف - تبریزی، «برهان - قاطع» - ده، «آران» ماده سینین آچیقلا رکن (مرحوم تیمور پیر هاشمی نین وارلیق - دا چاپ اولموش بیر ترجمه سی ایله) عیناً بئله دئیر: آران، ایکینجی حرفی نین تشدید ایله «پران» ورننده اوخونور. بو آذربایجان ویلایتی لریندن دیر کی گنجه و بردعه، اونا باغلی دیر. دئییرلر آلتین و گؤموش معدنلری وار. آدینی تشدیدسیزه دئییرلر.

(ابهر - زنگان) - داندیر؛ سونو دریندو - خزران - دا بتر. آرادا نه آبادلیق وارسا، شهر (عربجه سی: باب) دئیرلر. جامعلر، شهرلرده (ابواب - دا) ایشلکدیرلر.^{۱۵۹}

بو کیتابدا، یعنی «تاریخ طبری نین»^{۱۶۰} ۴۲ - نجی صحیفه سینده عین بحثه داوام ائدرکن، یوخاریدا دا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، حرفی حرفینه، بئله یازیلیدیر: «این سرزمینها، همه به دست ترکان بود»؛ (بو یئرلرین تامامی، تۆرکلرین الینده ایدی).

مولیف، مشهور یعقوبی - یه مراجعتله یازیسیندا دئیر: ... او، آذربایجان حدودونو زنجاندان ورسانا قدر بیلیمیش، آرازین او بیرطرفینه او جومله دن بئیلالقانی و بردعی یوخاری آذربایجان دئییه تانیتمیشدیر (یعقوبی، آلبدان، ص ۴۷).^{۱۶۱}

(هجری ۴ - نجو = میلاددان سونرا ۱۰ - نجو عصرده یاشایان) مسعودی (آل - آران، مین بلاد آذربایجان) (آران، آذربایجان یئرلریندن دیر)، دئیمیشدیر^{۱۶۲}، ابن - اثیر آران - ی، آذربایجانین بیر بؤلمه سی (قیسمی) معناسیندا باشا دؤشور.^{۱۶۳} حمدالله مستوفی ایسه «نزهت القلوب» - دا (ه. ۷۴۰ = میلاددان سونرا ۱۳۲۱)، او جمله دن بئله دئیر: آذربایجانین حدودلاری عراق عجم، موغان، گورجستان، و ارمنستان - ا یاپیشیر... شهرلریندن تبریز، اووجان... گرگر، ناخجیوان اجنان، اوردوباد، آزاد و ماکویه دیر.^{۱۶۴}

م - ع - فرزانه، رحیم رئیس نیا - نین «آذربایجان در سیر تاریخ ایران» - ینی تنقید ائدرکن بئله یازیر: کیتابدا، شمال و جنوب آذربایجان خالق نین، تاریخی و قومی باغلیلیغی و بیر پارچالیغی بحثینه اؤتری باخیلیب کئچیلیمیش. ایندی بعضی یازیچلار اوچون شمال آذربایجان آنجاق اسکی آلبان/ آغوان، اورتا آران و ۱۹۱۸

^{۱۵۹} - هیئت، دوکتور جواد: «درباره ی آذربایجان کجاست؟»، وارلیق، تهران، ۱۹۹۰، نومه ۳ - ۷۸ ص ۲۷. (بیرهاشمی - نین «آران، ولایتی - ست از آذربایجان» یازیسیندا، سید اسماعیل وکیلی - نین «آذربایجان، پیش از تاریخ و پس از آن» کیتابیندان (جلد ۱، ه. ۱۳۶۲ = م. ۱۹۸۴) آلدیغی کچیدله توتوشدورولوب بیر - ایکی کلمه آرتیریلاراق تاماملانمیشدیر.

^{۱۶۰} - بلعمی، ابو - علی محمد؛ «تاریخ بلعمی، ترجمه - ی تاریخ طبری، ه. ۱۳۳۷ = م. ۱۹۵۹ ص. ۴۲. رداکتور: در - ج. مشکور.

^{۱۶۱} - هیئت، دوکتور، cyny

^{۱۶۲} - مسعودی. «مروج - الذهب» مصر چاپی ۱۳۰۳، جلد ۱، ص. ۱۰۰.

^{۱۶۳} - ابن اثیر، «الکامل» علی هاشمی حائری نین فارسچایا ترجمه سی، جلد ۱۶، دوکتور هیئت - ین حاشیه سی، عینی یازی ص. ۲۸.

^{۱۶۴} - «مستوفی، حمدالله» نزهت القلوب، ص ۱۰۲ - ۸۵ (حاشیه دوکتور، هیئت ن ۱۹۹۷، حاشیه سی)

آنلاشماسی نین تعیین ائتدییی حدودلار ایچینده آیری قالمیش اراضی دن عبارتدیر... بورادا اساس بحث آران - ین دۆرومو دئییلدیر... اساس مسئله شمالی؛ و هامیسی نین اۆستونده، نهنگ و گۆرکملی، اورتاق (واحد) خالق ادبیاتی یاراتمالاریدیر. سۆی بیرلیگی نین سۆز - گۆتورمز نیشانه و تملی دیر بو. زامانیمیزدا، آرازین او تایى و بو تاینیدا یاشایانلاری (بۆتون کتچمیشینی گۆرمه مزلیکدن گله رک) ایکی آیری تیره و عراقدان ظن اندیرلر.^{۱۶۵}

مۆختلیف مولیف لر «آذربایجان آدی نین چۆخ آسکی اولدوغونو» تکرار ائتمیشلر. او جمله دن، «داها آرتیق بیلگی اوچون آلتاد (Audry Alstad)» ین «آذربایجان تۆرکلری» اثرینی تۆوصیه ائدیر.^{۱۶۶}

«... م. آذرلو، ت. موسوی، ز. یامپولسکی - نین بیرلیکده یازدیقلاری مقاله ده دئییلدیگی کیمی، بیر سیرا آسکی و چاغداش عالیم لر، ائله جه ده استرابون، ابن مقفع، مقدسی، ابن الفقیه، یاقوت حموی، حمدالله مستوفی، م. استرقتی، ت. هولدیسک، ا. یرتزفل، ر. گریشمان و سایر بئله حساب ائدیرلر کی «آذربایجان» سۆزو آدام آدی «آتروپات» - دان یارانمیشدیر. آنجاق بو فیکری قبول ائتمه یئلر^{۱۶۷} ده واردیر. اونلار ادعا ائدیرلرکی، «آتروپات» غمومی ایسمدیر. بیر سیرا آراشدیریجی لار، او آرادا بارتولوم، م. ن. بوغولیوؤو و سایر «آذربایجان» یئر آدینی «آوستا» داکی اؤد تانریسی «آتار» لا باغلاماغا چالیشیرلار. آ. آذرلی، ت. موسوی، ز. یامپولسکی ایله بیرلیکده یازدیقلاری یازیدا ت. نۆلدنک، ن. ی. مار، (N. Y. Marr) گ. نیوبرگ (G. Nyuberg) گ. ویندنکرئن (G. Vindengren)، ع. م. دمیرچی زاده، (Θ. M. Dəmirçizadə)، ا. م. دیاقانوؤ (E. M. Diyaqanov) ل. گرادترین «آتروپات» ین ترکیبینه کی «پات» ی ایران - دیللی سۆز ساییلدیغینی گۆسترمیشلر. «پات» سۆزونون

^{۱۶۵} - فرزانه، محمدعلی، «آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام»، وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۰ سایى ۳-۷۸، ص. ۲۲ - ۲۱.

^{۱۶۶} - در. پارسا بناب «آذربایجان و زبان آذربایجان»، وارلیق، تهران، ۱۹۹۱ سایى ۴ - ۹۱ ص. ۲۵.

^{۱۶۷} - تفصیلات اوچون باخ: آسنبل زاده، «آذربایجانلیلار؛ ائتؤگنئز و خالق - ین فؤرمالاشماسی» باکی، ۱۹۹۰ و - غیب الله ینف، «آذربایجانین ائتؤگنئزسینه داتر تاریخی ائتؤگرافیک تدقیقات» باکی ۱۹۹۱.

«باشچی»، «جناب» معنالاری اولدوغونو دا قید ائتمیشلر... «چوخدان علمی اساسی تاپیلمايان» آذربایجان سؤزونو آذربایجانین منسوب اولدوغو دیل قروپو سؤزو کیمی ایضاح ائتمک ایسته میشلر. بو باره ده ۱۲ - نجی یۆز ایلینین تانییمیش عالیمی رشیدالدین و سایره ده عینا بو فیکیردیمیشلر...^{۱۶۸} بو یولدا دۆشونلر گله جک آراشدیریجیلاری گرچک لیگله دؤغرو یؤنلتمیشدیر،

مشهور «برهان قاطع» لؤغتینین مولیفی، محمدحسین - ابن - خلفه - تبریزی، هیندیستاندا (ه. ۱۰۶۲ = م. ۱۶۳۳) چاپ اولموش کیتابدا بئله یازیر: «دئیرلر آغوز (اوغوز) او ویلایتی آلدیغیندا، اوردادا، اوجان یوره سینین دۆزلوک و اوتلاقلاریندان چوخ خوشلانندی. فرمان وئردی هر کس بیر آتک تۇرپاق گتیریب اۇرایا تۇکسون؛ اۇزو ده آن باشدا بیر آتک تۇرپاق گتیردی؛ دالسیجا بۆتون خالق و قوشون تۇرپاق داشیدیلار، معظّم بیر یوکسکلیک یاراندی، آدینی «آذربایگان» قویدولار... زیر، «آذر» تۆرکجه ده «اوجالیق» و یوکسکلیک» - دیر؛ «بایگان» دا «اولولار»، «بویوکلر» آنلامیندادیر.^{۱۶۹}

بو مئتودا گۆره، پروفسور سیدوف - ون فیکیرلری ایله کلمه نین ایضاحینا داوام ائدیریک: «... عرب، فارس دیلرینده سؤزون «آذ» - لا باشلاماسی بئله بیر قناعته گلمه یه ایمکان وئریرکی، «آذ» ترکیبی دؤغمادیر. بیزجه «آذ» ترکیبی اسکی تۆرک - دیللی قبیله لرین آدی دیر. «آز» قبیله بیرلشمه سی خالق^{۱۷۰} آدینا «گۆل تکین»، «تونیوقوق» و سایر کیمی آبیده لرده راست گلیریک.»

«آذربایجان» سؤزونون «آر // آر» ترکیبی حاقیندا آراشدیرماچیلارین گؤروشلری مؤختلیف دیر. چوخدان دیر کی بیلگینلری «آر // آر» - ین کیمه عاید اولماسی

^{۱۶۸} - سیدوف. اؤگه ص. ۱۴ - ۱۳.

^{۱۶۹} - هینت، دوكتور جواد عینه ص. ۴ - ۳.

^{۱۷۰} S. Y. Malov - آر - لاری خالق سایر. (س. ی. مالو، پامیاتنیک - Bu Seyidovun qeydidir. 15. Haşıya.

ماراقلاندىریر... (رادلوون دندیگی کیمی) «آر» سۆزونو تۆرك «آر» ى منشألى اولدوغونو علمى باخیمدان تاماميله دۆزگون حساب اندیریک.

هله و. ک. قئلماقۆز - دان قاباق و. و. رادلۆو، ل. بوداقۆز، ژیران یقلۆش. و سایر ده «آر // آر // ایر // ایر» ى تۆرك منشألى سۆز سایمیشلار. تۆرك دیللیرىندن «آر // آر» - ى «آذربایجانلیلار» «آر»، «کیشى»، «ایگید»؛ چوواشلار، تۆركمنلر «اینسان»، «کیشى»، اۆزبکلر، قیرقیزلار، تاتارلار، باشقیردلار «کیشى»، «ایگید»؛ قاراقالپاقلار «کیشى» معنالارینا ایشله دیرلر. «آر» تۆرك دیللیرىنده «قیرمیزی» معناسینی دا وئیریر. اوندان «آذر» (آر)، یاخشی ایستر قیرمیزی دنمکیدیر. دئیسه، بونولا گۆنشی گۆز قارشى سینا گتیرمیشلر. چۆنكى گۆنش یاخشی - ایستر و یارادیجی ساییلیمیشدیر... «آر // آر // ایر // ایر» بو و باشقا سۆزه قۆشولاراق قبیله، قبیله بیرلشمهسى، اۆنقون، تانری آدی، یاراتمیشدیر. میثال اۆچون؛ آو - آر، خز - آر، ماج - آر، جوو - آر (سوب - آر)، قاج - آر... بیز اثرکن و سۆنراکی اورتا یۆز - ایللیکلرین منبع لریندن، «گۆلشکین» دن و بنزری آبیده لر دن، فعاصیر تۆرك دیللیرىندن میثاللار گتیرمگه احتیاج گۆرموروک...

«... «آذربایجان» سۆزونون «بای // بئی» ترکیبى، «وارلى»، «حاکیم» معناسیندادیر. ایندی ایسه سۆزون سۆن ترکیبى «گان // جان» حاقیندا فیکریمیزی سۆیله یک: «گان (قان)» بیر سیرا تۆرك دیللیرىنده (کیچیک فؤنئتیك دیشیک لیکله) چۆخ معنالیدیر. اۆ، تثلوت، لئبئد، آلتای، شور، ساقا، کۆبیال، قیرقیز و سایر تۆرك دیللیرىنده «قاغان»، «خان»، «حاکیم» دنمکیدیر، «قان» داکی «ن» سسى نونى سغیرله (= نون غونّه / ساغیر نون ایله) دئییلسه، «آتا» آنلامیندادیر. «گان» سسى بیر سیرا تۆرك دیللیرىنده اولدوغو کیمی <ی> سسى نین تأثیرى نتیجه سینده یومشالمیش «ع» - یه کئچمیشدیر.

«... آذربایجان: اوغورلو، یاخشی - ایستر (آز)، یاخشی - ایستر قیرمیزی، یعنی گۆنش (آزار // آذر)، وارلى (بای)، آتا (گان) دنمکیدیر. او واختيله یاخشی - ایستر

قیرمیزی، یعنی گۆنش آنتروپومورفیک تانریسینین آدی ایمیش. سونرالار، آذ قبیله سیندن اولان خان، بی، اینسان معناسیندا ایشلنمیشدیر».^{۱۷۱}

سوزو، جهانگیر زینال اوغلو - نون کیتابیندا بیر قیدله بیتیرمک ایسته ییریک: «آذربایجان عالیم لرینین سونونجو آراشدیرمالاریندا دا بو سوزون (آذربایجان سوزونون) کۆکۆ اوز دؤغما دیلیمیزده آختاریلیر. بیز بو فیکیرده بیک کی، آذربایجان سوزونون کۆکونده آسیا، آراز، قافقاز، آزوف کیمی یئرلره آد وئرمیش و تاریخی دومانلارا بورونموش قدیم، سیرلی بیر خالقین - آذلارین - آذرلین آدی دایانیر. بو خالقین تۆرک دیللی اولماسی دا شهبه سیزدیر (عومور کیتابی، باکی ۱۹۸۸ ص. ۱۱). آذربایجان سوزو حاقیندا تاریخی و فیلولوقلاردان ع. دمیرچی زاده نین، آ. آخوندوفون، م. سیدوفون، آ. محمدوفون، ع و یا ا فرضعلی نین، ای. علی یثفین، م. آذرلی نین، ز. یامپوئسکی نین، و آدلاری چکیلیمین اولنارلا مولیف لرین آراشدیرمالاری واردیر».^{۱۷۲}

۱. ۲. ۳. آلبانلار

«آذربایجان، لاپ قدیمدن بیر چوخ قبیله بیرلشمه لرینین، خالقلارین یاشادیغی، قایتاییب - قاریشدیغی، فورمالاشدیغی اولکه اولموشدور. اونون آیریلماز بیر حیصه سی اولان آلبان/ آلبانیا/ آغوان/ آلوان/ آران، اونون آیری- آیری یئر آدلارینین (توپونیم لرین) آنلامی بو یئرلرده یاشایان (استرابونا گۆره) ۲۶ قبیله نین آدی، آذربایجان دیلی ایله باغلی دیر. البته بورادا باشقا دیللرله ده سسله شن بعضی یئر آدلاری... (وار)... آراشدیرما گۆستریر کی، آذربایجانین و اونون آیریلماز حیصه سی اولان آلبانیانین یئر آدلارینین آن اسکی قاتی آذربایجان دیلی ایله باغلی دیر... یئر آدلارینین اسکی قاتینین تۆرک دیللری ایله سسلشمه سی ده چوخ طبیعی دیر. چونکی هله قدیم یونان،

^{۱۷۱} - عین ص ۱۹.

^{۱۷۲} - زینال اوغلو، جهانگیر: «مختصر آذربایجان تاریخی» آذربایجان دولت کیتاب پالاتاسی، باکی، ۱۹۹۲، ص ۱۲۳.

اثرمنی، گۆرجو منبع‌لری نین وئردیکلری معلوماتا گۆره، تۆرک دیللی قبیله بیرکشمه‌لری، سیلسیله‌لری، خالق‌لاری میلاددان دا چۆخ قاباق‌لار بورادا یاشامیش‌لار. بو باره‌ده بعضی تاریخی ذلیل‌لری یادا سالماق ایسته‌ییریک.

۵- نجی یوز - ایللیگین اثرمنی تاریخی سی مؤسس خورئناسی میلاددان قاباق ۱۲۷ - ۱۴۹ - نجی ایللرده حاکیمیتده اولموش اثرمنی شاهی واقارشاق‌دان بحث آچارکن ماراق‌لی بیر حادیثه‌نی ده خاطیرلادیتر. تاریخی قید اندیر کی، واقارشاق‌نین واختیندا قافقاز داغی نین آنک‌لرینده یاشایان بولغارلارین اولکە‌سینده دۆشمەنچی‌لیک یارانیر. اونلارین چۆخو اثرمنستانا کۆچور و اۆزلرینه یورد سالیرلار... بو معلوماتا (گۆره) اساساً دئمک اولار کی، تۆرک - دیللی قبیله‌لردن، تاریخی نین اۆزوندن آزی یئددی عصر اول قافقازدا تۆرک بولغارلارین یاشادیقلاری تۇرپاقلار بولغار اولکە‌سی آدلانمیش‌دیر. گۆرجو منبع‌لرده ده تۆرک - دیللی خالق‌لارین (هونلار، بونتورکلر/ بونتورقلار، قیپچاقلار) میلاددان قاباق و میلادین ایلک عصرلرینده قافقازدا، او جمله‌دن آذربایجاندا مسکن سالماسی حاقیندا معلومات واردیر.^{۱۷۳}

آلبانلار دۆرلو آدلارلا تانیلمیش‌لار: آلبان/ آلبانی یا/ آلوان/ آلبانک/ آران/ آران و سایر. هر هانسی آدلا آدلانسالار، جغرافی - تاریخی باخیم‌دان بو یش «آذربایجان اراضی‌سی نین بیر حیصه‌سی ایمیش و داغیستانی احاطه اندیرمیش.

... بورادا کیچیک‌لی - بۆیۆکلۆ بیر چۆخ قبیله‌لر، قبیله بیرلشمه‌لری او سیرادان... تۆرک دیللی قبیله‌لر یاشامیش‌لار.^{۱۷۴}

آرانین، مۆنبیت اراضی‌سینی اکثر سو باساردی. ۲۶ قبیله‌لیک بیر جماعت اولدوغو، و بیر بیرلری ایله چۆخ زامان ایختلاف‌دا اولدوغو روایت اندیلیر. اودا تاپینیرلارمیش (پرستیش اندیرمیش‌لر).

^{۱۷۳} - سیدوف، عینی ص. ۶۲ - ۶۰.

^{۱۷۴} - عینی ص. ۷۱ - ۷۰ و ۶۹.

«آلبانی، شیمالدان قافقاز داغلاری و سارماتلارین (روسلاردان اول یئرلی لرین) یوردو؛ جنوبدان آراز، آتروپات - ین اولکەسی و اثرمنستان؛ شرقدن خۆر دئیزی و اورتا آسیا ایله حدودلانیردی. میلادین ۳ - نجو عصرینده، گنجە، ناخجیوان، و باکی کیمی تیجارت و فهم صنایع شہرلری واردی. مستقیل اولماسینا رغماً، سیاسی و تجاری باخیمدان، بیر زامانلار، ساسانیلره باغلی ایدیلر. اکثریتله خریستیان ایدیلر. م. ۶۳۰ - دا عربلرله ساواشیدیلار؛ م. ۶۶۷ - ده جاوانشیر، آلبان شاهزادهسی عربلرله بیعت ائتدی. عربلرین آلبانی، ناخجیوان، اردبیل و ماراغاداکی قارنیزونلاری دایما خالقین هجومونا معروض قالمیشدی. بو دایانیشما ۲۰۰ ایل داوام ائتدی. بابک - ین عصیانی (۸۳۷ - ۸۲۰ م)، آلبانلیلارین ان ایگیدجه حرکت لری ایدی.

آلبان کلمەسی نین ایضاحی اوچون لاتینجهیه (آلبوس = آغ)، قدیم اثرمنیجه - یه (آیو وانک - آغوانک = شیرین)، داغیستان دیللی - نه، تۆرک لهجه یا دیللی - نه، کثلت دیلی - نه («آلپ / آلب = «داغ» «یۆکسکلیک») باش وورولموشدور.

ی. ب. یوسفوو - ا گۆره «آران» سۆزو یالنیز آذربایجان دیلینده ایشلهنیر؛ بو سۆز باشقا تۆرک دیللرینده، خوصوصیله اسکی تۆرک دیللرینده قئید ائدیلمه میشدیر. بئله بیر قطعی حؤکمو، گرچکلر رد ائدیر. چونکی بیر سئرا تۆرک دیللرینده «آران» سۆزونو «مال - قارا خیطی»، «طۆله» معناسینا ایشلنمه سینی ۱۱ - نجی عصرده قاشغارلی محمود قیده آلمیشدیر.

بیر چۆخ اسکی و معاصر تۆرک دیللرینده «آران» چۆخ - آنلاملی سۆزدور... اسکی اۆزیکجه «هاواسی معتدل یئر»، آذربایجان دیلینده «چمنلیک»، «دۆزنیلیک» آنلاملارینی داشی یئر... نهایت، «آران» سۆزونون هم ده «ایستی - یئر»، «یایلاغین عکسی اولان یئر» آنلامی دا واردیر. قارا - قیرقیزجا «آران» «کۆتله»، «اۆردو»، «خالق»، «قیبله» دئمکدیر. بۆتون بونلاردان گۆرونور کی، «آران» هله ۱۱ - نجی عصردن قیده آلتینمیش و بیر چۆخ تۆرک دیللرینده ماراقلی آنلاملاری اولان سۆزودور...^{۱۷۵} بیزجه، «آلبان»، یئر آدی

«آل» و «بان» سۆزلریندن یارانمیشدیر. «آل» ترکیبینه بیر چۆخ تۆرک - دیللی خالقلا رین یئر، خوصوصیله داغ آدلارینا راست گلمک اولور. مثلاً: آلرای، آلاش (الوند؟ البرز؟ ... H. N.) و سایره، آدلارینداکی «آل» (آل؟) ترکیبلیری تۆرک دیلرینده یۆکسکلیگی، اوجالئیغی، قدرتی بیلدیریر^{۱۷۶}، «آله» «آل» سۆزونون بو آنلامینا اساساً تۆرکولوغیا علمینده بئله عمومی و دؤغرو بیر قناعت واردیر کی آلتای - اوجا داغ دنمکدیر.^{۱۷۷} «آلتایجا، آلتایغا»، اولو، بویوک، سئلدیریم قایالی داغ، و یا... اوجا داغ، دنمکدیر.^{۱۷۸} «آذربایجانلیلاردا مقدس لیگی، اوجالئیغی، بیلدیریمک اۆچون بعضاً «آلا» - دان استفاده ائتمیشلر. میثال اۆچون، تۆوزو رایونوندا آل دده آدلی پیر وار... آل دده، اوجا، اولودده دنمکدیر. چۆخ - آنلاملی «آل» سۆزو تۆرک - دیللی خالقلا رین میفولوجیاسی ایله سیخ باغلیتدیر. قام - شامان ایناملاری ایله باغلی اولان «آل - آروادی» - نا تۆرکلر (تورکیه تورکلری) «آل - قاریسی»، آذربایجانلیلار «آل - آروادی»، «حال - آروادی»، توبالیلار «آلیس»، آلتایلار «آلمیس»، یاقوتلار «آباس» قیرقیزلار، تاتارلار (قازان، قیریم) و قومانلار «آلباستی» دئییرلر^{۱۷۹}. «بیزجه، آذربایجان دیلینده کی «آل = اوو»، «یال = اوو»، «آل - قیش» سۆزلرینده «آل» ترکیبی اوجالئیغی، قدرتی بیلدیریر.^{۱۸۰}

ایندی «آلبان» یئر آدی نین ایکینجی ترکیبینه دیقت یؤنلک: «بان» سۆزونون دام، چارداق، ائوین اۆستونده توستو چیخماق و تمیز هاوا و ایشیتی دۆشمک اۆچون آچیلان دئشیک، باجا^{۱۸۱} آنلاملاری دا ماراقلیدیر.^{۱۸۲} مولیف، چۆخ سایدا مؤختلیف دیل و لهجه لریندن میثاللار گتیررک دئییر: «بو دلیللر گؤستریر کی، «آلبان» سۆزونون کؤکونو

^{۱۷۶} - عینه ص. ۷۸.

^{۱۷۷} M. Mirzayev, *Oronomia vnitrennoy / Azii*. - 179 - م. میرزه یو، اۆرونومیا و نیترننوی آزئی اۆرونومیکا =

Oronomika X. Mejdinarodnomi kongressi onomastiçeskix naik. vyena 1969

^{۱۷۸} - V. V. Radlov, *opit slovary a Tiyukskix Nareçin*, SPB. 1- ci sild - 1

^{۱۷۹} - عینی

^{۱۸۰} - سیدوف، اۆگه ص. ۷۹ - ۷۸.

^{۱۸۱} - آذربایجان دیلینین آنالکتولوژی لغتی، ب. ، ۱۹۶۴ ، ص. ۵۶۰.

^{۱۸۲} - سیدوف، اۆگه ص. ۸۳ - ۸۰.

تۆرك ديللرينده آختارماق داها دوغرو اولار. «آلبان» - داكى «بان» تركيبي، سۆزو اسكيدن آذربايجان ديلينده مستقيل، ائلهجه ده بو و باشقا سۆزه بيتيشيك شكيلده تصادوف اولونور. سۆز آراسى يازاق كى «بان» - ا بو و باشقا سۆزه بيتيشيك شكيلده بير سئرا تۆرك ديللى آبيدهلرده ده راست گلينيپ.^{۱۸۳} موكيف بو بابدا قاشغارلى محمودى دا يادا سالىر.

«ديوان لغات الترك» ده «بان/ بال» بئله گوستريلير: «باندی»: «قوی باندی = قویون باغلاندى». بير باغلا باغلانان هر شئى اوچون ده بئله دئييلير («بانير»، بانماق؛ «ن» حرفى، «ل» - دن چئوريلميشدير).^{۱۸۴}

پروفسور سيدوف سۆزونه داواملا يازير: «بان» سۆزونه چۆخ اسكى لرله سسلهشن، اسكى چاغلارتن دؤنيا - گؤروشونو، بديعى تفكؤرونو اؤزونده تۇپلاميش «كىتاب - ى - دده قۇرقوت» بۇيلاريندا مستقيل و باشقا سۆز قوشولموش حالدا تصادوف انديريك. مثل اوچون:

آلتون باشلى بان ائو وئركيل بو اوغلانا

كؤلگه اولسون؛ اردملى دير^{۱۸۵}

باشقا بير ميثال:

دوخسان باشلى بان ائولرين قارايرين اؤزرينده تيكديرميشدى^{۱۸۶}

يوخاريداكى ميثال لارتن هامى سئندا، «بان» مستقيل ايشله ديلميشدير. ايندى ده بو و

باشقا سۆزه قوشولموش شكيلده ايشلنمه سينه ميثال چكك:

گويدن ايلديريم آغ بان ائوين اؤزرينه شاقير گوردوم.^{۱۸۷}

^{۱۸۳} - عين ص. ۸۱

^{۱۸۴} - محمود قاشغارلى، اؤگه، جلد: ۲، ص. ۲۷

^{۱۸۵} - كىتاب - ى - دده قۇرقوت، ب، ۱۹۶۲، ص. ۲۰.

^{۱۸۶} - عيني

^{۱۸۷} - ائيه . ص. ۳۱ (سيدوفون حاشيهسى، ص. ۸۲)

... بۆتون بو نومونه لرده «بان»، اوجا، یۆکسک، آنلامیثنی داشی یتیر.^{۱۸۸}

آذربایجانین هانسی حیصّه سینه «آران» دئییلیرمیش سؤالینا مولیف، بیر چوڭ آراشدیرمالاردان سؤنرا (بو آراشدیرمالارا إختصاصی اولاراق یوخاریدا «آذربایجان ماده سینده ایشاره ائدیلدی. H N)، بئله جاواب وئیریر: «بیزجه آلبانیانین، آیوانق - ین یالنیز کۆر - ون شمالیندان توتמוש تا ایندیکى شاماخی - یا اولان قَدَر اولان اراضیسی «آران» آدلانمیشدیر».^{۱۸۹}

ت. پیرهاشمی، بعضی قصد یا جهالت اؤزوندن اورتایا آتیلان سَهو ادعالارا بئله یکون وورور:

«۱ - آرازین شمال و جنوبوندا یاشایانلارین، هنج بیر زامان دیللری بیر دئیلمیش، و دئیلدیر؛

۲- او - تای و بو - تاییلار، عین سوئی و قومیتدن دئییللر؛

۳- آرازین شمالینداکی تورپاقلارین آدی هنج بیر زمان «آذربایجان» اولمامیشدیر»^{۱۹۰}
مولیف، داواملا بیرینجی و ایکینجی ادعالاری آنجاق گؤلونج بؤلور و جاوابا دیمز دئیر. بیزیم ده، مولانا جلال الدین رومی نین بیر میصراعینی یادیمیزا گتیریر:

«آفتاب آمد دلیل آفتاب!» (گونشین ثبوتو، انله گونشین اؤزودورا).

اؤچونجو ادعا یا گلینجه، مولیفین فیکیرلری قیستاجا بئله دیر: «آران، ایستی یرلر (گرمسیر) دئمکدیر. مثلا، ایندی بئله «اثل آران دان یایلاغا کؤچدو» دئیهریک. احمد کسروی ده عینا بو فیکیرده دیر... گؤره سن تورکمن - چای پاکتی نین ایک یه بؤلدوگو (آستارا کیمی شهر، کند و یرلرین)، او - تایننا آران و بو تایننا آذربایجان دئمک لازم می؟ شاهیدلره گلینجه، مثلا، محمدعلی تربیت «دانشمندان آذربایجان» کیتابیندا، (کیتابین آدی ایجابی) اوردوباد، ناخجیوان، گنجه، شاماخی، دریند، قارا باغ، باکی و

^{۱۸۸} - سیدوف، اؤگه، ص. ۷۱

^{۱۸۹} - عین ص. ۷۱

^{۱۹۰} - پیرهاشمی، تیمور «آران ولایتی - ست از آذربایجان»، وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۵ سایى - ۷۴ - ۷۳ - ص. ۵۴

برده‌دن ده بحث اندیر... دیگر شاه‌دلرین آد و فیکیرلرینه بیر اولکی بحثده تۇخوندوق.

پیرهاشمی، ابن اثیردن نقل، شدادی فضلان - ین، برده و گنجہ شهرلرینی الینه کنجیرمه‌سی‌نین یازدیغی تفصیلاتی، «آذربایجانین بیر قیسمی - نه (اران - ادا) حاکیم اولموشدو»^{۱۹۱}، دئیہ خلاصہ اندیر.^{۱۹۲}

۲.۲.۳. آرساقلار

پروفسور سیدوف دئیر: «... اسکی ایناملار، اولو بابالار، آنالار (یمیز طرفیندن آدلاندیریلان)... تۆرک لهجه‌لری یا دیل‌لری ایله باغلی یئر آدلاری‌نین، توپونیم‌لرین چوخو بو و باشقا خالقین سوی‌کوکونون آیدینلاشماسینا یاردیم اندیر. بئله آدلاردان بیر قاراباغ و اونونلا عین واختدا، اول - بیلسین قاباخلار دا ایشله‌نن آرساق = (آرتساق) آدی‌دیر، نئجه اولموش کی قاراباغین ایکی آدی یارانمیشدیر. بیزجه آرساق داها اسکی‌دیر. همین قبیله آذربایجان خالق‌نین سوی‌کوکونده دوران باشقا قبیله‌لرله قاینایب - قارثیدیقجا قبیله بیرلشمه‌سی مستقیل - لیگینی ایتیرمیش و یئر اراضی آدی کیمی آرخا پلانا چکیلیمیش، «قاراباغ» سۆزۆ اون پلانا چنخیمیشدیر... قیصادا اولسا قاراباغ آدی حاقیندا فیکریمیزی سؤیله‌یک: قارا، رنگ، پیس، قایغیلی، بدبخت، شیمال، ائله‌جده باشچی، بویوک، گۆجلو آنلامی واردیر...^{۱۹۳} دئمک قاراباغ، گۆجلو، بویوک سوی بیرلشمه‌سی‌نین خالقین باشچیسى بؤلگوسو دئمک‌دیر. آراشدیرما آیدینلاشدیرمیشدیر کی بو تۇرپاقلاردا واختیله اورتا آسیادان توتموش قافقازا قَدَر سس سالمیش بویوک، گۆجلو بیر قبیله بیرلشمه‌سی (آرساقلار) یاشامیشلار. آرساقلار

^{۱۹۱} - عینه

^{۱۹۲} - آرتیق تفصیلات اۆچون باخ: ف. محمد اؤوا، «قافقاز آلبانیانین سیاسی تاریخی و تاریخی جوغرافیاسی (میلاددان اۆنجه ۳ - نچر عصر. میلادی ۷ - نجی عصر)» باکی، ۱۹۸۵، (روسجا). ۱- بابایتو، «میلاددان اۆنجه ۷ - م - س عصرلرده قافقاز آلبانیاسی‌نین شهرلری، باکی ۱۹۹۰ «روسجا ق - غیب‌الله پتو» آذربایجانلیلارین انتونونه‌زینه دائر تاریخی - انتونوگرافیک تدقیقات» جیلد ۱، باکی، ۱۹۱، ص ۷۷ - ۸۳، (روسجا). رمزی - یوز باشورف، «موغان دۆزۆ» علم و حیات درگی ۱۹۶۸ نومره ۲ ص. ۲۸ و ۵.

^{۱۹۳} - پیستاک قارا استودی Zur Türkischen Resttymbollik leki elled توغان آرمغان، استانبول، ۱۹۵۵، صحیفه. ۲۶۹ - ۲۳۹.

میرعلی سیدوف، اولنگین ایزی ایله، آذربایجان ژورنالی، ۱۹۶۵ - نومره ۱۲، ص. ۱۵۶.

كىمدىر؟ تارىخىدىن بىلىدىر... آرساق (آرتساق) يىر آدىنىن آيدىنلاشدىرىلماسى نىن بىر چۇخ چىتىنلىكلرى باردىر. بو تۇپونىم آدىنا اثرىن اورتا يۆز ايللىكلرىن اسكى اثرىنى، يونان دىللىرىندە قايناقلاردا راست گلىرىك. بورادا قاراباغ تۇرپاغى آرتساق آدلانىر. بىز هله ۱۹۶۷ - نجى ايلده «وارساق» سۆزوندن بحث آچارىن اثرىنى قايناقلارىنداكى «وارتساق» ين فونىتىك دىيشىكلىگىنىن تۆرك دىللىرىنىن فونىتىك قانونا اويغونلوقلارى ايله باغلى اۆلدوغونو يازمىشدىق. دىدىگىمىز كىمى، وارساق، ائلهجه ده آرساق، اثرىن اورتا يۆز ايللىكلردە وارساق و آرتساق فونىتىك شكلىندە يازىيا آلىنمىشدىر... اسكى يونان و رۇما قايناقلارىندا آرساق (آرتساق) و اونون «آرشاق» فونىتىك شكلىندە يازىيا آلىنمىشدىر...، اسكى يونان و روم قايناقلارىندا آرساق و اونون آرشاق فونىتىك واريانتىنىن آدى چكىلىر.

آرساق (آرتساق)/آرشاق مۇرگب سۆزدور. «آر» و «ساق (تساق)» // «شاق» كۆمپونۇنتلىرىندىن يارانمىشدىر. ايكىنجى «ساق»//«شاق» كۆمپونۇنتى اسكى تۆرك دىللى قىبلە - بىرلشمەسىنىن آدى ايله باغلىدىر. بىر سىترا تۆرك دىللىرىندە «س = ش» سس عوضلنمەسى قانونا - اويغونلۇغونا گۆره «ساق»ين «شاق» فونىتىك واريانتىنىن اۆلماسى طبعى دىر^{۱۹۴}. بو آدا دايرىر پىروبلېمىن آچىلماسىنى چىتىنلشدىرن سىبلردن بىرى ده اۆدو كى، آنتىك و اثرىن يۆز - ايللىرىن منبىلرى آرساق//آرتساق//آرشاق - ين كىملىگىنىن و بو آدلا آدلانان يىرى قارىشىدىرمىشلار... . آسيادا قونسل اۆلموش (مىلادىن ۱ - ۲ يوز ايللىكلرىندە) يونان تارىخچىسى و سركردهسى آرئىيانتىن، آرساق، حاقىندا وئردىگى بىلگى مارقلى دىر. اونون دىدىكلرىنە گۆره آرساق//آرتساق//آرشاق ظهورو (ايسكندردن سونرا اونون گىنىش مىرائىنا قونموش) مقدونيه ظولمونه قارشى بىر غصياندى.

۸- نجی یۆز ایلده کی بیزانس مولفی گئورکی سینکئل یازیرکی آرساق - ین تیریدات آدلی قارداشی وارمیش و اونلار باقتریانین ساتراپلاری ایدیلر.^{۱۹۵} یونان جوغرافیاجیسی استرابون (میلاددان بیر عصر قاباق) آرساق حاقینداکی بیلگی لری مقایسه دن سونرا دئییر: «تصدیق اندیلیر کی Parndaylar Meotidoydan یوخاریدا یاشایان دایلاردان ساندیا و پاراندایلاردان توره میشلر. قید ائتمک لازمیر کی مئوتیدویدان یوخاریدا یاشایان اسکیف لر (Skiflär) (= iskitlär) آراسیندا دای لرین اولدوغونا اینانمایانلار دا آز دئییلدیر. دئییرلرکی، آرساق نسلین باشلانغیجی بونلارمیش، بیر باشقالاری ایسه اونو دیوودوتون استیلاستیدان قورتارماق اوچون پارفیانی (پارتهیانی) غصیانا قالدیران باقتریانی حساب اندیر.^{۱۹۶} دئمک استرابون گوره، آرساق، دای لردندیر. بورادا استرابونلا پلینی نین (میلادی بیرینجی یۆز ایللیکده) بیلگی لری بیر بیرینه یاخیندیر. هر ایکی مولف آرساق غصیانین کؤکونو دای لرله (دایلارلا) باغلایر. آنتیک یونان و روم قاینقلارینین آراشدیرماسی گؤستریر کی دای لرله ساقلار بیر قبیله بیرلشمه سینده اولموشلار. استرابون، «جوغرافیا» اثرینین باشقا بیر یئرینده یازیر: «اسکیف لری بویوک حیصه سی، خزرلردن باشلایاراق دایلار آدلانیر؛ اونلارین شرق لیلری ایسه ماساگئت و ساقلار آدلاندریلرلار؛ قالانلاری ایسه اسکیف لرین عمومی آدینی داشی ییرلار». استرابونون ماراقلی بیلگی سیندن و آرتانین مشاهده لریندن گورونور کی، دای لرله ساقلار، ماساگئت لر بیر قبیله - بیرلشمه سینه داخل اولموش، اؤز مستقیل آدلاریله یاشامیش؛ آراشدیرما آیدیتلاشدیریر کی، ساقلار تۆرک دیلی ایمیشلر؛ بو قبیله لر آرا سیرا... مستقیل یاشامیش و... اؤز آدلارینی قورویا بیلیمیشلر. تاریخدن بللی اولدوغو کیمی، میلاددان آلتی یۆز ایل قاباق تۆرک - دیلی ساقلار ایجتماعی حیاتدا داها چؤخ چارپیش میس... گؤرکملی یئر توتوموشلار.

^{۱۹۵} - سیدوفون دپئونوتو، ص. ۴۰ (ساتراپ - ین بیر معناسی دا ظالم دئمکدیر).

^{۱۹۶} - استرابون، جوغرافیا و ۳ - ۱، ۲ X

تاریخچی لرین یازدیغینا گۆره، آرساق سلاله سی میلاددان قاباق ۲۵۰ - ۲۵۶ - نجی ایللرده پارفیا/ پارتیادا استقرار بولموشدو».^{۱۹۷}

بو سلاله نین خاقانلاری نین آدی و تاریخلرینی بیر جَدول شکلینده گۆستریمک ایسته ییریک؛ بورادا اۆچ منبع دن فایدالاناراق جَدولی ترتیب له ییریک؛ بیرنجی منبع J. E. Morby^{۱۹۸} ایکینجی منبع R. P. Tompell^{۱۹۹} و اۆچونجوسو Y. Öztuna^{۲۰۰} (ی. اؤزتونا) - نین اثرلریدیر. جدولده، لزوموندا، منبع لری سیرایلا: (۱)، (۲) و (۳) ایشاره لری ایله بلیرتمیشیک:

	تاریخ	آدلار	قئیدلر
۱	۲۱۱ -	آرساکس - ۱	آرشاق - ۱، ۲۴۷ حؤدودوندا پاریلرین حؤکمدارییدی؛ م. اؤ. ۲۳. (۱): فریپیتس - ین اوغلو، آرشاق - ۱، ۲۴۹ - دن ۲۴۷ - یه قدر حؤکومت ائتدی. (۳)
۲	۲۱۲(۳) - ۲۴۷	آرساکس - ۲، (۳): تیریداتنس - ۱ / تیرداد	آرساکس - ۲، فریپیتس - ین اوغلو. ایلك دفعه م. اؤ. ۱۴. ۴. ۲۴۷ - ده اوزونو «بوتون ایران - ین ایمپراتورو» اعلان ائتدیگینه باخیلیرسا آرساکس - ۱، ساده جه پارف / پارت اولکەسی قوالیدیر. دواملا اؤزتونا دئییر: فریپیتس - ین بیر تۆرک بهی اولماسی یانا، آرتاک سرکس - ین اوغلو اولماسی خرؤنولوزی و نَسَب باخیمیندان تحلیل ائدیلسه، تماما ایمکانسیر دئییلسه ده آرادا ایکی بتن اولسا ایدی، ایدئعا داها معقوللاشیردی (۳). بو ایکی حؤکمدارین آهمنئید (آهمنئید) شهزاده لری ایدئعا اولونورسا دا خاندانین ایرانلیلاشمیش بیر تۆرک عایله سی اولدوغو ایدئعاسی، داها جیدی آراشدیریلماغا دئیر. ایران شاهلاری نین نسلیندن گلمک داخی، اؤنلرین تاج صاحیبی اولماق ایدئعاسینا

^{۱۹۷} - سیدوف، اؤگه ص ۴۰

^{۱۹۸} - Sordssorth. 1989. Säh. 37 John E; Handbook of Kings andqueens Morby

^{۱۹۹} - Dynasties and Kingdoms of the World", Thames and Hudson, Rulers, "Monarchs R. F. Tapsell

London, 1984, s. 381 - 362

Yılmaç; ögə. S. 79 - 80, Öztuna - ^{۲۰۰}

			مشروعيت عامىلى كىمى كىچىرلى اولدو. نىجەكى اسلامدان سونرا سلطنت ايدىعاسينا قالخانلار موحىطين ايجابلارينا گۆره، يا اوزلرني بير يول تاپىپ ساسانلره ياپىشتىرىدىلار، يا دا هاردانسا، داها آرتىق جىسارتلەنىپ اوزلرني اسلامين لاپ باش شىخىتلرني باغلىرىدىلار. (بىخىمىزىن مۇوضوعو اولان زامانلار ايسكندرين آسان غلبەلرني، آجى خاطىره سيني قارشى، ايسكندره ايرانلى كىملىكى اويدوردوقلارى و بعضىلرني اوزونو اونا و خىلفلرني باغلايدىغى كىمى). گىرچكىدە دە بو ساختا «شجرە» لر و افسانەوى - تارىخى ايدىعالار مىلى غورورو تحريك اوچون فايدالى گۇرونور، دقتلره كىچىرىلىدى؛ بو اويدورمالار، زامانلا ياواش ياواش شۇبەه گۇتورمەين «حقيقت» لره چتورىلىدى.
۳	(۳): ۱۹۱ - ۲۱۲	(۳): آرساكىس - ۳	(۲): (آرتابانوس / آرداوان) و يا (۱): ۱۹۱ - ۲۱۱ آرساكىس - ۲، اۆستەكى نين اوغلو.
۴	۱۷۶ - ۱۹۱	پرىپاتىوس	
۵	(۳): ۱۷۶	آرساكىس - ۴. (۳): ايكىنجى آرتابان	
۶	۱۷۱ - ۱۷۶	پهراتىس - ۱. (۳): فرهاد.	(۲): اۆستەكى نين اوغلو.
۷	۱۳۸ - ۱۷۱	مىتهرى - داتىس - ۱	(۲): قارداشى.
۸	۱۲۸ - ۱۳۸	پهراتىس - ۲	(۲): اوغلو. (۳): فراتىس - ۲ / فرهاد - ۲ قتل اندىلميشدىر. يىرىنە بير نىچە آى عىمىسى آرتابان - ۱ يا ۳ اۆتورموشدور.
۹	(۱): ۱۲۳ - ۱۲۸	آرتابا - نۇس - ۱؛ (۳) يادا ۳ - جۆ.	(۲): پرىپاتىوسون اوغلو. (۳): بو شىخىن اوشاقلارى، بۇيوك مىتهراداتىس خارىج، هر ايكىسى دە ۱۲۴ - دە قتل - اندىلن آرساكىس و دىياكىۇس - دور. خاندان، بو سۇنونجو

پرتسىن ئىلىنىدىن دوام ئاتىشىدىر؛ چۆنگى بۆيۈك مىتېرىداتىس - يىن اۇغلو و ولى - عەدى فارناس آتامى ايله عىنى ايلده و تقريباً ۳۲ ياشىندا اۆلموشدور.			
«بۆيۈك» آدلانىر، (۲): اۇغلو.	مىتېرى - دادىس - ۲	۸۷ - ۱۲۳	۱۰
	گۆتارزىس - ۱	(۳): ۹۱ - ۸۱ (۱): ۸۰ - ۹۰	۱۱
	اۆرۈدنىس - ۱	(۳): ۸۶ - ۷۷ ۸۰ - ۷۷	۱۲
	سىناترۇ - جىس / سىناتروپكىس. (۱): ساناتروق	۷۷ - ۷۰	۱۳
(۲): اۇغلو، (۳) اۆلدورولموشدور.	پھراتنى فراقى پھراتنىس - ۳ فرااتنىس - ۳	۷۰ - ۵۷	۱۴
(۳): فرااتنىس - ۳ - ۷۰ اۇغلو، خلع اندىلمىشىدىر. (۲): اۆستەكى نىن قارداشى.	اۆرۈدنىس - ۲	(۳): ۵۷ - ۳۷ ۵۷ - ۳۶	۱۵
(۲): اۇغلو، (۲): اۆلدورولموشدور.	مىتېرىدا - تنىس ۳ -	(۱): ۵۵ - ۵۷ (۳): ۵۵ - ۵۶	۱۶
	(۳): پاكۇروس	۳۸	۱۷
(۲): اۇغلو.	پھراتنىس - ۴ فرااتنىس - ۴	۳۸ (۳):	۱۸

		۲ - ۳۷ MS	
؟	۳۷، C	جىنىنامۇس	بو خاقانىن آدى بىرىنچى و اوچونجو منبعده يۇخدور، و اوچونجو منبعده طبعيدىر كى نۆمره لىمەمىشدير، بىز ده او يۇلو تعقيب اتىدىك.
۱۹	۲۵ - ۳۰	تيريداتىس - ۲.	
۲۰	۴ . MS	پهراتىس ۵ فراىتىس ۵	اوغلو
۲۱	۷ - ۴	اورودىس - ۳	
۲۲	۱۲ - ۷	وونونىس - ۱	پهراتىس ۴ ون اوغلو (فراىتىس)
۲۳	۳۸ - ۱۲	آرتابا - نۇس - ۲	
۲۴	۳۷ - ۳۶	تيريداتىس - ۳	
۲۵	۳۹ - ۳۷	سىنىنامۇس	
۲۶	۳۸ :(۳) ۵۱ - ۳۵	گوتارسىس - ۲	(۲): اوغلو.
۲۷	۴۵ - ۳۹ :(۲) ۴۸.	واردانىس - ۱	(۲): اوغلو.
۲۸	۵۱	وونونوس - ۲	(۲): اوغلو.
۲۹	۷۸ - ۵۱ :(۳) ۸۰	وولۇگاسىس - ۱	(۲): اوغلو.
۳۰	۱۷۸ - ۱۱۶?	پاكوزوس - ۲	
؟	۷۸ - ۱۰۵	پاجوروس	
۳۱	۸۱ - ۸۰	آرتابا - نۇس -	وولۇگاسىس - ۱ - ين اوغلو

	۳		
؟	۵۵ - ۵۸	واردائىش ۲	(۲): اوزغلو.
؟	۷۷ - ۸۰	وولۇگاسنىس ۲	
؟	۸۰ - ۸۱	آرتابا - نۇس ۳	
۳۲	۱۲۹ - ۱۰۹ (۳): ۱۲۸	سروئىس - ۱	
۳۳	۱۱۷	پارتىھا - ماسپاتىش	
۳۴	۱۰۵ - ۱۴۷	وولۇگاسنىس - ۳ وولۇگاسنىس - ۳ (۳): وولۇگاسنىس ۲-.	
۳۵	۱۲۹ (۳): ۱۲۸ - ۱۴۷	مىتھرىدا - تىش ۴ -	
۳۶	۱۴۷ (۳): ۱۹۲ - ۱۹۱ / - ۱۴۶	وولۇگاسنىس - ۴ (۳): وولۇگاسنىس - ۳	
۳۷	۱۹۱ - ۲۰۸	وولۇگاسنىس - ۵ . (۳): وولۇگاسنىس - ۴	

۳۸	۲۰۸۲۲۲ .	۴. (۳): ۵	۲۲۸ . ۵	۵	۵
۳۹	۲۱۳ ،	۴. (۳): ۱	۲۲۴	۱. (۳): ۲۲۴	۲۱۳ ،
۴۰	۲۲۸	۴	۲۲۴	۱. (۳): ۲۲۴	۲۱۳ ،

بوندان مین ایل قاباق، آغیر ینیلیمیش لیک سارسیتتی لاری کئچیرمکده اولان ایرانین ضیالیلاری، (گئیش معنادا) ایرانی، ینیدن دیرچلتمک اوچون، اعتبار و افتخار سندلری کیمی، تاریخ و افسانه لرینی، داغیتیق یازیلار یادا مؤختلف شیفاهی روایتلردن دقتله توپلاتدیلار. بو خزینه دن فایدالانماق، کئچمیش حاقیندا دوشونمک آرتیق آساندی. «نئجه کی عجمی دیریلتمک»^{۲۰۱} قصدیه کئچمیشین داستانلارینی نظمه چکنلر بئله آز دئییلدی. بو آرادا، آن اوغورلو اولان، وطن - پرور شاعیر فردوسی ایدی. بو ایش اوچون ۳۰ ایل عومور وئرن، مینلرجه «بیت» ده، بعضا کیچیک حادیشه لری بئله دادلی - دادلی شیشیرک (قابارتاراق) تفرعاتینا قدر وصف - ائدن بو بویوک داهی، گورک ۴۷۷ ایلیک حماسترلره دولو بو دؤوره یه «شاهنامه» سینده نئجه و نئجه سؤز حصر ائدجکدیر؟

^{۲۰۱} - تعبیر فردوسی نیندیر.

هر شئيدن ياخشى ائرين اؤزونه مَراجعت ائتمكدير: «دونيائي كتاب» مؤسيسى نين «شاهنامه» ياراشان گوركمله ۱۳۶۴ (۱۹۸۶) باهاريندا تهراندا چاپ ائتميش «شاهنامه» نين^{۲۰۲} ۴۴۹ - نجو صحيفه سيني آچيريق وَ آشاغيا (معنلاريني قيسا تكرار ائديرىك:

عنوان: پادشاهى - ى اشكانيان ۲۰۰ سال بود.
 باشلىق: اشكاني لرين / آرشاقلارين سلطنتى ۲۰۰ - ايلدى.
 آغاز پادشاهى ى اشكانيان، «ملوك الطوائف»
 «بيرلشيك قبيله لر - سلطانلار»، آرشاقلارين پادشاه ليغى نين باشلانغىجى.
 متن:

- ۱ كنون، اى سُر اينده فرتوت مرد
 - ۲ سوي گاهه اشكانيان باز - گرد
 - ۳ چه گفت اندر - ين نامه ى راستان
 - ۴ كه گوينده ياد - آرد از باستان
 - ۵ پس از روزگار سَكندر، جهان
 - ۶ چه گويد كه را بُوَد تختِ مَهان
- مصراعلار بئله باشلاير: ايندى اى قوجالميش شاعير، اشكاني لر دؤورانينا قايت؛
 آنلات كى او «آرنلر» ين كيتايبندان، بؤى بؤيلايان و سؤز سؤيله يه نين يادئندا نه لر
 قالميشدير، وَ ايسكندردن سؤنرا دؤنيا سلطنتى كيمين اليه كئچميشدير؟
 ۷ چنين گفت گوينده دهقان چاچ
 ۸ كز - ان پس كسى را بُد تخت وَ تاج

^{۲۰۲} - آراشديرماق و علمى تدقيقات اؤچون، نسبتاً قيسا اولاجاغىنى دؤشوندويوم، انگيلتره مسافرتيمين، ظهور ائدن خسته ليك اؤزودن تصورمون اؤستونده، بونجا اوزوناجاق و نامعلوم و بير زامانلاك داوام انده جگىنى بيلمه ديگمئن، سئودىگيم وَ سئچه بيله جگيم كيتابلارى Griffydham - قَدَر داشى يا بيلمزديم. اليهده اولمايان كيتابلارى البته كى بو اولكه نين آدلى - سانلى كيتابلىق لاريندان تامين ائتمك، نرمال شرايطده، ممكندور، لकिन دوروموم بو امكاندان دا منى محروم ائدينجه، بو يازيلارى تاسارلاديغيمدا، آقاي دؤكتور صبرى تيزيزى احتياجيم اولان بو كيتابى لطف ائتمكه، هميشه اولدوغو كيمي، منى مَندار قىلدى.

سۆز صاحیبی، داشکندلی «دهگانی»نین^{۲۰۳} دندیگینه گۆره اسکندردن سونرا کیمسه باشلی - باشینا سلطنت ائتمه‌دی.

۹ بزرگان که از تخم آرش بدند

۱۰ دلیر - و سبکبار - و سرکش بدند

۱۱ به گیتی، به هر گوشه‌یی بر، یکی

۱۲ گرفته ز هر کشوری اندکی

۱۳ چو هر تخت - شان شاد بنشانند

۱۴ ملوک طوایف همی - خوانند

آرش-ین‌نسلیندن ایگید، چنویک و عصیانچی اولان بؤیوکلر، دۆنیانین هر بیر گوشه‌سیندن الده ائتدیکلری تخته‌ده شنلیکله سلطنت قوردولار. اونلارا «ملوک الطوایف» دندیلر.

۱۵ از این گونه بگذشت سالی دویست

۱۶ تو گفתי که اندر جهان شاه نیست

۱۷ نه کردند یاد این از آن، آن از این

۱۸ برآسود یک - چند روی زمین

۱۹ سکندر سگالید از آن گونه رأی

۲۰ که تا روم آباد ماند به - جای

۲۱ نخست اشک بود از نژاد قباد

۲۲ دگر گرد شاپور خسرو نژاد

۲۳ دگر بود گودرز از اشکانیان

۲۴ چو بیژن که بود از نژاد کیان

۲۵ چو نرسی، و چون اورمزد بزرگ

۲۶ چو آرش که بد نامدار سترگ

^{۲۰۳} - «دهقان» کند و اراضی صاحب‌لریدیلر، سوزون معناسی دیشهرک ایندی کندچی آلامیندا ایشله‌نیر.

- ۲۷ چۆز - و بگ (و) زری نامدار آردوان
 ۲۸ خردمند - و بارای - و روشن روان
 ۲۹ چۆ بنشست بهرام از اشکانیان
 ۳۰ بهخشید گنجی به ارزانیان (؟)
 ۳۱ ورا خواندند اردوان بزرگ
 ۳۲ که از میش بگست چنگال گرگ
 ۳۳ ورا بود شیراز تا اصفهان
 ۳۴ که داند خواندیش مرز مِهان
 ۳۵ به استخر بد بابک از دست او
 ۳۶ که طنین خروشان بد از شصت او
 ۳۷ چۆ کوتاه بد شاخ - و هم بیخشان
 ۳۸ نگوید جهان - دیده تاریخشان
 ۳۹ از ایشان جز از نام نشیده ام
 ۴۰ نه در نامه ی - خسروان دیده ام

چۆخ اسکیدن بری چنوره به حاکیم اولان «اوبسکۆرانتیزم» (قارانیقلاشدیرماق) ین بیر اۆرنگی فردوسی نین مراجعه ائتدیگی آرشیولر اشکانی لرین ۵۰۰ - ایله یاخین حکومتی نین، یاریدان آزا ائندیریب، ۲۰۰ - ایله سیخیشدیرماسی دیر. نتیجه اولاراق، دندیگیمیز کیمی، حتی میفیک روایتلرین تفرعاتینی سئوگی و درین شؤوقله گۆزوندن قاپچیرمایان فردوسی کیمی بیر شاعیری، بیر اوووج دارما - داغین معلوماتلا قارشى - قارشى یا بوراخاراق، اؤنو دا چتین دوروما (وضعیته) سؤخموشلار. بئله لیکله، «شاهنامه» نین اؤن مینلرجه میصرعیندن آرشاقلارا (اشکانی لره) آنجا ق ۴۰ - ۳۰ میصرع پای دۆشموشدور. بئله - دۆشونمک اولار کی، بو میصرعلر بیر شبهه لی دورومون (تۆرکلرین ده «اشکانلی بیرلشیک قبیله لر سلطانلاری» - نین ایچینده اولماقلاری نین قوتلی احتمالی) واهیمه سی ایله، آرشاقلار، «شاهنامه» ده («آغیز - اوجو» دا اولسا) فردوسی نین

قلمی ایله بحث اندیلیمک شرفینه نائل اولموشلار. ذاتا فردوسی ده یوخاریدا گۆردویونوز کیمی اشکانی لردن سۆزه افسانه‌وی ایران قهرمانی آرشین نسلیندن اولدوقلارینا (بیر بهانه کیمی) اشاره ایله باشلاییر.

ذاتا، «ملی غرور» و نه بهاسیتنا اولورسا اولسون، قابارتماق اوچون، سیختیشیق و اقتلاردا، «بوی بویلیانلار»، چاره‌سزلیکدن، هنج اولماسا، فاتح دوشمنی دۆرلو (جۆر به جۆر) یوللارلا «ایرانلیلشدیرماق» حیل‌ه‌سینه باش وورموشلار؛ ماکئودونیالی اسکندر - ین، خیال‌لارینی زورلایارق، «دارا - نین اوغلو» اولدوغونا اینانماق کیمی.^{۲۰۴} فردوسی، بورادا دا عنعنیه اویدوغو حالدا، داها سونرا نیظامی «شرفنامه» پوئماسیندا، بئله بیر «شجره‌نامه»یه قارشى شبهه‌لرینی گیزلتمز، و اسکندرین، فیلیپ - ین اوغلو اولدوغو حقیقتی، مؤختلیف روایتلره ترجیح ائتدیگینی آچیقجا اعلان ائدر:

درست آن شد از گفته‌ی هر دیار

که از فیلقوس آمد آن شهریار^{۲۰۵}

(مقایسه ائتدیکدن سونرا، هر طرفدن گلن سۆزلردن دؤغروسو او حکم - دارین

فیلقوس / فیلیپ - دن اولماسی دیر).

«شاهنامه» ده آنجا ۷ اشکانی حؤکمدارین آدی کنچیر:

۱- اشک، بو آرشاق / آرسامیس اولمالیدیر؛ ۲- شاپور، ۳- گودرز / گوتارسس، ۳- بیژن، ۴- نرسی، ۵- اورمزد، ۶- آرش / آرسامیس، ۷- آردوان / آرتابانوس. آدلاری سایلیرکن اشک - ین، قوباد - دان - ، بیژن - ین، کیان خاندانیندان اولدوغو و شاپور - ون دا شاه (؟) عائیه‌سیندن گلدیگی قید اندیلیر. بونلار یوخاریدا سۆزو کنچن قبیله - بیرلشمه‌لرینه بیرر ایشاره اولاییلر. بیژنن آدی، بیر برّس اولاراق «شاهنامه»نین داها قاباقکی قیسملرینده ایران - توران اختلاف‌لارینین حکایه‌لری سۆیله‌نیرکن ده کنچیر؛ بو ایکی یئرده کنچن آدین بیر شخصه عاید اولدوغونا دایر صریح بیر سۆز یوخکن، یتنه بو میفیک

^{۲۰۴} - فردوسی، «شاهنامه»، دنیایی کتاب ۱۳۶۴ (۱۹۸۶)، تهران، ص. ۴۱۹.

^{۲۰۵} - نیظامی، کلیاتو دیوانو حکیم نظامی - ی گنجهای، امیرکبیر، ۱۳۳۵ (۱۹۵۶) تهران، شرفنامه، ص. ۸۷۸.

- تاریخی داستانلارداکی قارشیقلار بو کیمی احتماللاری تأیید ویا تکذیب اثتمک اوچون کفایت اثتمیر. بو احتمال دؤغروسا، آرشاقلارا دایر باشقا حادثه یا دا حیقایتلرین ده یئر و زامان دیشدیریلمه‌سی نین آنجاق بو حکایه‌یه حصر اولمایاجاغی دؤشونوله بیلر.

پروفیسور. سیدوف - ون توپلادیغی معلوماتا باخیلیرسا، شاهنامه و سایر اثرلرده دومانلارا بؤرونموش، سکوئلا اورتولو بیر دؤوران، اکثر حادثه‌لرله یوکللو اولورموش. نتیجه‌کی بحث موضوعو اولان یوزلرجه ایلیک بیر چاغ، گؤرونوشه گؤره، ساسانیلر زامانیندا پیس بیر خاطره‌کیمی ذهنلردن سیلینمک ایستئمیش، بونون اوچون ده، سؤزو کئچن حادثه‌لرین حنکایتینی، اکثرا اثرمنی، یونانی، رومالی، گورجو و سایر تاریخچی، جوغرافیاچی و سیاحلاردان انشیتمه‌میز گرکیر.

بو موضوعدا اثرینه اکثرا باش ووردوغوموز مولیف، نمونه‌لرینی گؤستردیگیمیز کیمی بو معلوماتدان دیلچیلیک مثؤدلاری ایله بیر چؤخ مجهول قالمیش آدلاری ایضاح اندیر و نَسب‌لری افسانه‌وی کیانلارا چیخارتدیریلانلارین چؤخونون تۆرک دیللی قبيله بیرلشمه‌لرینه عاید اولدوغونو گؤستریر. مثلاً آنلاشیلیر کی، آرتابان تۆرکجه‌دیر آنلامی «مرد، قوچاق، قطعیتلی کیشی» دیر. آرشاقلاردان بحث اندرکن، پارانتزده دده قورقود قهرمانلاریندان «آروز - ون آدی دا ایضاح اندیلیمیش اولور: بیزجه آروز آدی «آر» و «اؤز» ترکیب‌لریندن عبارتدیر. «آر» ... «کیشی»، «اینسان»، «ایگید» دنمکدیر. چؤخ احتمال کی، «اؤز» ایسه «ایشیق»، «یاروق»، «شعاع» معنالاریندا ایشله‌نیر. چؤنکو «اؤز» ترکیبینه عادتاً ایشیقلا باغلی «گۆندوز»، «اولدوز» و بو کیمی سؤزلرده راست گلیریک. بو آرادا مولیف بیر چؤخ قبيله‌لرین آدیندا تصادف انتدیگیمیز «ساق» سؤزونو ده آچیقلایر و اونون «یای - اوخ» آنلامینا گلدیگینی تفرعاتیله سؤیله‌یر، «ساق» بئله‌جه گۆنشی ده ایما اندیر. بئله‌جه، بیر چؤخ آدلارین آلتیندا گیزلنن معنالار ظاهر اولور. مثلاً گنجه، اثرمنی منبع‌لر بو یئرین آدینی قانساق، قانتساق یازیرلار، یعنی قان و ساق، قان، خان، قانتق...^{۲۰۶}

یئلماز اوزتونا، زردۆشتی (ف. ر. زورو آسترئین) دینیندن اولان پارفلارین باش شَهْری، بیر مدّت ههنگاماتانا (همدان) ایکن ههنگامتومیلوس (دامغان) (۱۹۰ = ۴۰ - ۲۳۰)، داها اؤنجه زادراکارتا (استرآباد) (۱۹ = ۲۳۰ - ۲۹۰) اولموش، نهایت عراقدا کتشیفون (Ctesiphon = عربجه: مدائن) اولاراق قرار قیلمیشدیر؛ بو شَهْر، اورتا عراقا، بو گۆنکو بغداد یاخینلارینا یئرلشمیشدیر (میلاددان اؤنجه ۴۰ - میلاددان سؤنرا ۲۶۶ - ۲۲۶)، دئیر.^{۲۰۷}

بیلدیگیمیز کیمی مدائن، ساسانی لرین ده باش شَهْری ایدی، و لاکین اشکانی لرین ده دینی زردۆشتی ایکن، ساسانی لرین هر شئیدن قاباق، زردۆشتی لیگی برپا ائله مک تشبؤو دَقْته دیر. اوزتونا - نین عین اثریندن بیر ایکی سؤز نقلی ایله بو بحثه سؤن وئیریریک: «... خاندانن، ایرانیلاشمیش بیر تۆرک عایله سی اولدوغو ادعاسی دا بیر کنار آتیلا بیلمز».^{۲۰۸} مدنیتمیزین بؤیوک آییده سی، دَده قورقودا عاید، رحمتلیک پروفسور م. ارگین - ین بیر فرضیه یه اشاره ائدیگینی خاطیرلتمه دن کنچمه جه ییک: «فخرالدین قیرزی اوغلونون «دَده قورقوت اوغوز نامه لری» - نده (۱. کیتاب، استانبول، ۱۹۵۳، بیرینجی قیسیم، ص ۱۱۹)، دَده قورقوت حکایه لری نین منشأینی آراشدیرماقداد، و بونو میلاددان اؤنجه - ۲۵۰، میلاددان سؤنرا ۲۲۶ تاریخلری آراسیندا ایران، آذربایجان و شرق آنادولودا بؤیوک بیر دؤلت قورموش اولان آرساکلی لارا باغلایاراق ییپ - یثنی، فقط اثبات ائدیلمه میس بیر ادعا ایله اورتایا چیخماقدادیر».^{۲۰۹}

وارلیق درگی سینده یئر وئریلمیش بیر اجمالدا، بو دؤوردن بئله بحث ائدیلیلر: پارفلارین (= اشکانی لرین) حکومت چاغی تؤلترانس، سعه صدر (لیبراللیق)^{۲۱۰}، دؤزوم^{۲۱۱}، آزاد فیکیرلیک، دین و عقیده آزادلیغی چاغی ایدی.^{۲۱۲}

^{۲۰۷} - اوزتونا، اؤگه. ص. ۷۹.

^{۲۰۸} - عین اورداد

^{۲۰۹} - ارگین، پروف. دوكتور. محرم، دَده قورقوت کیتابی ۱. گیریش، متن، فاکسیمه، دیل کورمو، آنکارا، ۱۹۸۹.

^{۲۱۰} - آریانهور کاشانی، عباس و منوچهر؛ «پرسیان - انگلیش دیکتیونری» امیرکبیر، ۱۹۸۳، ص. ۴۹۴. «sa'a» ماده سینده «سعه صدر»

۳. ۲. ۳. آیریملار

سۆی کۆکوموزۆ اولوشدوران قبیله - بیرلشمه لرینه منسوب قبیله لردن بیرسی ده آیریمدیر. بو سۆز «آی» و «ریم» ترکیب لریندن یارانمیشدیر. «آی - دان یوخاریدا بحث ائتدیک، «ریم» بیر سئرا چاغداش (معاصر) تۆرک خالقلاریندا ایشله نیر. قازان، قوبال، لئبد، قیرقیز، آلتای، تئلئیت، شور، ساقای و سائر دیللرده «ریم» ین «قاباقچادان خبر وئرمک» کیمی آنلاملاری واردیر^{۲۱۳} ... «آیریم»، قاباقچادان بیلدیرن یارادیجی، تانری، ایلک باشلانغیج دئمکدیر.^{۲۱۴}

۳. ۲. ۴. آزلار

«ماراقلی علمی مشاهدeler آپاران! ک. قویچو بایئو = E. K. Qoyçubayev و آ. ت. قایدارو = A. T. Qaydarov بئله بیر ائتمالا قوشولورلار کی، آزلار و ساقلار، قازاقلارین سۆی - کۆکونده اشتراک ائدیبلر.^{۲۱۵} مولیف لری یازیر کی، آلتی - سکگیز یۆز ایللیکده قازاخستان چؤللرینه گلیمیش تۆرک قبیله لریندن آزلارین و یئرلی ساقلارلا اتقاقی یارانمیش و اونلار «عمومی قبیله اتقاقی / قازاخ یاراتمیشلار. هر ایکی بیلجی به گۆره، اولابیلر کی آیری - آیری دیللره (لهجه لره؟) عاید اولان «قاز» (هاز/ خاس/ قاز) و «ساق» تاریختا قارشیللاشیبلار. مولیف لری فیکیرلرینی بئله عمومی لشدیریرلر: «قازاق» اتئونیمی بؤیوک قبیله باشچیسینین آدینی بیلدیرن ایکی مؤختلیف آنلاملی اتئیک جزءدن عمله گلیمیشدیر.^{۲۱۶}

²¹¹ - Wehr, Hans, Edited by: J. M. Kowan "Arabic - English Dictionary" Newyork, 3rd. edition, 1976,

تعبیرینده ص ۱۰۸۸. "sa`a" maddesinde "sa`at - as - sadr".

^{۲۱۲} - صدر، دوکتور، ض، وحدت ملی و کثرت قومی - تباری، «وارلیق» درگیسی تهران، ۱۹۹۳، نومه ۱ - ۸۸ (ماهنامه ی راو آزادی)، ۱۳۷۰ م ۱۹۹۲، ۱۶ - ۶ دان نقل.

²¹³ - V. V. Radlov, opit slobaria Tirokskix hareçii, tom 11. Çast 1 sah, 19 - 20

^{۲۱۴} - سیدوف، عین ص. ۲۲ - ۲۱.

^{۲۱۵} - عین ص. ۱۰۱، حاشیه ده: آ. ت. قایداروف، ا. ک. کویچو بایئو، «ک لینگیستی - چئوسکۆمی اویانئن ی تۆبۆنما قازاق»، ونستیک آن قاز س س ر نۆ. ۳۱۰، آلتا - ۱۹۷۱، ص. ۴۷.

^{۲۱۶} - عین ص. ۴۸.

آراشدیریجیلار «آز» لا «ساق» ین بیرلشمه سی نین ایمكانینی اثبات اوچون، اوزلری نین دندیگی کیمی جیدی دیلچی لیک قانونلارینا دایانیرلار. اونلار دیل ماتریال لارینا یالنیز نظری باخیمدان اساسلاراق اثبات ائتمک ایسته ییرلر کی، قازاق دیلینده «ه» فونئمی اولمادیغیندان بعضی تۆرک دیللرینده «ه» ایله دئییلن سۆزلر قازاق دیلینده «ه» سیز و یا «ق» ایله دئییلیب. بو مؤوجود دیل قانونو ایضاح ائتدیکن سؤنرا، بئله بیر قناعت گلیرلر کی، گؤستریلن دیل دلیل لری «قازاق» سۆزونون بیرینجی جزءنین آیدینلاشماسینا یاردیم اندیر و سۆی (ائتیک) «آز» آدی «آز/خاس/هاز/قاز» اولور. بو دیلچی لیک نظریه سی و دیل قانونونا گۆره اولایلیسین دؤغرو دور، لاکین بونولا «آز» لارین بئله بیر دیشیکلیی کئچیب - کئچمه مه سی اثبات اولونمور. «آز» لار اورخون چایی نین چئوره سینده یاشامیش و اورادا دا بوجور آدلانیشلار. کۆل تکین (= گۆل تیغین) آیدیه سینده «آز» لار شکیلینده، تونیوقوق آیدیه سینده ایسه «آز» چۆلو خاطیرلانیر. «آز» لار بیر چۆخ باشقا یئرده ده «آز» شکیلینده خاطرلانیر. بیزجه بئله دیل حادیه سینین «آز» لارا عاید ائتمک او قَدَرده ایناندیریجی اولمور.^{۲۱۷}

«آز» لارین آدی، کۆل تیگین آیدیه سی نین شرق جبهه سینده بو شکیلده کئچیر... «اچۆموز آپامیز توتמוש یئر سوب ایدی سیز بولمازون تییین آز بودونوق ایتیپ یار (آتیپ)... کۆگم یئر سوب ایدی سیز قاکمازون تییین آز قیرقیز بودونوق یارات (یپ) کلتیمیز». پروفسور ارگین - ین چاغداش تۆرکجه یه چئویریسی: «اجدادیمیزین توتמוש اولدوغو یئر، سو صاحب سیز اولماسین دئییه آز میلّتی تنظیم و ترتیب ائدیپ... کؤیمه نین یئری، سۆیو صاحب سیز قالما سین دئییه آز، قیرقیز قۇومونو دۆزنه (نظمه - ترتیبه) سۇخوب گلدیک».^{۲۱۸}

باشقا بیر کئچیدده ده، گئنه «آز» آدی ایله قارشیللاشیریق: تونیوقوق آیدیه سی نین شرق جبهه سینده بونلار واردیر: «... بیرچی تیلهدیم. چۆلگی آز اری بولتوم. ائشیت (ت)یم: آز

^{۲۱۷} - عین ص ۱۰۱ - ۱۰۰^{۲۱۸} - ارگین «اورخون آیدیه لری»، ص ۷۰ و ۲۳.

بیری (اولی) آنی ب (یرله... اثر) میس، بیر آت اوروقی اثر میس، آئین بار میس». چاغداش تۆرکجه ده: بیر قیلاوز/ بلدچی آختاردیم چؤللو آز قووموندان بیر آر بولدوم. انشیتدیم: آز اۆلکه سی نین یۆلو آنی بۆیونجا ایمیش، اؤنونلا گئتمیش».^{۲۱۹}

۵. ۲. ۳. باسیللر؟

گۆنوموزه قَدَر گلمیش بیر پارا آدلار گۆستریر کی (گئنیس معنادا) آذربایجان و اورتا شرقین مؤختلیف یئرلرینده «تۆرک - دیلی قبیله لر بیرلشمه لری میلاددان اؤنجه یاشامیش، اؤز یئرلرینده، یئرلرینه قالالارینا... آد قۇیموش و... (قۇنشو) خالقلار ایله بیرگه بو اۆلکه نین اجتماعی - سیاسی، مدنی حیاتی... اشتراک ائتمیشدیر. آذربایجان سۆی کۆکونده اشتراک ائدن قبیله - بیرلشمه لری میلاددان چۆخ چۆخ قاباق و میلادین ایلك یۆز ایلیک لرینده آذربایجان و اونون قۇنشو اۆلکه لرینده یاشامیشلار».^{۲۲۰} بونلاردان بیرسی ده باسیللر - دی.^{۲۲۱}

۶. ۲. ۳. گۆک تۆرکلر

ییلماز اؤزتۇناتین قلمی ایله مشهور آرگنه قۇن داستانینداکی تاریخی اساس بودور: چین لیلرین تۇ - کۆ - ! (توقیو) دندیکلری گۆک - تۆرکلر، میلاددان سۇنرا دۆردیۆزه دۆغرو، چین - ین شانسی ایالتی نین غرب قیسمینده یاشاییردی لار. باشلاریندا آشینا سیلسیله سیندن و متته (هون)، خاندانیندان حکومدارلاری واردی. چین ایمپراتورو تای - وی (۴۵۰ - ۴۲۴) بو تۆرک بۆیوندان تسی او - کوی - شی اۇرۇغونو قتل عام ائتدی. یالنیز آشینا اورۇغوندان ۵۰۰ عایله، آلتای داغلارینا جان آتیب قورتولدولار و اۇرادا خوصوصاً دیمیرچی لیکله مشغول اۆلدولار... شانسی - نین گۆن باتانیندان آلتای داغلاری، جنوب - غربه دۆغرو ۲۲۰۰ کیلومتر دیر. چینلی خرونیکالار (روایت تاریخی) منتظم توتولدوغو اۆچون، وئردیگی معلومات قطعی دیر. بو حالدا گۆک تۆرکلرین بو خۆرۇجو، دهشتلی چین تعقیباتی آلتیندا اۆلموش، چین لیلر آنجاق داغلار چارپینجا گۆک

^{۲۱۹} - عین ص. ۴۹ و ۵۶

^{۲۲۰} - سیدوف، اۆگه. ص. ۸۴ - ۸۳

^{۲۲۱} - عینی، ص ۶۴. حاشیه: موسس خۆرناسی، اثرمنی تاریخی (اسکی اثرمنجه)، تیغلیس، ۱۸۸۱، ص. ۱۵۳.

تۆركلری ايتيرميشلر. بو حاديثه ۴۳۹ - دا اولموشدور. بو تاريخده تابقاچ، يعني تۆرك اصيلى ليانگ دؤولتى بير چينلى هويتى ايچينده، اوزلىرى ايله عىنى سىلسيله دن اولان گۆك تۆركلرى قىلينجدا كئچيرميشدير. «مئته» نين منصوب اولدوغو تاكو خاندانيندان آشينا - اوغوللارنىن توكا خاندانىن مئته شاخه سيندن اولان گۆك تۆركلرىنن پرنس لرینه تۆسۆكۆ دئييليردى. بو كلمه نين تۆرك كلمه سى ايله مناسبتى آشكاردير... تۆرك بويوك خاقانليغا تختينده اولان و تابقاچلارين يثرينه و بويوك خانليغا يۆكسليكلرى اۆچون، تابقاچلارين دۆشمىنى اولان آوارلارين بو گۆك تۆرك رجعتىنى آسانلاشديرديقلارى آنلاشيلير. ۵۰۰ - لوک عايله نين آلتايلا اوزرينده و ايچينده يئرلشديكلرى وادى، آرگنه قوندو.

تۆرك اوسلوسونون «ايسودوس» و (ائل ليك كۆچو) اولان ارگنه قوندان چيخماغى نين ميلاددان سؤنرا ۵۳۵ - ده اولماسى گرگمكده دير. چونكو بو ايل بومين خاقان ايمپراتورلوق عنوانىنى آلميشدير. بئله جه، گۆك تۆركلر، ارگنه قوندان ۹۶، ايل يعنى ۳ نسل قاليبدىرلار، اولار بو مدتده چوخاليب، و بير بويوك دمير معدنى نين يانيندا ياشاركن بو معدنى بير عصر ايشله يه رك سيلاخلانميشديلار.

تۆركلرى ارگنه قونا گؤتوروب يئرلشديرن گۆك تۆرك پرنسى ييلگه شاد، و اونون اوغلو تاوو يابقودور. تاوو اۇنجه يابقو (قرال) سؤنرا اولوغ يابقو (بويوك قرال) عنوانىنى آلميشدير. اوغلو بومين، ۵۳۵ - ده خاقان عنوانى ايله شرق تۆرك ايمپراتورو اولموش. آوارلارا قارشى «بويوك - خاقانلىق» تختينه حق اِدعا ائتميش، ۵۵۲ - ده قارداشى ايسته مى ايله آهنگ ايچينده چاليشاراق آوارلارى برطرف ائتميش و بويوك - خاقانلىق تختينه اؤتورموشدور. او زامانا قدر تۆركجه دانیشان بويلار چئشيدلى آدارلا تانيلىركن، گۆك تۆركلرين شهرتى و بيرليگيندن سؤنرا بوتون تۆركجه دانیشان قوملارا تۆرك دئييلميش. كلمه نين كۆك تۆرۆك (گۆك تۆرۆك) شكلىنده اولوب ۷ - نجى عصرده گۆگ تورك (گۆك - تۆرك) دئييلديگى آنلاشيلير. كۆك / گۆك كلمه سى «سماوى (آبى)... دئمكدير. گۆك تۆركۆن، «سماوى تۆركلر» معنا سينا گلن اِدعالى بير شرف ادى اولدوغو گؤرولور.

ارگنه قونا سینیمیش بیر هون بویو اولاراق گیرن تۆرکلر، بیر عصر ایچینده اواردا، (کیملیکلری یونوندن) شعورلاناراق گۆک تۆرک اولاراق چیخیدیلار. بۆتون تۆرکلری، تماما شیمال آسیانی فتح ائتیدیلر، ایرانا گیریدیلر، شرق آوروپایا کئچیدیلر. ۵۷۶ - دا (ایسته می خاقانین سون ایلینده)، قتریمی (Crimea) بئله فتح ائتیدیلر، بئله جه، مته دن سونرا، اونون یولوندا داواملا ایلک دفعه، اونون تاسارلادیغی (= پلانلادیغی) حدودلاری آشدیلار. شرق و غرب دئییه ایکی خاقانلیق کیمی اداره ائیدیلن ایمپیریانین اۆتوکن - ده اۆتوران شرق خاقانی، بۆیوک خاقانیدی.

گۆک تۆرکلردن بومین خاقان (اؤ - ۵۵۳)، ایسته می خاقان (اؤ - ۵۷۶)، ایلتریش کۆتلوغ خاقان (اؤ - ۶۹۳)، بیلگه خاقان (اؤ - ۷۳۴)، بیلگه تونیوقوق (اؤ - ۷۲۵)، اوزخون کیتابه لری نین داهی مولیفی یولوق تکیین^{۲۲۲} (اؤ - ۷۳۵)، حتّی موقان خاقان (اؤ - ۵۷۶)، بیلگه تاردو خاقان (اؤ - ۶۰۳)، تونگ و یابغو خاقان (اؤ - ۶۳۰) کۆر شاد (اؤ - ۶۳۹)، بولان خاقان (اؤ - ۶۴۰)، قابقان خاقان (اؤ - ۷۱۶)، کۆل تگین (اؤ - ۷۳۱) تۆرک تاریخینین بۆیوک شخصیتلریندن دیرلر.^{۲۲۳}

غرب گۆک - تۆرکلر خاقانی، «ایسته می خان، ساسانی لر ایرانلیلا علاقه قوردو... خسرو (ساسانی انوشیروان)، بیر خاقان قیزیلا ائولندی و اوندان دۆردونجو هورمز، «تۆرک زاد»، «تۆرکدن دؤغمه» دئییه آنیلان، بیر اؤغلو اۆلدو. انوشیروان (اؤ آن اۆچون دگیلسه ده گلجه کده سون درجه مُهم نتیجه لر دؤغوران بیر میثال اولاجاق)، اوردوسونو تقویت اۆچون، بعضی تۆرک اۆجرتلی عسگر آلدی. بونلار شهبه سیز، مسیحی تۆرکلردیلر. باشلاتدیغی سیاست، دندیگیمیز کیمی مسلمان ایران طرفیندن ده تقلید ائیدیلجهک؛ بیزانس، عباسی خلیفه لری و میصرده ده منیمسته جک؛ بو دا تماما بو اۆلکه لرین تۆرکلر طرفیندن اداره ائیدیلمه لری نتیجه سین، وئره جکدیر... بیرلشن ایرانیلارلا تۆرکلر، گئنه تۆرک اولان ائتالیترین^{۲۲۴} قارشى سینا چیخاراق ۵۶۵ - ایلینه

^{۲۲۲} - تونیوق کتیبه سی نین یازاری اۆزودور (ج - ه) -

^{۲۲۳} - اۆزتونا، بیلماز، اۆگه ص. ۱۴۰ - ۱۳۹.

^{۲۲۴} - ائتالیتری اگر مؤلفلر مغول اولدوقلارینی یازیپلار (ج - ه) -

دوغرو اۇنلاری ازدیلر وَ غنیمت لری آرالاریندا بۇلوشدولر. ایرانلیلار باقتریان - ی آله کئچیرتدیلر؛ تۆرکلر ایسه اسکى ایران مدینتی اۆلکهسى سوغدیانا-یا گیرزک اۇرادا گله جکده تحق انده جک تۆرکلشمه نین بینؤوره سینی قۇیدولار... بونولا ایران آن پارلاق ائلریندن بیرینی ایتیردی، وَ بئله جه هیند - آورۇپالیلیق بیر آددیم داها گئری یه ایتهلندی. چۇخ سۇنرالاری تۆرکیستان آدی وئریله جک بوگۇن ایسه اۆزبکیستان آدیلا تانیلان اۆلکه اورتایا چئخیئر. بئله جه یشی بیر «تۆرک - ائلی» دۇغولور. سمرقند، بوخارا آدلاری بشینیمیزین درینلیکلرینده دۇیولان وَ بیزی رۇیالارا دالديران بو شەرلر، اۇ سیرالار یا تۆرک یۇردلاری اولموشدو، یادا اولماق اۆزیریدی. دۇوران دگیشدی، تۆرکلر بۇیوک مدینت لرین یۇخاری باشیندا یئرلرینی آلدیلار.

سۇن درجه اوزون بیر حدود بۇیونجا، تۆرکلرله ایرانلیلار آرتیق بیر بیرلرینه بیتیشیک کیمی ایدیلر. فردۇوسی - نین شاه - اثری، شاهنامه نین، آنا داستانى، «ایران - توران» «بۇیلاری» اۆچون آرتیق چرچیوه دۆزکیمیشدی!... (داها سۇنرالاری) تاردو، ایرانلا دۇستلۇغو بوراخاراق یونانلیلارلا دۇست اولدو، ۵۸۴ - ده، آرخاسیجا ۵۸۸ - ده وَ ۵۹۰ - دا ایرانا هجوم ائتدی وَ سۇنۇندا تۇخارستانى اشغالى آلتینا آلدی.^{۲۲۵}

تۆرکلرین گئنیشلمه سینی هنج بیر قدرت اۇنلّیه مدی. تۆرکلر حاکیمیت لرینى مۇغولستانا، روس تۆرکیستانینا، چین تۆرکیستانىنین بیر پارچاسینا، افغانستانین شیمال و شرقینه، هیندیستاندا تقریباً ایندوسا^{۲۲۶} قَدَر یایدیلار.^{۲۲۷}

چین گئت-گئنده اورتا آسیاداکى اسکى فعالیتینه یشیدن صاحب اولدو.^{۲۲۸} سۇنرا بو دۇولت چۆکدو. ایکینجی «تۆرک ایمپراتۇرلۇغو» ایلته ریش (Slit ۶۹۱ - ۶۸۱)، داها سۇنرا بۆگۇ چۆر یا دا بۇق چۆر آدیلا دا بیلینن، (دۇولتی زیروه نقطه سینه چیخاران) کاپاغان خاقان (۷۱۶ - ۶۹۱ - سلطنت)، وَ نهایت تۆرک دیلىنین آن اسکى وَ آن گۇزک

^{۲۲۵} - روخ اۆگه، ص. ۶۷ - ۶۶

^{۲۲۶} - ایندوس = هیند چایی و اۆنون سواردیغى بۆلگه.

^{۲۲۷} - عینی.

^{۲۲۸} - عینی ص. ۵۹

سندلریندن بیرى اولان، آنى سیتنا تیکیلیمیش کتیبه یه گۆره گۆرکملی، بیلگه (۷۱۸ - ۷۳۴) چۆخ بۆیوک ایدیه آلرله حکومت ائتدیلر.^{۲۲۹} کاپاغان خاقان (= «وحشی دۈنۈز»)، بایئرقولار طرفیندن قورولان بیر پۇسقودا اولدورولدو و باشى چینه گۆندریلدی. بیلگه ایسه، ۷۳۴. ۱۱. ۲۵. گۆنو زهیرلندی. اۈنونلا ایش بیرلیگی ائدرک اۈنون دایمی کۆمکچیسى دورومونا گلیمیش اولان قارداشی «گۆلتگین»، یا دا «گۆلتیگین» ایسه فبرال شوبات ۷۳۱ - ده اولموشدور. چین کۆلتورویله بسلنمیش، آما یورد سئون و بیزه داش اۈستونده قازیلیمیش اولاراق سیاسى وصیت نامه سینی بوراخان قۇجامان تۇنیوقوق دا شبه سیز ۷۲۵ - ه دۇغرو اولموشدو.^{۲۳۰}

۷. ۲. ۳. هونلار

بشینیجى یوز - ایللرده یاشاییب - یاراتمیش تاریخچی لردن آقافانگئل هونلارین قافقازدا، او سیرادان آذربایجاندا مسکن سالدیغینی یازیر. ۵ - نجى عصر تاریخچیسى پاستوس بوزاند (= Pavstos Buzand) دا تۆرک دیللى خالقلارین - هونلارین قافقازدا، او سیرادان زاقافقازیادا^{۲۳۱} یاشاماسى حاقدا صحبت آچمیش و گۆسترمیشدیر کی، اۈنلار ۲۳۸ - ۲۱۷ - نجى ایللر آراسیندا آغبانلاردا (آلبانلاردا)، گۆرجولر - له بیرگه ساسانی اشغالینا قارشى ساواشمیشلار... اثرمنى شاهی ۲ - نجى آرشاق (۳۶۸ - ۳۴۵ - نجى ایللر)، ایران شاهی شاپور - لا محاریبه ائدرکن هونلاری یارديما چاغیرمیشدیر.^{۲۳۲}

هونلارین، آن آزیندان ۳۷۵ - ۳۷۴ - ایللرینده بالامیر یا بالومبئر آدینداکی بیر اۈنجنون اداره سینده دۈن و دنتپئر - ی (Dnieper'i) آشاراق بیرر جئرمین اولان ویزیقوتلار و اۈستروگوت - لا، پالتو - آسیالی اولان آلان - لارا هجوم ائتدیکلری قطعی دیر.^{۲۳۳}

^{۲۲۹} - عینی. ص. ۷۱.

^{۲۳۰} - عینی

^{۲۳۱} - بۆیوک قافقازین بیر حیصه سی

^{۲۳۲} - پوونست بوزاند، اثرمنى تاریخی، یروان، ۱۹۴۷ ص. ۹۴ و ۱۹۴. (سیدوف - ون حاشیه سی ص ۸۴)

^{۲۳۳} - Ögə Roux - ص. ۵۱

هونلار، اولدوز و مונجوق - ون سلطنت دؤورلرینده، اؤنلریندن قاچانلارین هامیسینى تۇپلامیش اولدوقلاری اۆچون اوراللاردان کارپاتلارادک دۆزلوکله حاکیمدی. رومالیلارین اؤنلار دگر و اهمیت وئردیکلری آنلاشیلیر. اؤنلاردان قورخماقدان چؤخ، اؤنلار حئیراندیلار. بو سببله ده اؤنلار رهینه اولاراق اوشاقلارینی وئرمیش و اؤنلارلا ۴۲۷ - ده ویزیگوتلار، ۴۲۸ - ده فرانکلار، ۴۳۰ - دا ایسه بورقوندلار قارشى بیرلشمک ایسته میشلر.

مولیف بو نتیجه یه گلیر:!! (آتیل) یالنیز بؤیوک بیر استراتژی اوستاسی دئییل، عینی زاماندا زیرنگ بیر دیپلوماتدی.

آتیلانین متؤدولاری، چنگیز خانین، امیر تیمورون متؤدولارینا بنزه ییردی: دئمک ایللردن سؤنرا آتوم بؤمباسی نین فؤنکسیونوندا گؤرؤلدؤیؤ کیمی، جایدیریجی سیلاح اولاراق دؤشونولموش ترؤره دایاناراق، قارشیلارینداکینا قئیدسیز شرطسیز تسلیم اولماق یا دا تامامیه یؤخ اندیلیمکدن باشقا بیر سئچمک شانسى تانیمیردیلار.^{۲۳۴}

هونلار یؤخ اولدوقلاری زامان، یئرلرینده، فناقشه گؤتورمز بیر شکیلده پرؤتؤ - تۆرک طایفالار گؤرسه نیر. بونلار هونلارین میراثچیلاری یا دا تابع - لری نین نسل لری دیر.^{۲۳۵}

۸. ۲. ۳. قایلار

«دده قۇرقۇد» بۇیلاری نین گیریشینده قایى // قای قبیله سى آنیلیر. بو قبیله اوغوز کؤنقدراسیونونون ترکیبینده دیر...

بیلدیگیمیز کیمی، اوغوز قاغان و اونون آنا - آتاسى میفؤلؤزى (اسطوره شناسلیق) دؤنیاسى نین یورد - داشلاری، آنتروپومورفیک، زومورفیک ایلاهلر، اونقونلاریدیر. اوغوز قاغانین آنا - آتاسى نین کیملیگی حاقیندا ایکی وئرسیا (جؤر، روایت) واردیر. اوغوزون اوغورستاندا یازی یا آلینمیش وئرسیاسیندا، آتاسى بوغا، آناسى آى قاغاندیر.^{۲۳۶} آى قاغان یارادیجى ایلاहे، آتاسى ایسه گؤجلو، یئنیلمز، یارادیجى بوغادیر... ایکینجى وئرسیا

^{۲۳۴} - روخ. ص ۵۳ - ۵۱.

^{۲۳۵} - عین. ص. ۵۵.

^{۲۳۶} - A. M. Şerbaq. ب.، اوغوزنامه. م، ۱۹۵۹ - ص. ۱۵. (سیدوفون حاشیه سى)

رشیدالدین - ین و خیوه خانى ابوالقاسى نین وئرسیاسى دیر، کى اورادا اوغوزقاغانین آتاسى قاراخان دیر. بیر سئیرا اسكى خالقلاردا، تۆرك دىللى خالقلارین میف (اسطوره) لرینده کى کیمی، ایشیق خاوسدان و یا قارانیلقدان دؤغور. گۆرونور کى، قاراخان واختیله قارانیلغین باشلانغیچى ایمیش، سونرادان اینسانلاشدیریلیمیش، شخصلاشدیریلیمیشدیر...^{۲۳۷} اوغوزخان - ین اوغلانلاری گۆن، آی، یولدوز، گۆک، تاغ، تنگیزدیر. اونلار یارادیلیشى تمثیل ائدییرلر... وقت آشدیقجا اوغوزلار اونلاری اینسانلاشدیریمیش و کۆکلرینی اونلارلا باغلامیشلار. تاریخی افسانهیه گۆره اوغوزدان سونرا حاکیمیه گۆن خان کئچمیشدیر.^{۲۳۸} گۆن خانین دؤرد اوغلو اولموشدور؛ اونلاردان بۆیوگو قایی دیر. قایی همده بۆیوک بیر قبیله نین آدی ایمیش و او، چین دن توتموش تا کیچیک آسیایاذک یاییلمیش.^{۲۳۹}

۹. ۲. ۳. قاشقایلار

میلاددان قاباق قبیله بیرلشمه لرینده آدی کئچن قبیله لر دن بیرسی ده قاشقایلاردیر.^{۲۴۰} آد تۆرکجه دیر. «قاشقا» و «آی» ترکیب لریندن یارانمیشدیر. «قاشقا» بیر چۆخ تۆرك دىل لرینده «یاندىرماغى»، «آلۇولاندىرماق»، «ایشیق وئرمک»، «ایشیلداماق» دئمکدیر. اونون «ساجین آغارماسى» آنلامى دا واردیر.^{۲۴۱}

آذربایجانلیلار آلنیدا آغ اولان آتا قاشقا آت، قاشقا تېل حیوان دئییرلر. اوز منبعینی گنجه نین چئوره سینده کى داغلاردان آلان و گنجه چایی نا قاریشان چایا قاشقا دئییرلر... قاشقایین اکینجی حیصه سی «آی»، دئییلدیگی کیمی بیر چۆخ تۆرك دىل لرینده تانری تین،

^{۲۳۷} - سیدوف، اؤگه. ص. ۳۲.

^{۲۳۸} - خیوه خانى ابوالقاسى، شجره ی - تراکمه، (تۆرکمنجه)، م. ل. ۱۹۷۵، ص. ۳۱.

^{۲۳۹} - فاروق دمیر تاش، عثمان دنورینده آنا دولودا قایلار، بلله تن تۆرك تاریخ کورومو، ۱۹۴۸ جیلد ۳. سایى ۴۷، ص ۶۶، پروفیسور دوكتور فاروق سومر، اوغوزلا، ۱۹۸۰ ص. ۲۱۶. (سیدوفون حاشیه سی).

^{۲۴۰} - سیدوف، قاشقای و آیریم انتونیم لرین سؤیاجیمی، «علم و حیات»، ۱۹۸۴ نومره ۹ ص. ۱۵ - ۱۳.

^{۲۴۱} - V. V. Radlof, opt slovaria tyorskix nareçii, tom II, Çast 1, 1956, sah. 395. (seyidov - un m'xazi:)

ایلاهنین (اسطوره) میقله سسلهشن قبیله آدلاریندا ترکیب کیمی اشتراک اندیر. دئمه‌لی، میلاددان ۱۴ عصر قاباق تاریخده آدی چکیلن قاشقای لارین آدی دا تۆرکجه سۆزدور^{۲۴۲}.

پروفیسور سیدوف - ون تدقیقاتینا قارشى، رحمتلیک علی کمالی آغیزلاردا گزن و چۆخ احتماللا، فعین مقصدلر اۆچون حاضرلانمیش مۆختلف تاریخی - میفیک - پوپۆلر (یالان - دؤغرو) روایت و حیکایه‌لری تۆپلایاراق، بئله خلاصه ائتمیشدیر:

۱- هیجری ۳۸۲ - دن (میلادی ۹۷۳ - دن) قاباق، اوغوز تۆرکلری نین نچه بوداغی ایچری ایرانا گلیب و عراقی (عراق لی عجم - لی) تۆرکلر آدلانیلار...

۲- اورتا ایرانا گلن تۆرکلرین آدلیمی خلج اولوبدور. بو ائل ایرانا گلندن سؤنرا، اراک (اسکی سلطان - آباد NH) و ساوا (ساوه) اطرافیندا اؤتراق ائیلهدی و بو منطقه خلجستان آدلاندى.

۳- «فارسنامه‌ی ناصری» مؤلفی، قاشقای لاری خلج تۆرکلریندن بیلیر. کی عراق عجم - دن و ساوا - دان فارس (ولایتینه) کۆچ ائیله‌یب‌لر. بونلاردان بیر عدّه آباده شهرى نین «کنگری» (?) یۆره‌سینده ساکن و کندلی اولوب، ایندی ده تۆرکی دانیشیرلار و اونلارا خلج دئیرلر. آیری عدّه‌لری ده «ائلیات» - دیر و ایکى دسته، خلج و قاشقایا بۆلونوبلر.

۴- مسعودی، تاریخینده قاشقایلارا دایر بئله یازیلیبدیر: بیر طایفا قارا - تاتارلاردان، سلجوقلار حکومتینده تۆرکیستانا گلیب، قاشقاردا إقامت ائدیبلر، بونلار خوارزمشاهلار عهدینده چۆخ قدرت تاپمیشلار. فارس آتابه‌یی سعد - بن - زنگی خوارزمشاهلاردان و قارا - خطایی لردن شکست یثیب و (سؤنرا) باریشیبدیر. خوارزمشاه ایگیرمی مین قاشقار - دا اولان قارا - خطایی طایفاسیندان سعد - بن - زنگی ایله یاناشی فارسا یوللائیبدیر. بو طایفالار اول قاشقاری آدلانیلار. سؤنرا قاشقاری گئتدیکجه قاشقای - یه دؤنوبدور.

۵- بیهقی، ابن - اثیر و گردیزی‌یه گۆزه: طوغرول بی و قارداشلاری نین جیحوندان کئچیب ایرانا گلمه‌لریندن اول، اوغوز تۆرکلری ایرانین مۆختلیف بۆلوکلرینه داغیلیمیشدی‌لار.

۶- ابن - اثیر دئییر: سلطان محمد اوز قوشونونو قوتلندیرمک اوچون بیر عدّه اؤغوزلاردان جیحون ایرماغیندان کئچیریپ ایرانا گتیردی، سونرا بو تۆرکلرین چوخو ری و عراق اطرافیندا یئرلشدیلر. ابن - اثیر بو تۆرکلری عراقی آدلاندیریپ دیر...
۷- گونئی ایراندا اگله شن تورکلردن ساوای، مهاجر تۆرکلرده آذربایجاندا گلیب، زاگروس داغلارینین گونئی آتکلرینه کۆچموشلر.

۸- «فارسنامه» - ده رکن - الدوله - ی دئیلمی - یه دایر حادیشه لرده تۆرکلرین شیرازا هجوم ائتدیکلری یازیلی دیر.

۹- «فارسنامه» مولیفی قاشقای لارین، اینانلو طایفاسی تورکیستان ائلرینده کی مؤنقولار ایله فارسا گلیبلر دئییر، و بایاتلاری تۆرکمنین قتیچاق چولوندن بیلیدیر کی (۹) قاشقای لرله فارسا گلیبلر.

۱۰- قاشقای لارین بویوک بولومو خلج طایفالاری، یا خلج ایله یاناشی اولان بوداقلاردان دیرلار کی ۴- نجو و ۵- نجی هیجری عصرده... فارسا مهاجرت ائدیبلر.^{۲۴۳}
قاجار یازیچیلاریندان، و دؤولت آدمی اولان، مشیرالدؤوله، قاشقای - لری (قاشقای لاری)، قافقاز طایفالاریندان بیرسی بیلیر و اونلارا (۲۰ مین لیک عائيله یه)، دربند ده، قشقا ائلی دئییرلر، دئییه قید ائدیر^{۲۴۴}.

سون زامانلاردا، (ایراندا بیر مؤعلفین)، دوکتور تقی شاهین - ین حاقیندا معلومات وئرن پروفیسور حمید محمدزاده، اونون کیتابینین اصل سؤزونو (کی جاری حکایه لرین بیر یینی اؤرنگی ده سایلا بیلر)، بئله خلاصه ائدیر:

«۱۷۵۵ - ۱۷۴۷ - نجی ایللر ده، یینی اؤلکه ده حؤکم سورن هرج - مرج لیک ایللرینه قَدَر فارس ایالتینده و عمومیتله ایراندا قاشقای آدلی بیر ائله و یا بیر طایفایا تصادف اولونمور. قاشقای ترکیبینه بیرلشن، اونلارلا طایفا، قبیله و تیره لر آنجاق ۱۷۴۷ - نجی ایلدن سونرا اؤلکه نین هر طرفینی بۆروموش هرج - مرج لیکدن قورونماق اوچون،

^{۲۴۳} - کمالی - علی، «گونئی ایران تورکلرینی شاعیرلری»، وارلیق درگیسی، تهران نؤمره ۷۲ - ۷۱ مای ۱۹۸۵، ص. ۹۲ - ۹۱.

^{۲۴۴} - محسنی، عزیز، «قاشقای لر حاقیندا بیر نجه سؤز»، وارلیق درگیسی، تهران، ۱۹۸۹ نؤمره ۱ - ۷۲، ص. ۷۲.

گۆجلو بیر قوّه یه چئوریلیمک مقصدی ایله بیرلشمیش و قاشقای آدی آلتیندا واحد بیر ائل کیمی تشکول تاپمیشدیر. دئمه لی، قاشقای، معین بیر طایفانین خوصوصی آدی یوخ، بیر نچه طایفا و تیره نین، خوصوصی ایله اوغوز طایفا و تیره لرین، عمومی آدی و اونلارین بیرلشمه سیندن یارانمیش آد دیر. قاشقای ائلی ۱۷۵۵ - ۱۷۴۷ - نجی ایللر عرضینده، قاشقار ایکینجی جانی - آغا - نین باشچیلیغی ایله تشکول تاپمیشدیر، قاشقای ائلینی تشکیل ائدن طایفا و تیره لرین بویوک اکثریتی، آذربایجان خلقینه منسوب دور، دها دوغروسو آذربایجان خلقی نین بیر حیصّه سی دیر»^{۲۴۵}.

سۆزه باشلادیغیمیز یئرده سون وئیریک: میلاددان قاباق قبیلّه بیرلشمه لرینده آدی کئچن قبیلّه لر دن بیر یسی ده، قاشقای لاردیر.

۱۰ - ۲ - ۳. قازاقلار

«قازاق قبیلّه، قبیلّه بیرلشمه سی، خالق، یئر آدی نین طالعی و آنلامی تاریخده کئچدیگی چتین، ائنیشلی - یوخوشلو یولو تۆرک شوناسلاری، تۆرک دیللی خالقلارین تاریخی ایله مشغول اولان اسلاویانچیلاری، قافقاز شوناسلاری زامان - زامان دۆشوندورموش، بو آدلا باغلی دۆرلو - دۆرلو فیکیرلر یارانمیش. بونولا بئله، هله ده «قازاق» سۆزونون سیری آچیلما میشدیر. نئجه کی آکادئمیک و. و. بارتولد اؤزونه قَدَر کی «قازاق» سۆزونو آراشدیرمالاریندان چیخاریلان قناعتلری مباحثه لی سایمیشدیر»^{۲۴۶}.

قازاق قبیلّه بیرلشمه سی آذربایجان خالق نین سۆی کۆکونده دوردوغو اوچون بیز اوندان آیریجا بحث آچماغی گرکلی بیلدیک: قازاق سۆزو ۲۰۰ ایلدن چوخدور کی آراشدیریجیلارین دقتیندن یایینمیر. نه اوچون آراشدیرماجیلار سۆز/ آدین ایلکین معنا سینا دئیل، اونون بیزجه، سۆنرادان قازاندیغی معنالارا اهمیت وئرمیشلر؟ بو سۆزون ایلکین آنلامی آذربایجان خالق نین میفولؤگیا (اسطوره شناسلیق) سی ایله باغلی دیر... بیلگینلر

^{۲۴۵} - محمدزاده، پرفسور. حمید، «قاشقایلار حاقیندا یئنئ تدقیقات» واریق درگیسی، تهران ۱۹۹۰، ص. ۱۴ - نومره ۳ - ۷۶.

^{۲۴۶} - ر. و. رادلوف اویت سلواریا تۆرکسیخ نارنجیا، س پ و، ۱۹۱۱، ۲ - نجی جیلد. ۱ حیصّه، ص. ۵۶. (سیدوفون منبعی/ حاشیه سی،

اونا ۱۲۴۵ - نجی ایله عاید قیپچاقجا - عربجه لوغته راست گلمیشلر...^{۲۴۷} همین لوغت «قازاق» سۆزونه، آوارا، سرگردان، جلای - وطن، یوردسوز کیمی آنلام وئرمیشدیر... بیز «قازاق» سۆزونون ترکیبینه کی «قاس» (قاز) جزئینه داها اسکی لرده راست گلیریک.^{۲۴۸}

پروفیسور - سیدوف عالیملرین اوزونجا مباحثه لرینه اشاره ائتدیکدن سوئرا بو نتیجه یه چاتیر: تۆرک دیل لرینده «ز - س» سس عوضلنمه سی قانونی حال دیر. «قازاق - قاساق» آدلی قبیله بیرلشمه سی نین اثرانین (میلادین) یوز ایللیگینه قافقازدا یاشاماسی حاقیندا بیر سیرا تاریخی دلیل لر واردیر... «قاز/ قاس» ترکیبی نین اشتراک - ائتدیگی چای، یئر آدلارینا قافقازدا تصادف ائتمک اولار. میثال اوچون، ۷ - نجی یوز ایللیگین اول لرینده یاشامیش آنانیا شیراقاسی نین «آشخارها تسوس» («جوغرافیا») اثرینده «قاساق» - چای آدی کیمی یاد اندیلیر (ج. د. یئرئیمان، «جوغرافیا» - یا گۆره اثرمنستان»، ک. ن. ای، اس پ ب، ۱۷۵۰ ص. ۴۱). «قاسار»، «قازاق» - ین فونئتیکی واریانتی دیر. ائتئونیم اولاراق، اوغوز قبیله لریندن افشارلارا یاخین اولان قبیله بیرلشمه لریندن بیر «قاز - لی // قاز - لو» آدلانیر.^{۲۴۹} «قازلی»، «قاز» و یئر، مکان، چوخلوق بیلدیرن «- لی» شکیلچی سیندن یارانمیشدیر... «قاز // قاس»، یوکسکلیک دنمکدیر... کیچیک آسیا، توروس داغلاری نین بیرینین باشی «دمیر قازیق» آدلانیر.^{۲۵۰} بو آدداکی «قاز»، یوکسک، و «لیق»، (= اوق، اق، ایق) شکیلچی لری... تۆرک - دیللی خالق لارا مخصوص ائتئونیمیلرده، یئر آدلاریندا آن چوخ تصادف اندیلن کومپوننت لردن (جزء لردن) بیریدیر... بیزجه «قافقاز» آدینداکی «قاز» دا، «قازبک» (قاز - بی) ده کی کیمی اوجالیغی، اولولوغو بیلدیریر... قاز بی یعنی اوجالیغین، یوکسک لیگین بی. (قاز - ا)، محمود قاشقاری نین «دیوان لغات الترک» اثرینده راست

²⁴⁷ - Houtsman Ein Türkisch Arabisches Glossar Leiden 1894.

^{۲۴۸} - سیدوف، اۆگه. ص. ۹۰.

^{۲۴۹} - یالکین عالی رضا یاسمان: «جنوبتا تۆرکمن اویماکلاری»، آنکارا. ۱۹۷۷ ص. ۱۰۵.

^{۲۵۰} - عینی

گلیریک؛ او، «قاز سووی»، «قاز» قالاسی آدینی خاطیرلاییر، افراسیاب - ین قیزی نین آدی قاز اولموشدور.^{۲۵۱}

پروفیسور سیدوف دئیر: «گتیریلن تاریخی تۆپونیمیک، ائتئوگرافیک ماتریال لاردان آیدینلاشیر کی، «قازاق / قاساق» و اونلارین «قاز / قاس» ترکیبی مستقیل و یا فعین شکیلچی، سۆز قبول ائتمیش حالدا (قاز - ان، قازیق، قاز - بک، قاز - اوق، قاس - اق، قاس - سولاق و سائر) اثرکن اورتا عصرلرده و سۆنرالار ایشلنمیشدیر. بو سادالانان سۆزلرین تۆرک، او سیرادان آذربایجان دیلینده میلادین اثرکن چاغلاریندا ایشلنمەسی گۆستریر کی، بورادا آذربایجانلیلار / تۆرک - دیللی لر میلاددان قاباق یاشامیش و اۆز داغلارینا، چایلارینا، یشلرینه اۆز دیلرینده، اۆز میفیک (اسطوره وی) تفکۆرلری، گۆروشلری ایله باغلی آدلار قۆیموشلار. دئمەلی تۆرک دیللی خالقلارین، او سیرادان آذربایجانلیلارین گلە (اۆزۆده میلاددان چۆخ سۆنرالار) اولدوغو فیکری گنرچکلی لیکله سسلەشمیر. بیزجه حقیقتی گۆرمک ایستەمیلرین فیکیرلرینه، «بایاتیلارینا» آیتق - ساییق باخماق گرکدیر قصد! گۆزدن یاییندیریلیمیش ذلیل لرین آچتیغا وورولماسی گنرچکلیگین قایسینی اۆزوموزه آچیر».

قازاق سۆزونون ایکینجی ترکیبی «آق» دیر. بو سۆزو ایکی آنلامدا باشا دۆشمک اۆلار. بیرینجیسی: بیر سئرا قیبلە بیرلشمەلری، خالقلاری نین چۆخونون آدیندا ایشتراک ائدن / - آق / (قیپ - چاق، باجان آق، اورغ - اق، قالت - اق و سائر) ترکیبی، دئیەسن: چۆخلوق، یا دا یش، مسکن بیلدیریر (یات - اق، بات - اق و بو کیمی سۆزلرله مقایسە ائدینیز). اوندان قازاق، اوجادا، یۆکسکلیکده (داغدا) مسکن سالان آنلامینی وئیریر. بو اۆ دئمکدیرکی، قازاق آرو - تۆسون (اساس باشلانغیچین) یانیندا اونونلا بیرگە یاشایاندیر.^{۲۵۲}

آخی، تۆرک - دیللی خالقلاردا بشلە بیر اینام واردی کی، آرو - تۆس و اونقونلار دا اینسانلارلا بیرگە یاشاییر. ایکینجی سی، / - آق / بیر چۆخ تۆرک دیلرینده همده «اوجالان»

^{۲۵۱} - سیدوف، اۆگە، ص. ۱۰۵.

^{۲۵۲} - عتە، ص. ۱۱۴.

آنلامیندادیر. و. و. رادلوف، س. ی. مالوف و بیر چوڭ بیلجی لر، لوغتچی لر / - آق / - ین اوجالماق، یوکسلمک، اوجایا قالخماق آنلاملارینی دا یازیرلار. قاشغارلی محمود / - آق / - ین آنلامینی ایضاح ائتمک اوچون «بولوت آقدوو» (بولود اوجالدى) ایفاده سینی مثال چکیر. ^{۲۵۳} ۱۴- عصر شاعیری، نسیمی - نین

لوح إخلاص ائيله دینسه کونلونو ای متقی
کۆرسی - ی رحمانا آغدین گنتدین، عرش - الاهی گۆر
بیتینده کی «آغدین»، اوجالدین آنلامیندادیر. اوندان «قاز + آق»، یوکسکلیگه، اوجالینغا اوجالان دئمکدیر. ^{۲۵۴}

یثری گلمیشکن کاشغارلی محمودون «دیوان» - ینداکی «آغدی» کلمه سینه باش وورووق: «اول تاغقا آغدی» = او داغا آغدی. ^{۲۵۵}

۱۱ - ۲ - ۳. قیپچاقلار

آلتون - اوردو دؤولتی میلاددان سونرا ۸ - نجی عصرده، قارا دنیزین شیمالیندا چنگیزخانین (Genghis xan - in) اوغلو جوجی (Jochi - ö. 1227) خانین اوغلو باتو (او ۱۲۵۶) طرفیندن قورولموشدور. بو دؤولتین آدی جوجی اولکەسی اولدو. بو خالقین چوخو قیپچاق تۆرکلری ایدی و اوتوردوقلاری یئرلره ده «دشت - قیپچاق» دئییلدی، کی، وولگا - دان خوارزمه قدر اوزانیردی.

باتو - نون قارداشی، برکه (آلتون اوردونون ۴ - نجو خانی، او ۱۲۶۶)، مسلمان اولدو. حاکیم صنیف اولان موغوللار تۆرکلر ایچینده چوخ کتچمه دن اریدیله. تۆرک دیلی ده دؤولتین دیلی اولدو. بورادا و مملوکلارین (قیپچاقلارین) حکومت ائتدیگی مصر و سوریه ده یازیلان اثرلر قیپچاقجا ایدی.

قیپچاقلار آغ تورکلر دندیله، بو سببله بیزانسلیلار اونلار کومان و روسلار دا پولووتس آدی تاختیلار. آیریجا «ایمک» و «کیمک» آدلاری دا ایشله دیلیله. کومان آدی بویوک بیر

^{۲۵۳} - قاشقارلی، محمود، گۆستریلن ارده (کیتاب - ی دده قۇرقۇد)، ۱ - نجی جیلد، صحیفه ۹۶ (سیدوف - ون حاشیه سی)

^{۲۵۴} - سیدوف، اوگه. ص. ۱۱۵.

^{۲۵۵} - کاشقارلی، محمود، اوگه. ص. ۱۷۳.

احتماللا «سارى» معناسىنداير. روسجا، آلمانجا و ائرمىجەدە بو خالقا «آچىق سارى» «سامان رنگىندە اولان سارى ساچ» معناسىنا آدلار وئرىلەر. دىمك بو خالقتىن سارىشىن اولدوغو واختىندا گۆزە چارپىچى ايمىش.

عرب جوغرافياشوناسلارى ايرتېش ساحىللىرىندە كىمك / كىمك آدىلى بىر بۇيۇن ياشايدىغىنى سۇيىلەر. قىبچاقلار بو بۇيۇن تركىيىندە دىر و اولارلىقن اكرىتىنى تشكىل ائدر. قىبچاقلارلىق بىر قۇلو مصر - دە دىر. قىبچاق اوشاقلارى بو تۇرپاقلاردا كۆلە اولاراق ساتىلمىشىدىلار. بونلار اوزون زامان خىدمەتدن سۇنرا چۇخالىب و قۇتلىنىلەر و ايوىلىر يىخىلىدىقدان سۇنرا «مملوكلار» (كۆلەمنلر) خاندانىنى قوردولار.

بونلارلىقن دۇروروندىن اعتبارا يازىلان اثرلرلىق، تۇركجەدە آيرى بىر يىرى وار. عمومىتله بو دىلى اوچ بابدا مطالعه ائتمك گرگىر: اصل قىبچاقجا، اوغوز - قىبچاق قارىشىغى، آنادولو اوغوزجاسىنداكى قىبچاقجا تائىرى.^{۲۵۶}

اىتاليا و آلمان مىسئونرلىرىنىق قىد ائندىكىلرى (مىلاددان سۇنرا، ۱۳۰۳) كۇدنىكس كۇمانىكوس - دان مىثال اوچون (بۇزكورت)^{۲۵۷} و جعفر اوغلونون سىنچىدىكى كلمەلردن اۇرنكلر گىتىرىرىك:

/آچو = آجى / آچقوس = آچار / آغىنقوج = نردىوان / آغرىق = آغرى / آغچا = پول / آلاووت = عسكر / آنوس = هنوز / باغاوول * او = مباشر / بارچا = بۇتون / بارلو = وارلى / باو = باغ / بئر = وئر / ايشور = بىشىر - ، پىشىر / بىتىك = كىتاب - ، پىتىك / بۇل - = اول - / بۇرۇ = كۇرد / چاخ = زامان، چاغ / چئرى باشى = قۇشون امىرى، كاماندىرى، فرماندە / انپىچى * = قادىن / اتمكچى * = چۇركچى، / يوزاق * = قىفيل / كىچ = گىجە / كلەپن * = ايسكىن / كلين = گلين / انى = ey = گنى = Gey / كۇركلو * = گۇزل، گۇركملى / كۇووز * = خالچا / كىتيت = گىيىم / كىنا = قىنا / قوياًش * = گۇنش / منگو = ابدى / مىيز = بىيز / اولتورغۇچ * = Stul، اۇستۇل / اولتوروق * = Stul، اۇستۇل / اوردا * = اوردو يىرى / اوت *

^{۲۵۶} - بۇزكورت، فوات؛ اوگە، ص. ۱۵۱ - ۱۴۹.

^{۲۵۷} - بۇزكورت، عىنى اثر ص. ۱۵۹ - ۱۵۸.

= اود، آتش / اوتاچی * = طیب / اوزدن * = انسیل / قاراواش، کون * (ق) = جاریہ، کنیز / قایغی = قایغی / سالخون = یئل / ساری * = صفرا / ساتوق * = تجارت، / سیغریق * = پوستانجی، پوستانجی / سیلی = تمیز، سیلمل / تامو = جہنم / تان(ق)دا * = صاباح، فردا / تار = دار / تاو = تاغ، داغ / تن (ق) ری * (تنگری) = تانری، تاری / تنی = دند، سوئیلہ / توداق = دوداق / توخدی = دوغدی / توب = بینوورہ / اوچماق * = بہشت / اولوکون * = بایرام / اوینخو = اوینخو / یالچی * = ایشچی، عملہ / یامغور * = یامغور / یارغوچی * = حاکیم / یازوق = گوناہ / یی = y1 = یتغ = y1g و سائر.

پروفیسور جعفر اوغلونون سنجیدیگی کلمہ لر * علامتی ایلہ مشخص اندیلیمیشدیر.^{۲۵۸}

اوندولوسلو ابو - حیآن - ین و بیر ایکی باشقا لوغتدن ساوای، شیرازلی سعدی - نین فارسجا شاہ اثری، «گلستان - ین، سارایلی سیف - ین، قیپچاق تۆرکجه سینه ترجمہ سی، آذربایجان تۆرکجه سی ایلہ مقایسہ باخیمیندان چوخ فایدالیدیر. ماراقلی طرف بو گلستانین تۆرکجه یہ ایلک ترجمہ سی اولماسی دیر (هـ. ۷۹۳ = م - ۱۳۹۱). سعدی شاہ اثرینی ۱۲۵۶ - دا یاراتدیغینا گۆرہ سعدی نین یاشادیغی و یازدیغی شرایط، اسکی شرقین ریتمی گۆز اونونده آلینارسا دیشمہ میشدیر، دئیہ بیلیریک. رحمتلی دوستوم پروفیسور. دوکتور محرم ارگین کیتابی نین باشلانغیجیندا یازدیغینا گۆرہ دوکتور علی فہمی کارامانلی اوغلونون ۱۹۵۹ ایلیندہ وئرمیش اولدوغو دوچنت لیک تنزیدیر و اثرہ یاراشان بیر صورتدہ پروفیسور ارگین - ین تشویقی ایلہ دوکتور کمال آرسلان، و پروفیسور عثمان سرت قایانین دقتی ایلہ آتا تورک کۆلتور مرکزی طرفیندن «تورک دیلی قورومو یایشیلاری (نشریاتی) واسیطہ سی ایلہ آنکارادا ۱۹۸۹ - دا چاپ اولموشدور.^{۲۵۹}

مملوکلر، ایشارہ اولدوغو کیمی، اساسا قیپچاقلار ایدیلر. قیپچاقلار ایسہ، دئمک اولار کی، اورتا یۆز ایللیک لرین ۱۵ - ۱۴ - نجی عصرلرینہ قدر قازاقلارلا چوخ یاخین اولموشلار. مملوکلارین آراسیندا قازاقلاردا وارمیش.^{۲۶۰}

^{۲۵۸} - جعفر اوغلو، پروفیسور. اؤگہ. ص ۱۷۱ - ۱۶۳.

^{۲۵۹} - سیفر - سرائی، اثرینہ «کیتاب - د گلستان بی - ت - تورکی» آدینی اویقون گۆرموشدور.

^{۲۶۰} - سیدوف، اؤگہ. ص. ۱۱۳.

بو بابی، روخ - نون سۆزلىرى ايله باغلاييريقي: باشلانغیجدا بلکه ده پۇلووئستلر و کومانلاردان باشقا اولان قیپچاقلار، آغ بدنلی، ساری یا دا قیزیل ساچلی شیماللی تیپینده اینسانلاردی؛ پۇلووئستی «سۇلوق کۆل - آغ رنگی» دئمکدیر. کومان دا بلکه «کۆ»، «ساری»، کۆکیله... («تورکمن» - ده اولدوغو کیمی)، من / مان شکیلچیسینی علاوهسی ايله، اونونلا مترادف بیر کلمه دیر. بعضی لرینه گۆره ایسه، ساریلارین سۆیوندان گلیر و ۸۵۰ ایلینه دؤغرو تاریم چایی نین یۆرهسی نین شرقینده اؤتورورموشلار. بعضی لرینه گۆره ده اؤغوزلارلا قۇهوم کۆچه به لردنمیشلر. شوبهه سیز ایرتیش و اۆبی کیمکلی کؤنقدراسیونونون بیر قۇلو ایمیشلر و ۱۱ - نجی یوز ایلده بیلینمه یین سببلرله غربه دؤغرو یئر دگیشدیرمگه باشلامیشلار.^{۲۶۱}

۱۲. ۳. ۲. ساقلار

باشلاردا، (اؤغوزلاردان بحث اندرکن) ساق - لار حاقیندا یازیلانلاری خاطیرلاداراق، بورادا باشقا باخیملاردان پروفسور سیدوف - ون دئدیگی کیمی «سوی کۆکۆموز» - ده، کیچیمسنمز یئرلری اولدوقلاری اۆچون یننه اولارلا دایر بیر - ایکی قید علاوه انده جگیک.

«آذربایجاندا اسکیدن یاشایان قبيله - بیرلشمه لریندن بیرى ده ساقلاردیر.^{۲۶۲} استرابون - ون بیلگی سینه گۆره، ساقلار میلاددان اۆنجه ۴ - نجو یۆز - ایل لیکده کۆرۆن هر ایکی ساحیلینده یاشامیشلار.^{۲۶۳} ساقلارین الدۀ اولان چۆخ آز دیل ماتئریال لاری نین دئمک اولار کی، هامیسی تۆرکجه، او سیرادان آذربایجان سۆزلریدیر...» تۆرک دیللرینده چۆخ راست گلین /س/ سسین /ش/ ايله عوضلنمه حادیثه سینى گۆز قارشى سینا گتیرسک دئیۀ بیلرک کی، «سیراق» و «شیراق» فونئتیکی واریانتلاردیر. اۆزبکلر ایندی ده ساق - لارا شاق - لار، و سیراق // سیراق-، شیراق // شیراق دئییرلر... تۆرک دیللرینده /س/، /چ/، /ی/ سسلری ده عوضله نیرلر... آذربایجانین غربینده کی شیراق چؤلونون آدی دا بو سۆزله

^{۲۶۱} - روخ، اۆگه. ص. ۱۶۶.

^{۲۶۲} - گئنیش بیلگی اۆچون باخ: میرعلی سیدوف،... «قیزیل دؤیوشچو» نون طالعی، ب، ۱۹۸۴، ص ۹۲ - ۷۹...

^{۲۶۳} - باخ: ایسترابون، «جغرافیا»، م ۱۹۶۴، ۱۱ - ۴ - ۸.

باغلیدیر. اوغوز قروبو دیلیرینده شعایا «یاروق» دئییلر. بیزجه، «یاروق» لا «سیراق»، آیری-آیری سسله‌نن فونئتیك واریانتلی عینی سۆزلردیر... فونئتیك - عوضلنمه، سۆز دۆزگتمه قانونلاری، آپ - آیدین گۆستریر کی، ساقلار و تۆرك دیللی خالقار ائتیک و دیل باخیمیندان دا قوهوم اولموشلار. قوهوملوغو آیدینلاشدیران میثاللاردان بیر، اوشاقلارین قورویوجوسو، دؤنیا آغاجیله بیرگه گۆیدن گلن umay ایلاھه‌سینه دیل و میفولوزی (اسطوره‌شناسلیق) باخیمدان ساقلار دا باغلیدیلار... داها بیر میثال: ساق، آذربایجان دیلینده کی اوم - آی، آی ایلاھه‌سین، <ay//ai> ترکیبی، یاقوتلارین اوچولوق تانریسی، اوچولارین حیمایه‌چیسى <Baay // Bayan> (باآی // بایان) آیدندا دا اوزونو گۆستریر. «بایانای» «بای» («بى // با آی»، دؤولتلی، آغ)، (یعنی اوچا ایلاھه) آنا و آی ترکیبلریندن یارانمیشدیر.^{۲۶۴}

خلاصه آذربایجان خالقینین و باشقا خالقلارین سۆی - کۆکونده اشتراک اندن قبيله بیرلشمه‌لری سا + ق // یا // چا // یای قاسوک، ساقای، (sa + q + ay) بوزوق (+ boz oq)، اوچوق، اونوق، اللى اوچ یای، یاقوت (ya = qut) آدلارینی اوزلرینه قویموشلار.

۱۳. ۲. ۳. سیراقلار (Siraqlar)

آذربایجان خالقینین سۆی - کۆکونده دوران قبيله - بیرلشمه‌لریندن بیرى سیراق // شیراق // سیر - لردیر. بو قبيله - بیرلشمه‌سى ساقلار، آرساقلار، اوغوزلارلا قوهوم قبيله‌بیرلشمه‌سى اولموشدور...

سیراقلار، میلاددان قاباق مین‌ایللیکدن توتموش، تا میلاددان سونرا ۷ - ۸ - نجی یوز ایللره قدر... قافقازین ایجتماعی، تاریخی حیاتیندا اۆزده ایمیشلر... استرابون گۆره سیراق - لار اساسا اوتوراق حیات سۆرموش و اۆسپا آدلی باش شہرلری اولموشدور... ۷ - نجی یۆز ایللیگین بیلگینی آ - شیراقاسی‌نین «جوغرافیا» اثری اۆزینده آپاریلان آراشدیرمادان آیدین اولور کی، شوراقلار/ سیراقلار، آغوان/ آلبان و آرساق (قاراباغ) آراستینداکی تۇرپاقلاردا یاشاییرمیشلار؛ بو تۇرپاقلار چۇخدان اۇنلارین آدلارینا آدلانمیش.

سیراقلارین، آرساق (قاراباغ) و آغوان تۇرپاقلاریندا و اونا یاخین یئرلرده یورد سالمالارینین باشلیجا سببی او ایدی کی، بورالاردا اونلارین قان قارداشلاری آرساقلار، ساقلار، وارساقلار یاشاییرمیشلار.^{۲۶۵} اورخون - دا بو قبیله - بیرلشمه‌سی‌نین آدی تۇنیوقوقون شرفینه تیکیلیمیش آییده‌ده، «سیر» دئییه کنجەر.

۱۴. ۲. ۳. وارساقلار

آذربایجان خالقینی سؤی کۆکۆنده دوران گۆرکملی قبیله - بیرلشمه‌لریندن بیر ده وارساقلار - دیر. اونلارین ۱۵ - نجی یۆز - ایل ده بئله زامانین سیاسی حادیثه‌لرینه قاریشدیقلارینی گۆروروک. اثرمنی، گۆرجو، یونان، و عرب منبع‌لرینه آرخالانئیب دنمک اولار کی، تۆرک - دیللی خالقلار میلاددان چۆخ قاباقدان قافقازین ساکین‌لری اولموشلار. اونلار ایله علاقه‌دار یئر آدلارینا (داغ، چای، ذره و سایره) راست گلیمک طبیعی دیر. مثلاً، تۆرک آدلاريله باغلی اولان بئله یئر آدلاریندان بیر ده آلبانیادیر.^{۲۶۶}

۱۵. ۲. ۳. خزرلر

خزرلرین رسماً اورتایا چتخیشلاری میلاددان سونرا ۶۲۷ - ۶۲۵ ایللری؛ یعنی باسیله اوس هراکلیوس ون^{۲۶۷} Basileus Herakleios اونلاردان ساسانیلره هجوم ائتمک اوچون کۆمکچی قدرت اولاراق قترخ مین نفرلیک آتلی بیرلیگی ایسته‌مه‌سی سببيله دیر.^{۲۶۸}

خزرلرله عربلر بیر - بیرینه دۆشمندی. داها غمر دؤورونده (۶۵۶ - ۶۴۴) مسلمان بیرلیک‌لری قافقازا گیررک، شیمالینده‌کی اووالاردا^{۲۶۹} اؤزلرینه بازار آختاردیلار. داها سونراکی ایللرده (۷۲۳ - ۷۲۲)، باسقی‌لاری آرتدی و خزرلرین باش شهرینی یاخیب ییخاراق خاقانلارینی بو تهلوکه‌لی ناحیه‌دن اوزاقلادیریب، وولقانیین آغزیندا یثنی بیر شهر، ایتیل شهرینی، داها سونرا دا دؤن ایرماغی‌نین (دؤن چایی‌نین) اورتا یا دا آشاغی

^{۲۶۵} - عینه - ص. ۵۱ - ۴۹.

^{۲۶۶} - عینه، ص. ۶۲.

^{۲۶۷} - بو روم سرکرده‌سی‌نین ایرانادا ضربه‌سی و خطری ذیبیدیر.

^{۲۶۸} - رۇخ، اۆگه، ص. ۷۸.

^{۲۶۹} - بۆیوک صاف، دوز چۆل، کۆوشن = دشت

یۆره سینده بیر باشقا شَهر قورماق مجبوریتینده بوراخدیلار. بو آرادا خزرلر ۷۳۱ده قافقازی آشدیقلا ریندا، قارشى هجوم کئچدی لر و عراق - ا قَدَر ای لر گ دی لر (ای ره لی لدی لر). ۲۷۰

خزر خاقانلاری حاقیندا قیسا بیر معلومات:

خزر خاقانلاری نین ای لکی، بولان خاقان گوک تو رک خاقانلاری نین نسلیندن دیر. شرق آوروپا تو رک خاقانلیغیندا، بایان خاقان ایله اوغلونون یثرینی آلیب، اونلاری اوکراینا - دان اورتا آوروپایا ایترک، اوکراینا و اورال لارا قَدَر داها شرقینده کی اولکه لر و گئیش اولچوده قافقازا حاکیم اولوبلار. باش شَهرلری بَلَنجَر (۷۲۳ -) و سونرا ساریقشین (بو گو نکى آستراخان) - دى. ۷ - نجى عصرین باشلاریندا تیفلیسى (تیبلیسى) ده اله کئچیرمیشلر. ۳۴۵ ایل ایچینده ۱۴ خاقان دؤولت باشچیسى اولوبلار، ۶۲۰ - ۴۶۸ ایللرینده آنجاق قترالیدی لار (قترال ایدی لار). بئله جه دؤولت لری ۵ عصره قَدَر دوام ائتمیش دیر. ۷۳۲ - ده گوک تانری دینینی بوراخیب قیسماً مسلمان اولموشلار ۸۰۰ - لرده تماماً یهودی دینی تأثیرى آلتیندا قالدیلار و بو دینی قبول ائتدی لر. بو گو ن سایلاری آ ز اولان قیریم (کریمه) قارایلاری، خزرلردن قالمادی رلار؛ یهودی دیرلر، دیل لری تو رکجه دیر.

خزر خاقانلاریندان بو آدلار مشهور دور:

بولان خاقان (۶۲۰ - ؟ - ؟)

اوباجا خاقان

خیز قیا خاقان

۱- نجى مناشه خاقان

هانوقا خاقان

اسحاق خاقان

سابولون خاقان

۲- نجى مناشه خاقان

نیسی خاقان

۱- نجی ھارون خاقان

مناھتم خاقان

بنیامین خاقان

۲- نجی ھارون خاقان (۹۳۱ -)

یوسف خاقان (۹۶۵ - ۹۳۱) ^{۲۷۱}

آذربایجان خالقى نین سوۋى كۆكۆنو دۆشوركن خاطیره گلن باشلیجا تۆرك ائللرینی بو شکیلده، آلفابتیک سیرا ایله، قید ائتمیش اولدوق. بیلدیگینیز کیمی ساسانی لرین اوزون سلطنتینه سون وئرن و اؤد معبدلرینی سوندورن ایسلام قوشونلاری هجرتین ۱۵ - نجی ایلینده (میلاددان سونرا ۶۳۷ - ده) قادسیه - ده ایران اوردوسونو تار - و - مار ائتدیكدن سونرا میلادین ۶۳۸ - ینده تبریزی اله کئچیرتدیلر، میلاددان سونرا ۶۳۹ - دا آراز - ی کئچدیلر. ایکینجی خلیفه عمر - بن - خطاب (خلافت: ۶۴۴ - ۶۳۴)، و خلفلری نین آذربایجاندا قارشىلاشدیقلاری چتین لیکلر بحثی میزین دیشیندادیر. بورادا آنجاق، عرب استیلاسی نین تحقیقندن سونراکی دؤورده خلیفه لرینی خاطیرلاداجاغیق:

اموی لر دؤورونده (میلاددان سونرا ۷۵۰ - ۶۶۱)

۶۶۱ - ۶۸۰	۱- نجی معاویه
۶۸۰ - ۶۸۳	۱- نجی یزید
۶۸۳	۲- نجی معاویه
۶۸۳ - ۶۸۵	۱- نجی مروان
۶۸۵ - ۷۰۵	عبدالملک
۷۰۵ - ۷۱۵	ولید
۷۱۵ - ۷۱۷	سلیمان
۷۱۷ - ۷۲۰	۱- نجی عمر
۷۲۰ - ۷۲۴	۲- نجی یزید
۷۲۴ - ۷۴۳	هشام
۷۴۳ - ۷۴۴	۲- نجی ولید

۷۴۴	۳- نجو یزید
۷۴۴	ابراھیم
۷۴۴ - ۷۵۰	۲- نجی مروان
	عباسی لڑ - دڻ:
۷۴۹ - ۷۵۴	ابوالعباس الصفاح
۷۵۴ - ۷۷۶	منصور
۷۷۵ - ۷۸۵	مھدی
۷۸۵ - ۷۸۶	ھادی
۷۸۶ - ۸۰۹	ھارون الرشید
۸۰۹ - ۸۱۳	امین
۸۱۳ - ۸۳۳	مأمون
۸۳۳ - ۸۴۲	المعتصم
۸۴۲ - ۸۴۷	واسط
۸۴۷ - ۸۶۱	متوکل
۸۶۱ - ۸۶۲	منتصر
۸۶۲ - ۸۶۶	مستعین
۸۶۶ - ۸۶۹	معتز
	و سائر.

۴. سۆن یثرکشمه‌لر

۴.۰. دیللرده (لهجه‌لرده) دیشمه‌لر

بیر دیل، نه قدر بویوک و توتوجو دیل اولورسا اولسون، یشنه ده زامانلا هر هانسی بیر دگیشیکلیگه مقاومت انده بیلمز. چوخ استقرارلی تۆرک دیلی ده زامانلا آشینمیش و بو آشینمانین ایزلرینی سزیمک مۆمکوندور. الیمیزده کی تۆرک دیلینه مربوط اولان بلگه‌لردن آنلاشیلدیغینا گۆره ۸ - نجی یۆز - ایلده، ان چوخ، شیفاهی علاقه واسیطه‌سی اولاراق ایشلکمیش (ایشلنمیش)، او زامانلاردا بئله، انکشاف یاواش یاواش داوام اندیردی. دیلین، ایکی بویوک بوداغا آیریلماسینین، میلاددان اوْنجه‌سینه راستلاشدیغینی اثبات انده‌جک هنج بیر دلیل یۆخدور. تۆرکجه یازی دیلینین اوغرا دیغی فهم و اونملی پوزولما، عثمانلی حاکیم صنیفلرینین عرب - فارس تقلیدچی‌لیغینین نتیجه‌سینده ایدی. بئله‌جه، تۆرک دیلینی چوخ سایدا عربجه یادا فارسجا کلمه و تعبیرلر استیلا ائتدی. زامانین شرطلری دگیشیمیشدی. ۲۰ - نجی عصرین عرفه‌سیندن اعتباراً، بلیرن و تورکیه‌نین (حتی عمومی تۆرکجه‌نین) بوگونکو چاغداش دیلینین بینۆره‌سینده یثر آلان رادیکال دیشمه‌لر آرتیق قاچینیلماز اولموشدو.

چوخ زامان تلفظ اختلافلارینین نتیجه‌سی اولان لهجه فرقلری، و محلی تعبیرلر (دئیملر)؛ یشنی ایجاد اولان سیاسی سیستم‌لرین... ایشلرینه، یارامیش و «لهجه‌لر» متعدّد تۆرک جمهوریت‌لرینین «دیللری» کیمی تثبیت اندیلیب رسمی‌لشمیشدیر. بو آرادا بو منطقه‌نین «دیللری» بیر یاندان فرانسیزجا - انگلیزجه، اۆته یاندا (او بیر یاندان) دا روسجا کلمه و دئیملرین استیلاستینا اوغرامیشدیرلار. «بو صورتده اورتایا، تۆرکجه‌نین چشیدلی قوللاری آراستیندا کی فرقلری آرتیران آیری- آیری یازیلی ادبی دیلر میدانا چیخدیغی آنلاشیلماق‌دادیر».^{۲۷۲}

ایراندا تۆرکجه، تۆرک سلاله‌لرینین مین ایللیک حاکیمیتی‌نین «جزاسینی چکدیریلمه‌یه بوراخیلدی و ۱۹۲۵ - ده ایش باشینا گلن اداره، اودلو انگیزسیون کین و

ذهنتی ایله اونو دیری دیری یانديرماق كۆلونو سووورماق ایستهگی ایله قوللارینی چترمالادی.

۱. ۴. چئشیدلی یازیلار

چاغلار بویونجا، تۆرك لهجه لرینی یازماق اوچون چئشیدلی آلفابلر ایشله دیلمیشدیر. بونلاردان آن اسکیزی، رونا یازیزی یا دا رونیک یازی دئییلن، تقریباً ۷ - نجی عصردن ۹ - نجو عصره قَدَر یثنی سئی قیرقیزلاری ایله توکی یو تۆركلری طرفیندن گئیش اولچوده ایشله دیلمیشدیر. بو دؤوردن داها اول اورتا آسیا تۆركلری طرفیندن ایشله دیلن داها آیری حرفلر حاقیندا، چین منبعلرینده بعضی قئیدلره تصادف ائدیلمکده دیر. بالخاصه هون تۆركلرینه عطف ائدیلم بو حرفلر حَقینده، قطعی بیر سند یوخدور. حتّی، یثنی سئی اورخون حرفلرینین هانسی عصردن اعتباراً قطعی اولراق تۆركلر طرفیندن ایشله دیلدیگی، لایقی ایله تثبیت ائدیله بیلمیر. بونونلا برابر، بو حرفلرین چوخ اثرکن زامانلاردا اورتا آسیا تۆركلری طرفیندن ایشله دیلمه سینی قووتله تخمین ائتمه میز اوچون هئچ بیر مانع یوخدور.^{۲۷۳} هونلارین جنوبدا و مجارستان اووالاریندا توقف ائتدیكلری زامان، گویا گوتیک رونی (Götiik runi) یازی تأثیری آلتیندا قالدیقلارینی (آتیلانین ساراییندا گوتلارین = Gotlarn اوزون زامان مهم وظیفه لری واردی) دئین لر وار. بو فیکرده اولانلار، اورخون حرفلری کیمی، هونلارین ایشلتدیكلری حرفلرین ده منشأی نین رونیک اولدوغونو میدانا چئخارمیشلار. بئله جه دیش شکیل باخیمیندان هون و توکی یو تۆرك حرفلرینین روْن منشأینه عطف ائدیلمه سه ده، تورکلرین طرفیندن ایشله دیلن یازی ایشاره لری، کی هر جهتدن اورخون آیده لرینده ایشلدیلنلرین عینی دیر؛ بویوک بیر اصلاح فیکرینی اورتایا آتماقدادیر... . آنلاشیلان یثنی سئی - اورخون حرفلری بئشینجی عصردن چوخ قاباق تۆركلر آراسیندا یایغین میش.^{۲۷۴}

^{۲۷۳} - جعفر اوغلو، اؤگه. ص. ۱۱۷

^{۲۷۴} - عین، ص. ۱۱۹ - ۱۱۸.

بو الیفا تۆرك فونولوژیسینه اویغوندور. توركلردن قالمیش اولان ایلک متنلر، تیکلمیش داشلار و مزار داشلاری اۆستونه بو الیفا یازیلیمیشدیر. بو الیفا، سانئیلدیغیندان داها اوزون بیر مدت، تۆركلر طرفیندن، آن آرتندان ۱۰ - نجو یوز - ایله قدر ایشله دیلمیشدیر. اویغور الیفاسی دئییلن الیفا اورتایا چیخیب ایشلک اولدوغو سیرالاردا دا بو الیفا بۆیوک بیر احتماللا گئنه بیر مدت ایشله دیلیبدیر.^{۲۷۵}

اورتا آسیادا تۆرك دیل و کۆلتورونون اینکیشافینی اوزون زامان بۆیونلارینا آلمیش اولان اویغورلار، دینی اجتماعی سیبلر اۆزوندن، اۆز الیفالاری ایله یاناشی، رون، براهما، سغدد، و - سایر کیمی بیر چۆخ الیفا سیستملى ده ایشله دیدیلر.

اورتا آسیا ساحه سینده کی مۆختلیف دینلر حرکاتی (میلاددان اۆنجه ۱۱ - نجی عصردن اعتباراً)، چئشیدلی الیفا سیستملىنین توركلر آراسینا یاییلماسینا باشلیجا عامللردن اولموشدور. خوصوصیله اسلامیتدن بیر آز سونرا عین ساحده اۆزونه بیر چوخ طرفدار تاپمیش، مۆختلیف الیفالار و دینلر یئرلرینی ایسلامیت و عرب حرفلرینه وئرمیشلر. سوغدد حرفلرینی تۆركلر، ایلک دفعه، قارا - بالغاسون آبیده سینده ایشلتمیشلر. سوغدد حرفلى اویغور حرفلىنین بئزرى دیر.^{۲۷۶}

ال یازیسینا داها اویغون اولان اویغور الیفاسی شهبه سیز رونیک الیفادان داها آز دوروجو بیر سوغدد الیفاسیدی: آما ۹ - نجو یوز - ایلدن باشلا یاراق ایشله دیلمه سی یایغینلاشدی، مسلمان لیغین یاییلماسی عرب یازیسینی ضروری دوروما گتیرینجه یه قدر چئشیدلی تۆرك خالقلارینین «میللی» مالی اولدو. عرب الیفاسی، تۆرك فونئتیکینه تام اویغون اولماقلا برابر، یئرلشدی: عرب الیفاسیندا «صائت» آذیر؛ اویسا تۆركجه ده دوققوزادک صائته احتیاج وار. عرب الیفاسی تۆركجه ده تاپیلما یان صامت سسلى یازماغا یارار، آما عرب الیفاسیندا تۆرك دیلینده کی بعضی سسلى وئرمه یه یارایان حرفلر یۆخدور. بونونلا بیرلیکده، عرب الیفاسی چۆخ گئنیش بیر ادبیاتین دؤغماسینی

^{۲۷۵} - روخ، اۆگه، ص. ۲۹.

^{۲۷۶} - جعفر اؤغلو، اۆگه، ص. ۱۶۴ - ۱۶۲.

ساغلامیشدیر. ایراندا، سون زامانلاردا، تۆرکجه یاشاما فرصتی تاپینجا، مؤختلیف اینسانلار عرب سیستمی الیفبائی اؤز دیلرینه اویدورماق اۆچون چالیشدیلار. بونون اۆچون عرب حرفلرینه خاص علامت لر (ing. Diacritical - marks) علاوه ائتمک لؤزومو واردی. اؤ جمله دن تهراندا چیخماغا باشلایان «وارلیق» درگیسی نین یازیچیلاری (فارسجا و عربجه «دخیل» کلمه لره بئله بیر نوع «کاپیتولاسیون» حقّی تانیاراق، محافظه کارانه) بیر الیفبا تنظیم ائتدیلر،^{۳۷} آز - چوخ بو الیفبا قبول ائدیلمیشه بنزه بیرسه ده، هر ضیالی علامت لر حاقیندا اؤزسلیقه و ذؤقلری ایله حرکت ائتمه گی احتمال، بیر «عزت نفس» مسئله سی کیمی تلقّی ائتمکده دیر.

سوریانی یازی، یالنیز ۱۱ - ۸ - نجی یۆز ایللر آراسیندا یئددی سو - داکا خریستیان اویغورلار آراسیندا ایشله دیلمیشدیر. نَسْتُورِی قَبیر داشلاری بو یازی ایله یازیلیمیشدیر. تۆرکلر آراسیندا آن آز ایشله دیلن یازیلارداندیر. سامی اصیللی اولان یازی سیستمی آنجاق صامیت لردن تَشْکُول ائدَر و ۲۲ حرفی وار. ساغدان سؤلا یازیلیر. تۆرکجه یه اویغون اولماسی اۆچون بعضی علامت لر علاوه ائدیلمیشدیر.

مانی یازیمی سوریانی یازیدان چیخیمیشدیر. ایران و تۆرک مانی چیلری بو یازیدان فایدالاندىقلاری اۆچون مانی یازیمی آدی ایله مشهور اولویدور.

۱۱ - ۸ - نجی یۆز ایللرینده اویغورلار بو یازینی مانی متن لرینده ایشلتمیشدیلر. چوخ بؤکلی یازیدیر. ۲۲ حرفی وار. تۆرکجه یه انطباقی اۆچون ۱۴ علامت ائدیلمیشدیر.

براهمی الیفباسی، اویغور بیللیکلری زامانیندا ایشله دیلدى. بودیست اویغورلار بو خطی ایشله دیردیلر. هیند اصلی لیدیر. تۇخارجادان آلینمیشدیر. اسکی تۆرک یازیلاری ایچینده اؤ = o ایله اؤ = u، اؤ = ö ایله اؤ = ü، ای = i ایله i، e صانت لرینی آیران تک یازیدیر.

^{۳۷} - نطقى پروفیسور دوکتور. حمید «یازی قایدالار، املا قلاووزو» وارلیق

تَبَّت يازىسى ۱۰ - ۷ - نجو يۆز ايللر آراسىتىدا، چۇخ سىيرك اولاراق بۇدىست اسكى تۆركجه متلرلىنىده ايشله دىلمىشىدىر. هيند يازىسىنا دايانئير. ايشارتلر سسى دئىيل هجالارى قارشىلارلار. ۳۵ ايشارت وار. سۇلدان ساغا يازىلار.^{۲۷۸}

عرب يازىسىنى ۱۱ - نجى عصرذن اعتباراً تۆركلر ايشلتمه گه باشلايىلار. ۲۰ - نجى عصره ذك تقريباً بۆتون تۆركلرين عمومى، مشترك يازىسى ايدى. سامى اصلدن اولان يازى نئىن ۳۱ حرفى وار. اوخوجولارين چۇخونون بو خط حاقىندا لۇزوملو معلوماتلارى واردير؛ تكراردان قاجىنماق اوچون باره سينده چۇخ سۇزلريمىز اولدوغو حالدا، بو قَدَرله كفايتله نيريك.

عبرانى يازىسى، يهودى ليگى سئچن خزر تۆركلرى نىن خطى ايدى. كئيرىمدان پۇلونيادك يايئلمىش دورومداكى قاراي تۆركلرى نىن ده يازىسى اولموشدور. ۲۲ حرفى وار. تۆركلر بعضى علامتلر علاوه ائتمىشلر.

يونان يازىسىنى خيرىستان اولموش قارامانلى تۆركلر ۲۰ - ۱۵ - نجى عصرلر آراسىتىدا ايشلنديلر. ۲۴ حرفى وار.

اثرمنى اليقباسى نى تۆركجه دانىشان اثرمنى لر ايشلتمىشلر. ۳۸ حرفى وار، سۇلدان ساغا يازىلير.

اسلاو يازىسى ۲۰ - ۱۷ - نجى عصرلرده مسيحي تۆركلر (چوواش، قاقاووز و ساير) طرفىندىن ايشله دىلمكده ايدى. ۱۹۳۹ ايلينده سۇوتلرده ياشايان تۆركلرين اليقبالارى اسلاولاشدى. ايندى لاتىن حرفلرينه دۇنمك فيكرى تۆركلر اوچون اۆزرىنده دۇشونوله جك بير مسئله دير، او جمله دن آذربايجان جمهوريسى بو فيكرى گئچككلىشىدىرمكده اۇن آياق اولموشدور. بيلديگىمىز كيمى لاتىن اليقباسى ۱۹۲۸ - دن برى تۆركيه جمهوريتى نىن تجروبه ائتديگى بير يازىدير؛ ايلك گۆنلرين چتئين ليكلرى نىن بۇيوك قىسمى ايندى يه ذك ياواش - ياواش حل اولموشدور.

عرب الیفباسی هر شئیہ رغماً، تۆرکلرین ایشلتدیگی و «آنلاشدیغی» بیر «عمومی» الیفبادیر. بو گۆن ده بیر «اورتاق تۆرک الیفباسی» لوزومو ذهنلری مشغول ائدن، و تنز بیر زاماندا حلّ اولماسی گرهکن مسئلهدیر. بیر چؤخ فیکیرلرین آراسیندان، اۆرنک اولاراق. دوچئننت. دوكتور یاووز آکپینار - ین بو بارهدهکی تکلیفینه دقتینیزی چکمک ایستهریک^{۲۷۹} اۆتوز دۆرد حرفلی «اورتاق تۆرک الیفباسی»:

(سؤل طرفده آلت - آلتا آکپینارین عمومی تۆرکجه یازیلار اۆچون ایشلتدیگی الیفبا سیرالانمیشدیر. هر حرفین قارشى سیندا کۆلتورل تۆرکیستانى، بابیل بۆرجۆنه چئویرن، اسلاو سیستملى (هر ائله باشقا بیر بیچیمده) بو گۆنکو گویا تۆرکلشمیش معادلرینی گۆسترمیشیک:

34 harfli Ortak Türk Alfabetesi	Değişik Kiril Alfabelerinde Harfler
A	A, O
B	Б
C	Ч, Ж, Ж, Ж, ДЖ, Дь
Ç	ч
D	Дь, д
E	A, ə
É	E, Э
F	Ф
G	K, Г, Гь
Ğ	Г
H	h, X
X	х
I	Ы, И
İ	И, I
J	Ж
K	К
Q	Г, Қ, Кь
L	Л
M	М
N	Н
Ñ	НГ, Н, ң
O	О, у
Ö	Ө, у
P	П
R	Р
S	С
Ş	Ш
T	Т
U	У
Ü	У, у
V	В
W	У
Y	Й, j
Z	З

بو اليفبانين، آذربايجان جمهوريتينده ايشلهديكن رسمي اليفبادان فرقى آنجاق «آ = ә»
حرفى دير؛ زامانلا بو اختلافين دا اورتادان قالماسى اؤميد ائديليز.

۲. ۴. ساحه‌لر

چین قایناق‌لاری و - سایره‌نین چیزدیكلری تابلولاردان (اسکیک اولماقلا برابر)، حرکت‌لی و دینامیک تۆرك دۇنیاسینین، تقریباً آرالیق‌سیز بیر بیچیمده مانچو اولکەسی‌نین حدودلاریندان بی‌زانس حدودلارینا - ذک، نسبتاً دار آما چۇخ اوزون بیر تۇرپاق بۇیونجا (تقریباً ۴۵ ایله ۵۵ درجه طول آراستیندا) جنوب‌داکی اورمانلارلا شیمالین یۆکسک داغلاری یا دا اسکی مدنیت تۇرپاق‌لاری آراستیندا اوزان‌دیغی آنلاشینماق‌دادیر.^{۲۸۰}

۱. ۲. ۴. «یثنی - یوردلار» و قارشیتلاشمالار

طوغرول بگ ایران‌ی فتحه چیخدیغیندا (۱۰۴۴ ایله ۱۰۴۰ آراسیندا ری و همدان - ی اشغال ائدرکن؛ یولو بۇیونجا آرسلان اسرائیلین تۆركمن‌لریله قارشیتلاشدی. بونلار اونون اۆستونلوگونو قبول ائتمک ایسته‌میه‌رك منزوپوتامیا (بین‌النهرینه) کئچدی‌لر و اؤرادا کۆردلرله عربلر اونلاری قیسمتاً یۇخ ائتدی‌لر.^{۲۸۱}

۲. ۲. ۴. منزوپوتامیا (بین‌النهرین)

ارضرومون آلینماسینى (۱۰۴۸ - ی) ایزله‌ین اون ایللر بۇیونجا آذربایجان و یوخاری منزوپوتامیادا یورد سالمیش اولان تۆركمنلر، ائرمستانا و کیچیک آسیانین اورتاسینا شدتلی هجوملار حاضرلادی‌لار. بونلاری ۱۰۵۴ ایلینده وان ناحیه‌سینده، ۱۰۵۷‌ده مالاتیا ناحیه‌سینده، ۱۰۶۰ - ۱۰۵۹‌دا سیواس ناحیه‌سینده ۱۰۶۲-ده ایسه، یثنی‌دن مالاتیانین اطرافیندا و دیاریکی‌رده گۆروروک... آلپ آرسلان... (آنی شهرینین) کاتئدرالینا (باش‌کلیسه‌سینه) بیر هیلال، تیکدی‌ردی. هیلال تۆرك‌لرین سمبوللاریندان بیریدیر.^{۲۸۲}

۳. ۲. ۴. موزدور تۆرك عسکرلری (کۆله‌لر / کۆله‌منلر)

۱۵- نجی دیوگنئس رومانوس... (=Diogenes Romanos) یونانلیلار و دیگر خیرستیئانلارین یانیندا، بیر چۇخ تۆرك (خوصوصاً پئچەنک و اوغوزلاردان) اؤجرتلی عسکر تۇپلادی؛ (اؤنجه‌دن ده ایشارت ائدیلدیگی کیمی، بو اۆلگو گله‌جکده ده

^{۲۸۰} روخ، اۆگه، ص. ۶۳.^{۲۸۱} - عینه، ص. ۱۶۰.^{۲۸۲} - عینه ص ۱۶۵ - ۱۶۴.

باشقالاری طرفیندن تقلید ائدیلمیش وَ تۆرکلر حتّی کۆله عنوانی ایله خاندانلارین خدمتینه آیینمیشلار، لاکین بو «کۆلهلر» چۆخ کئچمه‌دن غزنه‌لیلر وَ مملوکلار کیمی سلطانیلقلارا یۆکسلمکده گئچیکمه‌میشلر. نه ایسه ایمپراتور بو مۆزدور عسکرلری ده احتوا ائدن ایکی یۆز مین قَدَر قوشونلا ایرانا یۆنلدى... آلپ آرسلان داها کیچیک قووتله حرکت کئچدی. وَ ۱۹/۸ / ۱۰۷۱ گۆنو مانزیکرت یا دا بو گۆنکو آدیله مالازگرتده اونلارلا قارشىلاشدى. یونانلیلار اینسیاتیقى تۆرکلره بوراخدیلار. دۆغو رۇما ایمپراتورلۇغونون سئزاری باسیلئوس رۇمانوس دیؤگنئس اسیر اولدو. تاریخده ایلك دفعه اولاراق مسلمان بیر حکمدار بیر بیزانس ایمپراتورونو اله کئچیرمیشدیر!^{۲۸۳}

۴. ۲. ۴. کئچید اولاراق ایران

ایران تاماميله بیر کئچید یثرى وَ بیر کۆرپو حکمونده ایدی وَ کیملیگینی ایتیرمه‌میش اولماستینی دا بونا بۆرجلودور. دیل وَ مدینتی‌نین (کۆلتورونون) تۆرک حاکیمیتی زامانیندا (حتّی تۆرکلرین تشویق وَ اَمَگی ایله) چۆخ گلیشمیش اولدوغونو سؤیله‌میشدیک آما یئننه ده اولکەیه اوغوز طایفالاری‌نین یئرلشمه‌سی، اولکە‌نین اتئیک وَ لیسانی بینۆره‌سینی حسنّ اندیلیر شکیلده دگیشدیردی. بو دگیشیکلیک بیردن دگیل ۱۱ - نجی یۆز - ایله ۱۶ - نجی یۆز - ایللر آراسیندا ائله‌جه ده داها سؤنرالاری دا داوام ائتدی. بو یئرلشمه پروئسئسینی سلجوقلار قووتلندیردی. آما بوندا هانسی اولچوده مؤثر اولدوقلاری بحثینده قطعی بیر شئی سؤیله‌یه بیلیمک چتین‌دیر. بعضی تۆرکم‌لر، بۆلۆچلاری (بلوچلار/ بلوچی‌لر) جنوب شرقه ایتە‌لدیلر. بلوچلار آنجاق زامانیمزدا یئرلشمیشدیر. بو آرادا، تۆرکجه دانیشان مَهم وَ اؤنملی سایدا اینسان زاگروس وَ فارس بۆلگه‌لرینه گیردیلر. بونلار بو گۆن بۆیوک قاشقای فدراسیونونو اولوشدورماقدادیرلار.^{۲۸۴}

^{۲۸۳} - عینه، ص. ۱۶۵ - ۱۶۴.

^{۲۸۴} - عینه، ص. ۱۸۸ - ۱۸۷.

پروفیسور تورکان گنجہ‌ای‌نین، ادبیات و اینجہ صنعت غزتیندہ چیخمیش بیر تدقیقات یازیسیندا^{۲۸۵} او جملہ دن بئله دئییلیر:

فارسجا شعرین تۆرکیستان و خراساندا یۆکسلیش و اینکیشافی سامانی دؤولتی حدودلاری ایچیندہ تۆرک غنصرلرینین نفوذلانماسی دؤورونہ تصادف ائدر. تۆرکلر داها اولدن، عرب فتوحاتی دؤوروندن بو یئرلردہ یاشاییردیلارسا دا آنجاق سامانیلر زامانیندا سیاسی - عسکری قدرت اولاراق بؤی گؤستریدیلر. و کؤله‌لیکدن (و بیرنوع مثرسناری «Mercenar» = اجرتلی، مزد آلان عسگرلیکدن؟ HN)، ان اوجا مقاملارا دیرماشیدیلار... مولیف بیر آز سؤنرا، او چاغین فارسجا شعرلریندہ «تۆرکیزم»، دئیہ ییلہ جگیمیز، تۆرک دیلینہ عاید سؤز و تعبیرلردن میثال‌لار گتیریر. بو مہم بیر ایشدیر.

پروفیسور توفیق حاجی‌یثوین بو بارہدہ دندیکلری دقتہ دیر:

«عادتاً علمدہ تۆرک دیللری (او جملہ دن آذربایجان دیلی) ایلہ شرق دیللرینین قارشیلیقلی علاقہ‌لرینین مطالعہ‌سی بیر طرفلی شکیلدہ آپاریلیمیشدیر: عموماً عرب، فارس و باشقا شرق دیللرینین تۆرک دیلرینہ تأثیریندن دانیشیلیمیشدیر... آنجاق بئله بیر طرفلی‌لیک نہ اینکی تۆرک دیللرینین مضمونو و سویہ‌سی حاقیندا گرچک اولمایان تصوّر یاراتمیش، ہم دہ بو دیللردہ دانتیشان خالقلارین خریطہ‌سیندہ کی یئرینی دومانلی گؤستمیشدیر.

پروفیسور گنجہ‌ای‌ تدقیقاتیندا مؤغول ایشغالیئندان قاباقکی فارس شعریندہ ایشلنمیش تۆرکجہ غنصرلری گؤستریر. بو یولدا دۆرلو چتین‌لیکلردن بیرسی دہ، مؤجود اثرلرین اوخونولمازلیغی‌دیر. دری فارسجا دیوان و جنگلردہ تۆرکجہ سؤزلر، خطاط، کاتب و استنساخ ائندلرین تۆرکجہ بیلمہ‌دیکلری سببی ایلہ عموماً غلط و تحریف ائدیلمیش بیر حالدا ثبت و سؤنرادان دا ائلہ‌جہ چاپ اولوبلار. بؤیوک فضولی‌نین تعبیری ایلہ «کاتب

^{۲۸۵} - گنجہ‌ای، پروفیسور. تورخان: «مؤغول‌لاردان قاباقکی فارسجا شعریندہ تۆرکجہ» ادبیات و اینجہ صنعت غزنتی، باکی، ۶ آوگوست

۱۹۸۶. (مقالہ اولجہ شرق و افریقا مکتبی‌نین بولتنی لندن، جیلد ۴۹ قیس ۱/۱۹۸۶ دا چاپ اولموشدور).

بدتحریر» لرین، «فسادی رقم» لری ایله اکثر «سۆز» - لر، «شور» اولموشلار، و «کۆز» اولمايان «گۆز» ده قالمامیشدیر! ^{۲۸۶} عین یازیدا، پروفیسور حاجی ینوین دندیگی کیمی:

ت - گنجهای نین بئله بیر **Psixo - linguistik** مشاهده سی دقتی چکیر کی فارسی شعرینه تۆرکیزملر، تۆرک خالقلا ریتنا منسوب گۆزکین تصویری ایله بیرگه آياق آچیر. تۆرک گۆزکی نین باخیشلاری داها چوخ ترئم اولور؛ او نرگیزه بنزه دیلیر. کۆنول اوخشیان گۆزلری نین کیچیک لیگی ایله اۆره گی - گنیش لیگی نین بیر تضادی اۆستونده، بو گۆزکین جانلی تصویری یارادیلیر. جاذبه سی نین، شیرین، فردی لهجه سی نین خاطیرینه گۆزکین آنا دیلینی قیمتلندیرمه سی و اونا سۆیکنمه سی البته بدیعی فن دیر. مستقیم حقیقت ایسه اوندان عبارت دیر کی او زامان آذربایجان و باشقا تۆرک دیللری شرقین واجب سیاسی ارتباطی واسیطه لریندن اولموش، اۆز زنگین لیگی ایله سنجیلیمش، شرقین قدیم ادبی دیللری ایله بیر سویده ده چیخیش ائتمیشدیر. ت - گنجهای «تاریخ فخرالدین مبارک شاه» اثریندن (۱۳ - نجو عصرین اوللری)، بئله بیر میثال گتیریر کی شرقده «عرب دیلیندن سونرا تۆرکجه دن... داها گۆزک و داها لایقلى بیر دیل یوخدور...»

امیرعلیشیر نوایی «محاکیمه اللغتین» اثرینده تۆرکجه نی شرقین قدیم و زنگین ادبی دیللریندن اولان فارس دیلی ایله مقایسه اندیب، تۆرکجه نین امکانشی بیر «شعر» دیلی اولدوغونو تجروبی و نظری جهتدن آیدینلاشدیریر. اونون فعل فورمالاریندا متحریک لیگی ایله سنجیلن بیر سیرا جهت لرین آنجاق عرب دیلینده کی خصوصیتلرله مقایسه یه گلدیگینی گۆستریر. ماراقلی دی کی ت. گنجهای نین آشکارلادیغی کیمی بو فیکیر هله علیشیر نوائی دن ۳۰۰ ایل اوّل سۆیلنمیشدیر. بو وضعیت هله ایلک اورتا عصرلردن تۆرک دیللری نین او جمله دن آذربایجان تۆرکجه سی نین یازیلی و شفاهی، بدیعی و حقوقی اؤنسیت واسیطه سی کیمی ایشلندیگینه دلالت اندیر. ت - گنجهای نین تدقیقاتی بو قناعتی گۆجلندیریر. اونون گتیردیگی پؤتتیک میثال لار، گۆستریر کی تۆرکیزملر فارس دیلی

^{۲۸۶} - نطقى، دوکتور حمید؛ «بیر تدقیق حاقیندا»، وارلیق درگی، تهران ۱۹۸۷، نومره (۱۲ - ۱۱) ۹۴ - ۹۳ ص. ۶ - ۵ بیر صحیفه دولوسو

میثال لار بو قیدلری تعقیب اندیر؛ فارسجا ییلمه نلر اۆچون فایدا سیز اولاجاغیندان بورایا کتچیریلمه دی.

شعرلرده عادتاً دیلر آراسی علاقه‌لرده وَرَدیش اۆلدوغو کیمی ساده‌جه لئکسیک منیمسمهلر سویه‌سینده دئییل، داها درینه گئدیر و مرکب بیر پروتئسین نتیجه‌سی کیمی تظاهر اندیر.

۵. ۲. ۴. آنادۆلودا آ - روملار

تۆرکلر آنا دولودا، ساحیل دۆزلۆکلرینه چۆخ سئیرک گئتدیلر و بالیق‌چیلیق ساده‌جه یئرلیر قالدی: اونا گۆره تۆرکجه‌ده‌کی بالیق آدلارینین (بیر چۆخو) یونانجا کۆکنلیدیر.

ب - مسلمان = تۆرک؛ آنادۆلو = روم

آنادۆلوداکی سلجوقلو تۇرپاقلاری، آوروپالیلار اۆچون تۆرکجه یا دا تۆرکمستان آدینی آلدیقدان سؤنرا دا، مسلمانلار روم اۆلکه‌سی آدینی دوام ائتدیردیلر؛ نئجه کی ایندی ده بۆیوک متصوف عارف جلال‌الدین بلخی‌یه، قونیوی‌یه مۆولانا جلال‌الدین رومی دئییلر. فضولی آنا دۆلۆلۆلاری «رومی» دئییه آدلاندیریر. شاعیر «لیلی و مجنون» مقدیمه‌سینده، بیر دوستلار «بزمینی» وصف ائتدیکن سؤنرا سۆزه بئله داوام ائتدیر:

اول بزم ایدی عافیت باهاری

من بۆلبۆل - زار و - بیقراری.

بیر حدّه ایریشدی نشته‌ی جام

کیم، قالمادی اهل بزمه آرام.

اسرار دل اۆلدو آشیکارا،

مسدود اۆلۆبان در مدارا؛

اۆلموشدو رفیق و همز بانیم

آئینه‌ی طوطی‌یی روانیم

بیر نئجه ظریف خطّه‌ی روم،

رومی کی دندین قضیه معلوم

یعنی کی قامو دقایق اهلی

هر مسئله‌ده حقایق اهلی...

س - یئرلشمه، شَهَرلی کُشمه

شَهَر حیاتی هم سیاست هم اقتصاددا مهم بیر رول اوینادی. غزنه‌لیلر باش شهرلری اولان غزنه شَهَرینه چوخ بویوک اهمیت قازانديرديلار. بو شهرين بلکده بیر میلیون نفوسو واردی. او بیر یاندان، اصفهان بویوک سلجوقلار اوچون گرچک بیر کولتور مرکزی ایدی. روم (آنادولو) سلجوقلارینین ایسه، باش شَهَر، یاخود متروپول - لاری یوخدو؛ بونا مقابل، بیر چوخ مهم شَهَر واردی. بو شهرلرین اسکی آدلاری بو گونکو آدلاریندان آنلاشیلیر: مثلاً ایکونوم (iconum) (قونیه) و یا (کونیا) Caesarea (کایسری) Sebastia (سیواس)، Ancyre یا دا Ankyra، آنگورا Angora و داها سونرا آنکارا = Ankara کیمی. ۱۲ - نجی یوز ایلین ایلک یاریسیندا سیمون ده - Saint cumenten، سلجوقلو دؤولتینین یوز شَهَری، ابن - سعید ایسه، سلجوقلو دؤولتینده والیسی، قاضیسی، مسجدی و حمامی اولان ایگیرمی دورد شَهَری اولدوغونو بلله‌دیلر.^{۲۸۷}

۳. ۴. چاغداش ایرانین قوروجوسو: صفوی لر

«سوی باخیمیندان (بو گونکو) ایرانلیلارین خالق و قووملری بونلاردیر:

۱. بلوچ - لار. بونلار، ایرانین اوزیژینال ساکن‌لری دیرلر).

۲. آزیاتیک ائلر: آرال - آلتای تۆرکجه - دیللی لر، سامی - آریائی اولمایانلار:

ایلامیلار، گوتی لر، ماننلار، طبری لر.

۳. سامی لر: بابیللی لر، کلدانی لر، آسوری لر، یهودی لر، و عرب لر.

۴. آریائی لر: مدیالی لارین ع قبیله‌سیندن دوردو، و فارس ولایتینده اوتوران پارفلارین

بیر قیسمی.

۵. تۆرکلر: تۆرکمن لر. آذری لر (آذربایجانلیلار)، و ذره‌گز، قاشقای لار و دیگر

تۆرکلر.^{۲۸۸}

^{۲۸۷} - عینه، ص ۱۹۱.

^{۲۸۸} - صدر، دؤکتور. ش؛ اؤگه، ص. ۱۰۹ - ۱۰۸.

مۇغول استىلاسى، اورتا آسيانين ائتنوگرافىك (قومى) دورومونو بۇيوك ديشمه لره اۇغراتدى. بىلدىگىمىز كىمى مۇغوللار، اويغور، قارلوق، قىپچاق و ساير تۆرك ائللريله بىرلشدىلر. بو ائللرين دىلى تۆركجه و سۆيلارى قارىشيق و سىياسى كىچمىشلىرى مۇغوللار باغلى ايدى. مثلاً، تيمور (تيمور، تامرلانه - اؤ - مىلادى ۱۴۰۵)، بو دۇورون باشچىلاريندان بىر اۆرنكىدیر...

چاغىن مىللى داستانى «اوغوز - نامه» ايدى؛ سۇنرالار «كۇراوغلو» داها پۇپولر اولدو... قازان خان و اۆلجایتو، تۆركلرى مۇهم مقاملاردا يئرلشدىردىلر. ابوسعيد باهادىر - دان سۇنرا مۇغوللار آرتىق بىر قدرت دىيىلدىلر... فارس ولايتىنده سالور تۆركلرى مىلادى ۱۲۸۶-يا دك حاكىم دىلر. ايلخانلاردان سۇنرا كىچىك دۇولتلىر تشكول ائتدى. بو چاغدا قارا - قۇيونلور ياواش - ياواش اۆلكه لرىنى گىنىشلتىلدىلر؛ ناخجىوان و تبرىزى ده آلدىلار. مىلادى ۱۵ - نجى عصرىن باشلارىندا قارا يوسوف (قارا قۇيونلو) آذربايجانى تيمورلولاردان، عراق (عراق عجم) - ى ده سلطان احمد جلاير - دن آلدى. شرق آنادولودان دا بىر چۇخ تۆركمن گلدى. (تبرىزده مشهور گۇى مچيد = مسجد - ى قارا يوسوفون كىچىك اؤغلو، جهانشاھ تىكدىرتمىشدىر). نهايت قارا قۇيونلورلار دا دۇورانى كىچدى؛ اۇنلاردان باهارلىلار ھندىستانا گىتدىلر. بونلار دىكندە قطب - شاھى دۇولتىنى قوردولار، حيدر آباد - ى اۇنلار تىكمىشدىلر.^{۲۸۹}

آخ قۇيونلورلار، قارا قۇيونلورلار دۆشمىنلىرى ايدىلر. ارزىنجانان خراسانا و بصره دن شىروانا قَدَر آلدىلار.

بو قارىشيق دۇورده اوزون حسن گۇركملى سىما كىمى گۇرولور. اؤ وئرىگىلرى (مالىاتلار) تعدىل ائتدى و قرآئىن تۆركجه يه ترجمه ائدىلمە سىنى اىستەدى.^{۲۹۰} صفوى لره گلىنجه: ايكى مۇهم ايش گۇردولر:

^{۲۸۹} - مېت، دوكتور، جواد «اوغوزما»، ۲، ۴۷ - ۴۵

^{۲۹۰} - عىنى/

۱. اسلامدان سونرا اونلارين زامانناڭك ايران دئيه بير اولكه يوخدو. خاندانلار اوز اڭلاريني حاكيمييت ساحه لرينه وئرديلر. صفوى لر يئنيدين بير دؤولت آدى اولاراق ايران - ى برپا ائتديلر.

۲. شيعه ليگى ايرانين رسمى مذهبي حالينا گتيرديلر.

اردبيللى شيخ صفى الدين - ين اوولاديندان، شيخ جئيد، آنادولو شيعه لرى نين باشچيسى دورومونا گلدى، ائله كى م. ۱۴۵۶ - دا طرابزونو محاصره ائتدى. اوزون حسن - ين باجيسى ايله ائولنمكله مووقعيتيني محكملاشدirdى. لاكين شيروانشاهلا ساواشدا اولدورولدو (م - ۱۴۶۰). حيدر اونون يئرینه كئچدى و اردبيل تكيه سى نين شيخى اولدو. آتاسى نين انتقامى اوچون توتوشدوغو ووروشمادا اولدورولدو (م - ۱۴۶۶).

حيدر ين اوزون حسن - ين (سلطان يعقوب آغ قويونلوياسير دوشموش) قىزى عالمشاه بگيم - دن اوچ اوغلو واردى. بو اوشاقلار آزاد اولونجا، مريدلر، اسماعيل - ى گيلانا قاقيرتديلار؛ اسماعيل ۱۵ ياشلارينا قَدَر اورادايدي. قوشون ييغماق اوچون ارزينجانا گئتدى (م - ۱۵۰۰)، ضمتا عثمانلى پادشاهى ۲-نجى بايزيد - ين ضعفيندن فايدالاناراق، آنادولودا دا اوزال آلتى لارى نين واسيطه سيله قوشون اولاراق ۵۰۰۰ تجهيزاتلى توركمنى مقصدلى اوچون آذربايجانا گتيرتدى. ايلكىن شيروانشاهى هدف آلدى، ناخجيواندا اونو مغلوب ائتدى. تبريز - ده اون ايكي امام و اوزونون آدينا سلطنت خطبه سى اوختدو. اون ايلده فرات - دان جيحونا دك بويوك بير اولكه نين ماليكى اولدو. آنادولو شيعه لرى بو حاديشه لرى درين بير شوگى ايله تعقيب انديرديلر، حتى «سلام» يئرینه بير بيرلرينى «شاه!» دئيه قارشيليردیلار. دئييلديگى كيمي اسلامدان سونرا ايلك ايران دؤولتيني، صفوى لر تاسيس ائتديلر. بو ايشده، قيزيلباش دئييلنلردن اوستاجلو، روملو، تكلو، ذوالقدر، شاملو (بى دىلى، خدا بنده لو و اينانلو)، افشار ائللريندن مؤثر عامللر كيمي آد آپارماق اولار. بو دؤولتين تشكولونده گنجه نين قارامانلارى و بير پارا طاليلشلاين دا پايى واردير.^{۲۹۱}

صفوی لرین میثالی، خریطه لرده (سیاسی - تاریخی و سایره سبیلر گۆره)، حدود دئییه چیزیلن خطلر ایله، مدنیّت (کۆلتور) ساحه لرینین بیر بیرینه انطباق ائتمه دیگینه اینانانلارین نه قدر حاقلی اولدوقلارینی آچیقجا گۆستریر. «بیز اؤز دیلیمیزی سنۆر و ایسته ریک» سۆزلرین، مطلقا، «چیزیلیمیش سرحد خطلرین قبول ائتمه بیریک»، دئمک دئییلدیرا او بیر طرفدن ده «بیز آنا دیل و اؤز عنعنه لریمیزه باغلی ییق» سۆزلرینین ده «اؤزگه لرینه دۆشمینیک» کیمی آنلامی اولما بیلیمز. بو گۆنکو مدّنی دۆنیادا کۆلتورلرین (مدنیت لرین) خریطه سی، سیاسی خریطه لره اکثر زمان، انطباق ائتمیر.

مینۆرسکی، صفوی خاندانی نین قورولوشونو تۆرک کۆچبه لرین، مدیالی لارین و پرسلرین (پارس / فارس لارین)، اؤ چۆخ قدیمدن قالما اولکله لرینه حاکیم اولمالارینین بیر دفعه داها ایران سۆزونون «دیله گلمه سی» سائیر. گرچکدن ده، ایران، سۆن درجه «میلی» و عین زاماندا دا مؤثر تۆرک اقلیتی نین الینده ایدی.

صفوی لر، سۆیلاری نین، اردبیللی شیخ صفی الدّینه (۱۳۳۴ - ۱۲۵۳) دایاندىغیندان فایدالاندىلار. شیخ صفی الدّین، سُنّی اورتا شرقین، دینی قایدالارینا سطحی باغلیلیغی اولان (شیعه لیکله علاقه لی) «قیزیل باش» لاردا نفوذ صاحیبی ایدی. قیزیل باشلار علوی، خوصوصا عین قۆلدان، شیعه لردن دیلر. خانیم میلیکؤفا گۆره؛ علوی لیگین، صفوی پروپاگاندا طرفیندن میستیکلشدیریلیمیش (درویشلشمه - عرفانی لشمه) و شیعه لشدیریلیمیش دینی بیر تۆرکمن آنلایشی دیر.^{۲۹۲}

۱۵ - نجی عصرین سۆنوند و ۱۶ - نجی عصرین باشلاریندا، قیزیل باشلار، یثرلی بیلککلرین بۆیوندوروغو آلتیندا قالدیغی سببله، آیریجا یوکسلمیش و بیزانس - ین باش شَهْرینه یثرلشمیش و بیرده اؤزلرینی سُنّی لیگین حامیسی (یان ساخلا یانی) و ایسلامین باشی اعلان ائدن پادشاهلار کین باغلایان قیزیل - باشلار، صفوی حیدر ایله اوغلو شاه اسماعیل ده (۱۵۲۴ - ۱۵۰۲) عثمانلیلارلا مجاديله اندجک اؤنچولرینی تاپدیلار. بئله جه، دئمک اولار کی، مسلمان «اؤرتۆدوکسلوغو ایله مسلمان پروتستانلیغی» آراسیندا بیر دین

ساواشی چیخدی. شیعه‌لیگین ایران - ی اله کئچیریپ دؤولت دینی اعلان ائدیلمه‌سی اۆزینده، عثمانلی - ایرانلی آراسیندا سونو گلمه‌ین ووروشمالار باشلادی؛ طبیعی‌دیر کی شرقدن اولان سنّی اۆزبکلرده طرفسیز قالمادیلار. بو ساواشلار شرقی آنا دولونو خرابه‌یه چنویردی. نتیجه‌ده بورالاردا بو دایمی ساواش جبهه‌سینه چنوریلیمیش یۆره‌لرده آرتیق باش آپارا بیلیمیه‌جکلرینی سئزن اثرمنی‌لرین اوزون مهاجرت ماجراسی‌نین باشلانغیجی اولدو. اولارین بیر پاراسی استانبولا، بیر پاراسی ایرانا بیر قیسمی ده چوخ اوزاقلارا گئتدیلر... تۆرکمنلر وّ خوصوصاً آنادولودا قالمیش اولان (علوی)، قیزیلباشلار بو قاریشیق‌لیقلارلا علاقه‌لی، فجیع شیعی «قتل عامی» خاطیره‌سینی ساخلایبیلار. یاووز سلیم، وّ بو ماجرالاردان ائدیلن روایت‌لر، هله ده تۆرکیه سیاستی اۆستونه، بعضاً کۆلکه سالماقدادیر.^{۲۹۳}

شاه اسماعیل فارسجا و عربجه بیلیردی و ختایی/ ختائی تخلصو ایله آذربایجان تۆرکجه‌سی ایله یازدیغی شعرلری ایله اۆستون بیر شاعیر اولدوغونو اثباتلامیشدیر. قالدینجا دیوانین^{۲۹۴} دان ایکی اۆرنک وئرملکه بو شاعیر شاهین ذوق وّ قدرتی‌نی گۆستریمک محال‌سادا، گئنه «هئچدن یئیدیر»

اؤیمه ای زاهد منه رضوان - و جنت باغینی

کیم آنین، یارین یۆزو تک غنچه‌ی حمراسی یوق^{۲۹۵}

خېش‌دیر کیم مسافر روما دۆشموش

اۆزون صفحینه‌کی اول خال هندو^{۲۹۶}

آتاسی حیدر اولدورولدوکن سؤنرا، اسماعیل سۆرگۆنده صادق قیزیلباشلاری اطرافینا ییغدی، آغ قویونلولاری مغلوب ائتدی. تبریزه گیردی وّ اۆزونو شاه اعلان ائتدی،

^{۲۹۳} - عین، ص ۲۶۹ - ۲۶۸

^{۲۹۴} - آرسلان اوغلو، ابراهیم؛ شاه اسماعیل ختایی وّ آنا دولو ختایی‌لری، دتر نشر استانبول، ۱۹۹۲، نومره ۴۴ وّ ۲۴۷

^{۲۹۵} - ایضاح: ای عابد، منه رضوان و بهشت باغینی اؤیمه، جنتین، سئوگی‌لی‌نین یاناغی کیمی بیر قیزیل گۆل یۆخدور.

^{۲۹۶} - ایضاح: اۆزۆنده‌کی اؤ هندو (قارا) خال، روما (آنا دولویا، آغ رنگلی اینسانلارین یوردو - نا) دۆشموش بیر حبشه‌لی - دیر (قارا

چالديران - دا سليم - دن يثديگى ضربه، اونون اۆزونه غريبين يولونو هميشه ليک باغلادی. اودور کى اولکه سى آنادولو و متروپوتاميا دئيل، ايراندا تشکول ائتدی، ايرانلا مشغول اولدو و اونو تک بير اولکه حالينا گتيردی. خلفى خراسانى دا آلينجا ايران آز - چوخ اساس شکليني آلدی. اينديکى ايران دئيه بيلديگيميز اولکه نه اسكى «شهناهي» حدودلارينا يئتيشيب، نه ده بوتون فارسجا دانیشانلارى سرحدلرينين ايچينه آلا بيلميشدی. موليف دئير:

بو تۇرپاقلاردا تۆركلر اقليتده آما اوليقارشىك ديرلر^{۲۹۷} و داوام ائدير: بوتون بو تۇرپاقلارى ساده جه تۆركلرين قبيله لرى فتح ائتميشدير، بو قبيله لرين بگ لرى آن يۆكسك سيويل (غيرنظامى) و عسكىرى (قوشون و لشگرى) وظيفه لرده يئر آلديلار، آن ياخشى تۇرپاقلارا صاحب اولدولار، ماذى قايناقلارى اللرينده توتدولار. بونلار ايرانلي لارى (مقصد فارسلا دير) خور گورور و البته فارسلا دا اونلارى خور گورورلر. اونلار تۆركجه دانيشارلار، آما فارسجا يازارلار و پولي تيكا لاريني ايرانا گوره تثبيت ائدرلر. «بؤيوك عباس - ين» (بيرينجى شاه عباس صفوى ۱۶۲۹ - ۱۵۸۸)، تخته اوتورماسيندان اونجه كى اون ايلده تاما بير ديكتاتورا رژيمى تطبيق ائديلدی؛ عباس، شاه اولونجا اوردونو سلاحلا تجهيزاتلانديردى. او، خيرىستان مأمورلارا، اثرمنى تاجرلره دايانيردى بير يانندان دا شاه سئونلرين (بورادا «شاه» يعنى بيرينجى امام حضرت على) الى ايله قيزيل باشلارى بير آز تارازا گتيرمك ايسته دى. بو فيكر ايله، هميشه فارسلا ردان اولان وزيرليك مقامينا ايلك دفعه اولاراق بير تۆرك گتيردى.

صفوى لرين باش شهري اصفهان، رنگلى كاشى (چينى) لرله بزمنيش بينالارى، ميدانلارى، يوللارى، كورپورلى كوشكلرى، مقبره لرى، مسجدلرى ايله، بوتون بونلارى تيكديرميش اولان صفوى لرين دوشوندوكلرى ايرانين خيال و نوستالژيسنى ذهنلرده تپ - تزه ساخلايير.^{۲۹۸}

^{۲۹۷} - روخ، اؤكه، ص. ۲۷۹.

^{۲۹۸} - عيني، ص. ۲۷۰.

ایراندا قاجارلارین سونونا قدر (هیجری شمسی: ۱۳۰۴ = م - سونرا ۱۹۲۵)، اولکهنین تاریخی بویونجا دایما ۳ دیل یاناشی اولاراق یاشامیشلار. هر دوور اوچون دیلر دیشسه ده دوروم دیشمه میشدیر، مثلاً:

آهنمنید دؤورونده: بابلجه (تجارت دیلی)، ایلامجا (اداره و دیوان دیلی)، اسکی فارسجا (سارای و قوشون دیلی). دارا دا کتیه لرینی ائله بو اوچ دیلده یازدیر میشدیر. پارف لار دؤورونده: یونانجا (تجارت و علم دیلی)، آرامجا (اداری یا خود دیوانی دیل)، اشکانی پهلویجه سی (سارای و قوشون دیلی).

ساسانی لر دؤورونده: پهلویجه (سارای و قوشون دیلی)، اوستایی (رسمی دینی دیل)، آرامی و سوریانی (اداری و دیوانی دیل). بیلدیگیمیز کیمی، بو زامانلاردا کاتیب لر عمومیتله آرامی ایدیلر؛ «هوزواریش» ندره بونون نتیجه سی دیر. مانی چیلردن ساوای، هر کس پهلویجه نی «هوزواریش» سیز یازمازدی (مثلاً، دفترده آرامیجه «/ لِحما (آت) و سایر...» یازیب اوخورکن اونلارین پهلویجه سیننی اوخویوردولار).

ایسلامدان سونرا دا باشلاردا عربجه رایج دی، زامان کئچدیکجه فارسجا و تورکجه ده یئرلرینی توتدولار: عربجه (دین، علم و فلسفه)، فارسجا (دیوان، شعر و تصوف)، تورکجه (سارای و قوشون) دیلی اولدولار.^{۲۹۹}

۴. ۴. آذربایجان تورکجه سی

آذربایجان تورکجه سی (آذری، آذری تورکجه سی)، دوکتور جواد هیث - یین^{۳۰۰} دندیگی کیمی: «اوغوز تورک دیللی قورونون مرکزی قولو اولوب، آذربایجاندا باشقا ایرانین بیر چوخ یئرلرینده، عراقدا (کرکوک تورکلری و یا تورکمنلر)، و شرق آنا دولودا (قارص، آرداهان وان و ایغدیر) یئرلی خالقین آنا دیلی دیر. آذربایجان تورکجه سی نین ده دیگر دیلر / لهجه لر کیمی بیر چوخ دانشیق طرزی و یا «آغیز» لاری وار بیر ده «ادبی دیل / لهجه» واردیر کی آذربایجان عموم خلق دیلی (اونلارین) اساسیندا

^{۲۹۹} - عینی، ص. ۱۱۱ - ۱۱۰.

^{۳۰۰} - هیث - دوکتور جواد «آذربایجانین تورکشمه سی و آذری تورکجه سی نین تشکولو» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۹۳، نؤمره ۴ - ۸۷

فورمالاشمیش دیر، بو گۆن بونا یازی دیلی ده دئییرلر. آذری تۆرکجهسینین تشکول تاریخی آذربایجانین تۆرکجهلشمهسی ایله علاقه داردیر و لاکین اونونلا چاغداش دئییلدیر.

غرب تۆرک شؤناسلاری، تۆرکجه و بعضی آذربایجان یازیچی و دیلچی لری (او جمله دن زکی و لیدی توغان، محرم ارگین، سومباطزاده و سایر.) آذربایجانین، میلاددان سؤنرا ۱۳ - ۱۱ - نجو عصرلرده تۆرکلشدیگینی و تۆرک دیلینین ده بو عصرلرده عموم خالق دیلی اولوب فورمالاشدیغینی یازیرلار. لاکین بیر قیسیم شرق شوناس، او جمله دن شمال آذربایجان و روس موگلف لرینین بیر چؤخلاری (دمیرچی زاده، توفیق حاجی یئف، نیظامی خودی یئف، محمود ایسماعیلوف، میرعلی سیدوف...) آذربایجاندا تۆرکلرین حتّی میلاددان اول یاشادیقلارینی و آذربایجان خالقینی میلاددان اؤنجه ۳ - ۷ - نجو عصرلرده تۆرکلشدیگینی و دیلیمیزی ده میلاددان سؤنرا ۷ - نجی عصرده فورمالاشدیغینی ایرلی سؤرورلر.

میلاددان اول ایلک مین - ایلیک - ده گله جکده آذربایجان اولاجاق ساحه لرده، ماننا دؤولتی تشکول ائتدی. بو آدا، آسوری، اورارتو و بابل کتیه لرینده، (مونا، ماننا، مانناسی، مینا، و مینی کیمی) مؤختلیف شکیللرده تصادف ائتمک اولار. آرختولوقلار شاید محتاج اولدوغوموز بیلگی لری گله جکده وئره بیلسینلر. حسنلو قازیتتی لاری گؤزلنیلن دیرلی کشفیاتین بلکه باشلانغیجی دیر.

آذربایجان داها سؤنرا، نفوسونون آنجاق آلتیدا دوردونون آریالی اولدوغو سؤیله نن «مدیا قبیله لر - بیرلشمه سی»، ترکیبینه داخل اولدو. بورادا ماراقلی بیر نقطه یه ده توخونماق یئرینده اولار: دئییلدیگینه گؤره زردوشتلوغو اللرینده توتان موغلار دا آریالی دئییل، «تورانلی» بیر ائل ایمیش، مدیا قبیله لر - بیرلشمه یاواش یاواش اورارتو و ماننا تۇرپاقلارینا گیردیلر. بوندان سؤنرا ایسکیت لر و باشقالارینی تاریخ صحنه سینده گؤروروک. مؤختلیف تۆرک قبیله لری، بیلیندیگی کیمی، بو کؤنقدراسیونون اساس ترکیبی

کیمی سایلیلرلار اشاره ائتدیگیمیز کیمی، البته، بو بیرلیکلرده آریالارین دا بویوک یثرلری واردیر. ایسکیتلرین ده آذربایجانلیلارین سوئی - کؤکونده یثرلری اولسا گرکدیر. مسئلهنی بیر آز داها آچیقلا یاق:

۱. طبیعی دیر کی، آذربایجانین تۆرککلشمهسی، تۆرک ائللرینین بو اۆلکهده یثرلشمهسی ایله مۆمکون اولموشدور. تۆرکلرین آذربایجانا گلیب یورد سالمالاری چؤخ قدیمدن باشلامیش و میلادی ۱۶ - نجی عصره قَدَر داوام ائتمیشدیر. بعضی تۆرک شؤناسلارا گۆره، آذربایجان چؤخ قدیمدن تۆرکلرین یوردو اولموش و سؤنرادان گلن تۆرکلر ده بونلار قاریشیب یثرلی اولموشلار.

حتّی، بعضی لری (محمود اسماعیلوف و سائر) تۆرکلرین و یا پرتوتو - تۆرکلرین اوللا اؤن آسیا - دا اؤتوردوقلاری و شاید اؤرادان اورتا آسیا کؤچدوکلرینی یازیرلار... آیدین محمد اوف^{۳۰۱}، هابئله توفیق حاجی یثو^{۳۰۲}، اؤز کیتابلاریندا شومر - تۆرک دیلرینده سؤزلرین بنزریلیگینه ایشاره ائدیرک شومر مدنییتی نین تشکولونده تۆرک ائتنوسونون بلاواسیطه یا دا دؤلایسی ایله اشتراک ائتمیش اولدوغو نتیجهسینی چیخاردیرلار. بوبارهده تۆرکیه عالیمیلریندن پروفسور عثمان ندیم تونا ۱۵۰ - دن آرتیق شومر سؤزونو سیستملی شکیلده فونئتیکی دیشمه لری ایزله مکله تۆرکجه سؤزلرله مقایسه ائتمیش و آن قدیم دؤورده شومر - تۆرک دیللرینین آراسیندا انسیت اولدوغونو گؤستریمیشدیر.^{۳۰۳}

^{۳۰۱} - محمد اوف - پروفسور آیدین؛ «آذربایجان دیلی نین اثرکن تاریخینه دائر ماتریاللار - آذربایجان فیلولوگیاسی مسئله لری»، باکی، ۱۹۸۹ (دوکتور هیئتین قیدی)

^{۳۰۲} - خودی یثف، نیظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی»، باکی، ۱۹۹۰ (دوکتور هیئتین قیدی).

^{۳۰۳} - یازیمیزین بیرینجی قیسیمینده «شومر» بحثینه (۲۰ - ۱۶) ده باخینیز، بورادا دا ندیم تونادان بیر نچه اؤرنک وئریریک، بو گۆنکی تۆرکجه لر پارانترده دیر: دیب = ییب (ایپ) دیریگ - ایریگ (سرت، قاپا، خشین، غیرتلی)، تاقا = یاغی (دۆشمَن)، تیر = یثر (یثر، تۇریاق، یثر اؤزۆ، تو = یو (یوماق)، قاز = آز - (آزماق)، قیق = ایق (خسته لیک)، گیشیگ = ایشیک = انشیک (قاپی)، قود = اؤد (سیغیر، اؤکوز)، اقور = اؤر (وورماق، کسمک، مارون = قارینجا (قاریشقا)، ماد = (یایماق)، ماد = یات (یانماق)، سیق = ییق = سیک = ییگ (داها یاخشی)، سیلیک = انلیک (ائل)، شیر = یئر = (قۇشما، موسیقی هاواسی)، یئر (شعر) یترچی (شاعیر)، زیبن = چیین (میلچک، جیین) اؤد = کۆن (گۆن، گۆنش)، اۆن = وُن (انلگۆن، خالق)، اؤر - کۆر (ترتیب ائتمک، قورماق قورماق)، اؤروقال = قورقان (قالا)، اوشاق = کۆش (قۇش)، آداقۇر = آداق (ایچگی قۇلحی، آياغ)، گید = اید (قۇخو، ای)، قۇدیم = قۇیۇم (قلیبه تۆکمک، قۇیومچولوق)، اؤدی = اؤدی (بوخلاما، اؤیوماق)، و س.

حاشیه‌ده بونجا میثال ایله مقصدیمیز پروفیسور عثمان ندیم تونائین متود و ایشله‌مک طرزى حاقیندا بیر فیکیر وئرمک و دیلمیزله شوهر دىلى نین نه باغلارلا بیر بیرینه ارتباطى وئریلدیگینی گؤستریمکدی...^{۳۰۴}

قازاق عالمی اولجاس سلیمان دا شوهر - تۆرک دیلرینی مقایسه‌لی شکیلده تدقیق اندیب ۶۰ کلمه‌ده یاخینلیق اولدوغونو تثبیت اندیب و شوهر دىلى ایله قدیم تۆرکجه آراسیندا مدنی باغلیلیق و مناسبت اولدوغو قناعتینه گلیبدیر...

بیر چوخ مولف‌لر (یوسف اوف، زکی، ولیدی - توغان)^{۳۰۵} ساقالارین حاکیم صینیفی نین تۆرک اولدوقلارینی یازیرلار. ساقالار (میلاددان اؤنجه ۶ - ۷ عصر) شرقدن غربه کئچه‌رک آذربایجان و قافقازدا ساقا ایمپراتورلوغونو قورموشلار؛ افراسیاب دا اونلارین خاقانی اولموشدور. ساقالاردان سؤنرا تۆرک انلیریندن هونلار، بولغارلار، ساییرلر (سایرلر)، پشچەنک‌لر، خزرلر، کنگرلر، آغاجریلر، اون - اوغوزلار، و ساری اوغوزلار میلادین ایلك عصرلرینده بو منطقه‌یه گلیب یئرلشمیشلر. بو انلیرین مهاجیرت تاریخلری حاقیندا قیدلر مؤختلیف‌دیر. مثلاً اون - اوغوزلارین، میلاددان اول ۲ - نجی عصرده یئرلشدیکلرینی یازانلار دا وار. گروسست = Grousset - yə^{۳۰۶} یه گؤره هونلار ۴ - ۶ - نجو عصرده اورتا آسیادان غربه، و آذربایجانا گلیب (آرازین) جنوب ساحلینده (موغاندا) حکمدارلیق قورموشلار؛ بالاساغون شهری اونلارین مرکزی ایمیش. هونلار شیمال آذربایجانین آلبان منطقه‌سینده، دیگر تۆرک طایفالاری ایله کنفدراسیون قورموشلار. قوقاسیان قدیم اثرمنی قاینقلارینا دایاناراق یازیر کی ۵ - نجی عصرین سؤنلریندا و ۶ - نجی عصرین اوللرینده تۆرکلر آذربایجانین هر طرفینده یئرلشمیشدیلر. خزرلر ۳۵۰ - نجی ایله قافقازا گلمیشلر. میلادی ۶ - نجی عصرده آلبانیا - دا (آران - دا) تۆرکجه او قدر یاییلمیشدی کی ۵۲۰ - ده آران کشیشی ساییرلر آراسیندا تۆرک دیلینده خریستیانلیق

^{۳۰۴} - ندیم تونا. پروف عثمان؛ «سومر - تۆرک دیلرینی تاریخى ایلگىسی ایله تۆرک دیلى نین باش مسئلهسى»، تۆرک دیل قورومو نشر،

آنکارا، ۱۹۹۰ ص ۳۳ - ۵

^{۳۰۵} - توغان، زکی وئید؛ اسلام آنکلوپئدیسی

^{۳۰۶} - Grousset, ; "L' Empire des steppes" (dr. Hey`at)

تبلیغینی آپاریردی.^{۳۰۷} آلبانیادا ۳ - نجو عصردن باشلا یاراق تۆرک طایفالاری... آلبان خالقینین تۆرکلشمه سینه سبب اولموشلار.^{۳۰۸} خزرلر قافقازدا یئرلشدیکدن سونرا، اۇنجه گۆک تۆرک ایمپریاسینا تابع اولموشلار، سونرا فستقیل اولوب، اۇزلری ایمپراتۆرلوق قورموشلار، رسمی دیللی ده خزر تۆرکجه سی ایدی.

ساسانیلردن قباد - ین (م. ۵۳۱ - ۴۸۶) سلطنتی سونلاریندا، شیمال آذربایجانین بیر قیسمی، آران و گۆرجستان، تۆرکلرین الینده قالمیش، اونا گۆره ده بۆتون آذربایجانا خزر اولکه سی دنمیشدیلر (طبری، بلاذری، ابن خرداد - به، یعقوبی). انوشیروان، بو منطقه نی و دربندی تۆرکلردن آلدی. و اوردادا دربند قالاسینی تیکدیردی. دوکتور هیئت نتیجه اولاراق دئییر: (بونلاری) نظرده توتاندا ابن - حشام - ین معاویه - دن انتدیگی روایت، طبیعی نظره گلیر:

بیر گۆن، معاویه آذربایجانا قوشون گۆندرمکدن قاباق، عبید - ابن - ساریه - دن سؤروشدو آذربایجان نه دیر؟ عبید، «اۇرالاری قدیم زامانلاردان بری تۆرکلرین اولکه سیدیر» دئییه جواب وئردی. روسلار (میلاددان سونرا ۹۶۵ - ده) خزرلری مغلوب انتدیلر. بو شرائطده خزرلرین بیر قیسمی شرقی آوروپایا کۆچدولر. قتیپچاقلار دا ۹ - نجو عصرین سونلاریندا خزر (دئیزی نین) شیمالیندان غربه طرف کۆچدولر؛ بیر قیسمی آذربایجانا گلیب مسلمان اولدولار، بیر قیسمی ده خیریستیانیلیغی قبول اندیب گۆرجستانا گئتدیلر و گۆرجولشدیلر.

گۆرولدیو کیمی، بونلار اکثرا شیمالی آذربایجانا عاید ماجرالاردیر؛ جنوب آذربایجاندا سلجوقلار، و حتی موغوللار گلنده دخی عموم آذربایجان واحد یازی - ادبی دیلی، تۆرکجه، تشکول پروشسینی تاماملماقدایدی. موختلیف بؤلوملرده موختلیف لهجه لر و حتی چشیدلی طایفالارین دیل قالیبتیلاری یاشامالارینی داوام انتدیریردیلر. ایسلام تاریخچی لری نین یازدیقلارینا گۆره ۱۰ - نجو عصرین سونوندا آذربایجان عرب - ایسلام

^{۳۰۷} - اسماعیل، Mahmud، «آذربایجان تاریخی»، باکی، ۱۹۹۲ - (دکتور هیئت قیدی)

^{۳۰۸} - خودی ینف، نظامی؛ «آذربایجان ادبی دیلی نین تشکولو»، باکی، ۱۹۹۱ - (دکتور هیئت قیدی)

قوشونو طرفیندن فتح اولاندا بورادا نه دین نه ده دیل بیرلیگی وارمیش. بیر چوخ شهرلرده نَدَنَسَه، بعضی لری نین «آذری» آدلاندير ديقلاری، حقیقته بیر نوع تات و سایر لهجه سی رواجدا ایمیش. مُقدّسی نین یازدیغینا گؤره ۱۰ - نجو عصرین سونوندا اردبیلین اطرافیندا، ساوالان بؤلگه سینده اهالی ۷۰ - دن چوخ دیلده دانیشیرمیشلار. ابن هوقل، بو بؤلگه نین کندلرینده آزاجیق اولان فارس - تات دیل لریندن باشقا دیل لر ده رایج ایمیش، و بونلار بیر بیرلری نین دیل لرینی باشا دوشمورموشلر، دئییه یازیر. عربلرین ایکی یوز ایله یاخین حاکیم اولدوغو دؤورده ده تۆرکلرین آذربایجانا گلمه سی داوام ائتدی. بو دؤورده ایسلام دینی ایله بیرگه عرب دیلی و حتّی آز - چوخ فارس دیلی ده یاییلماغا باشلامیشدی. بو دؤورده دین و مدنیتین قارشیلیق لی تأثیر یی ننی بیرچاغ آچدی، بو سنتنرین ایلک نتیجه لری یاواش - یاواش ظاهر اولماغا باشلادی.^{۳۰۹}

پروفسور دمیرچی زاده نین «معاصر آذربایجان دیلی» کیتابیندا (باکی معارف نشری ۱۹۷۲) بو سطرلری قید ائتمکله ییغجام بیر سرعته ده بحثی تاماملامیشدی:

«آذربایجان دیلی، تۆرک دیل لر عائیله سی نین غرب قروپونا منسوب اولماقلا، بو قروپ داخیلینده مرکزی مۇقع توتان و گئنیش نفوذ دایره سینه مالیک اولان بیر دیل دیر. هم ده بو قروپا منسوب دیل لر آراسیندا آن اول (یعنی تقریباً ۹ - ۷ - نجو عصرلر آراسیندا) عموم خالق دیلی حالیندا فورمالاشمیشدیر».^{۳۱۰}

مُراد - خان جهانگیروف - ون («آذربایجان میلی ادبی دیلی نین تاریخی»، علم نشر. باکی، ۱۹۷۸) دندیگی کیمی: آذربایجان تۆرکجه سی، قافقازیدا باشقا تۆرکجه دیل لر دن اول تشکول ائتدیگی اوچون شرق و غرب تۆرکلری نین (اسکی اصطلاحلا: چاغاتای (جغتای) و عثمانلیلارین) داها چوخ باشا - دوشولن دیل اولدوغونا گؤره رسمی اسنادین دیلی اولموشدو.^{۳۱۱}

^{۳۰۹} - دوکتور جواد هیئت. «آذربایجانین تۆرکشمه سی و آذری تۆرکجه سی نین تشکولو» ص. ۹ - ۵.

^{۳۱۰} - دوکتور جواد هیئت «درباره ی نام و موقعیت زبان ترکی آذربایجانی، وارلیق درگی تهران - ۱۹۸۲، نومه ۳۸ - ۳۷ (۴ - ۳).

^{۳۱۱} - عین - ص. ۲۴.

دۆرلو (نئچه جور) آراشدیرمانین محصولو اولان، قیسا و یترلی بولدوغوموز بیر اجمالدان، آشاغیداکی کئچیدلری آلیریق:

«آذربایجانین بۆتۆلۆکلە تۆرکشمەسی (و) واحد عموم آذربایجان تۆرکجهسی نین تشکۆل پروئسنسی نین تاماملانماسی) ۱۱ - نجی عصرین ایکینجی یاریسیندا سلجوقلو (اوغوز) تۆرکلرین ایرانا و خۆصوصی ایله آذربایجانا گلیب، یترلشمەلری ایله عملە گلیمیشدیر. سلجوقلار گلندە آذربایجاندا خزرلر، و اونلارا یاخین اولان بولغارلار، آغاچریلر، بلهچرلر، بۆرچالیلار (بورچالیلارین بیر حیصهسی بو گۆن گۆرجستاندا یاشاییر) و خۆصوصی ایله کنگرلیلر یاشاییردیلار. قیپچاقلار دا شیمالدان گلیب آذربایجاندا یترلشمیشدیلر. آلپ - آرسلان میلادی ۱۰۶۴ - دە گنجە - نی آلدی... خوارزمشاهلار زامانیندا آران، موغان و خوی تۆرکمئلرین (اوغوزلارین) مرکزی اولدو. یاقوت حموی - نین یازدیغینا گۆره، اردبیل و تبریز آراسینداکی بۆتون داغلیق یوللار تۆرکمئلرلە دولموشدو. بو ائللرین آراسیندا بیگدیلی، اینانلو و آغاچریلر دە واردی. خوارزمشاهلار دؤوروندە قیپچاقلار (۵۰۰۰۰ ائو) دربند - دن کئچیب آذربایجانا کۆچدولر».

«سلجوق (اوغوز) تۆرکلرین گلمەسی ایله سرعتلەنن تۆرکشمە جریانی، ایلخانلار زامانیندا زیروەسینە یتیشدی. موغوللارلا برابر، تۆرکلر دە ایرانا و آذربایجانا گلیمیشلر... ابن اثیر - ین دئدیگینە گۆره، موغول اوردولاری نین یاریسیندان چۆخونو تۆرکلر اولوشدوروردولار. موغوللارلا بیرلیکدە او یغور تۆرکلری دە حکومت و اوردونو اداره اندیردیلر. او یغور تۆرکلری، موغول خانلاری نین معلّم لری و کاتب لری اولوب اونلارا اۆز ایفبالارینی (او یغور ایقباسینی) و اوخوماق - یازماق اۆیرەدیردیلر. ایلك موغول ایلخانی (ائل خان) هولاکو ایرانا گلندە بۆیوک خان منگو قاغان - ین (امری ایله) هر اولوس اوردوسونون بئشده بیرینی ایرانا (گۆندرمەلی اولدو)... بلهجه، تاریخ جهانگشا (جونی)، تاریخ و صاف و موغوللار تاریخی نین (Histoire des Mongoles) دئدیکلرینە گۆره هولاکو ایله ایرانا ایکی میلیون (۲۰۰۰۰۰۰) تۆرکۆن کۆچدویو گئرجکدن اوزاق اولماسا گئرك. (دۆنیا نفوسونون میلاددان سؤنرا ۸۰۰ - نجو ایلدە ۲۰۰ میلیون، و ۱۵۵۰ - نجی

ایللرده ۵۰۰ میلیون اولدوغونا گۆره^{۳۱۲} هامی بشری ۱۳۰۰ - ۱۲۰۰ - نجو ایللرده ۴۰۰ میلیون حسابلارساق، او زامان، ۲ میلیون تۆرکون، قاباقچادان دا ایرانا یئرلشمیش تۆرکلره گلیب قاریشماسی، هئچ ده کیچیمسنه جک بیر حادیشه اولمادیغی میدانا چیخار. (HN) داهاسی وار: موغوللار زامانیندا خراساندان بیر چۆخ تۆرکمن (اوغوز) آذربایجانا کۆچدو. هابئله، آغ قویونلو، قارا قویونلو - لار دا بو دؤورده تۆرکیستاندان آنادولونون شرقینه (وان دریاچهسینین شیمال ساحیلی، دیاربکیر یۆره لرینه) و ۱۵ - نجی عصرده ده اورالاردان آذربایجانا گلدیلر. موغوللار تسلیم اولمایان شهرلرین اهالی سینی اولدوروب، شهرلری ده خاراب اندیردیلر. تبریز، ماراغا، و خالخال اهالیسی تسلیم اولدوقلاری اوچون موغوللار بو شهرلری خاراب ائتمه دیلر. اردبیل و ساراب خاراب اولدو. بو جهتدن ده آذربایجانین تۆرک نفوسو نسبتا آز آفتله جانلارینی قورتاردیلار. آما بیر آراجیق تۆرک اولمویان یئرلیری تات (بیرنوع تاجیک) لری، ایلخانلار، کۆچورمک اوچون سیستمی بیر شکیلده (تبعیض و تمایز نژادی) سیاستینی تطبیق ائتدیلر. اونلاری، یئرلرینی ترک ائتمهیه مجبور ائتدیلر. آغیر وئرگی قویدولار، بوتون تجارت ایشلری، دؤولت (اسناد و اعتبارات) «اورتالیق» - لارا وئردیلر. اورتالیقلاردا، آنجاق موغول اشرافی و اوغور تۆرکلرینی اشتراک ائتدیریدیلر. تاتلاری اوردویا آلدیقلاریندا اونلاری دامغا ایله مشخص اندیریدیلر... اونلار موغوللارا وئرلمیش اراضیده (اقطاع - دا) «رعیت» اولوردولار... بئله لیکله، قالان تات - لار دا اکثرا عراقا کۆچدولر... کۆچمه ییب قالان، آز حیصه ده، موغوللار کیمی (تۆرکلرده) ارییب تۆرکلشدیلر. بوندان سونرا دیر کی، جنوبی آذربایجاندا تۆرک دیلی، عموم خالق دیلی اولموش و آذربایجان تۆرکجهسی واحد بیر دیل کیمی فورمالاشمیشدیر... تۆرکلشمه و اوغوزلاشما جریانی ۱۴ - نجو عصرده امیر تیمورون گلمهسی ایله داهایا گۆجلندی او، آنادولودان بیر چۆخ تۆرک (اوغوز) بویلارینی (ائللرینی)، شاملو، موسوللو، روملو، قاجار، افشار، ذوالقدر، قووانلو (قوانلو)، قوزانلو، تکلو (تکهلو)، باهارلو، وارساقلو و بنی دیلی - لر قبیللیدن، آنا دولو و سوریه دن گتیردی..

³¹² - Carpenter, Clive and Tina Persaud editors; "The Guinness World Data Book", 2nd edition,

امیر تیمور و آغ قویونلولار، جلایریله خیدمت ائندن قاراقویونلولاری آذربایجانین داها چوڭ شیمال حیصه‌لرینه قوودولار. بونلاردان یثنی طایفالار تۆره‌دی و آذربایجانین هر طرفینده اوغوزلار حاکیم و اکثریتده اولماغا موقق اولدولار.

بو سۆزلره یشکون و وراراق، بئله دئمک اولار: «یوخاریدا سایدیغیمیز هون، بولغار، سابیر، پنجه‌نک، کنگرلی، خزر، آغاجری، اون - اوغوز، ساری - اوغوز و قیپچاق... کیمی موختلیف تۆرک ائللرینین میلادین ایلک یۆز ایللیکلریندن بری، خزر دیزینین شیمالیندان گلهرک آران، شیروان و داها شیمال بۆلوملرده آرازین او تایى و بو تاینیدا یشلمه‌لری ایله، ایلکین، آذربایجانین شیمال حیصه‌سی میلادی ۸ - ۷ - نجی عصرلرینده کاملاً تۆرکلشمیش؛ و داها سونرا، آذربایجانین جنوب حیصه‌سی، خزر دیزینین جنوبوندان گلن سلجوق تۆرکلری و اوغوز - اوغورلارین (ایلخانلیلار زامانیدا موغوللارلا بیرگه) گلمه‌لری ایله، بۆتۆلوکده، تۆرکلشمیش؛ و بو تۆرکلشمه امیر تیمور زامانیدا غریبدن سۆریه، آنا دولو تۆرکلرینین، هابئله قارا قویونلو و آغ قویونلولارین آذربایجانا گلمه‌لری ایله، بوسبوتون تاماملانیب، هم ده اوغوز رنگینی آلمیشدیر.^{۳۱۳}

موختلیف زامانلاردا، تۆرکلرین کۆتله‌لر حالیندا ایشتراکى ایله قورولموش، دۆرلو (جۆر به جۆر) تۆرک - دیللی کونفدراسیونلار (قبیله‌لر - بیرلشمه‌لری)، خزر دیزینین، ایلکین شیمال، و سونرالاری جنوبوندان (اونلارجا عصر اول)، گلهرک اۆلکه‌میزده یورد سالمیشلار... «خزرین شمالیندان گلن تۆرک ائللرینین لهجه‌لری، قیپچاق - دان باشقا بولغار - هون - خزر لهجه‌لری قروپونا داخیل اولوب سونرالار عموم آذربایجان تۆرکجه‌سی دئییه تانیلاجاق لهجه‌دن بارز شکیلده فرقله‌نیرلر... بو گۆنه قدر بو لهجه‌لرده هئچ بیر یازی تاپیلما میشدیر.

عموم آذربایجان خالق تۆرکجه‌سی ایله یازیلی بدیعی آبیده و اثرلرین تاریخی ۱۳ - نجو میلادی عصردن داها قدیمه گئتمز.^{۳۱۴} شفاهی اثرلرین کۆکلری چوڭ داها اسکیلرده‌دیر.

^{۳۱۳} - هیئت، دوكتور، جواد؛ «آذربایجانین تۆرکلشمه‌سی و آذری تۆرکجه‌نین تشکولو»، ص. ۱۳ - ۵.

^{۳۱۴} - عین صفحه ۱۳

مثلاً «دده قورقود» دا چوخ اسکی حیات و عنعنهلرین ایزلرینی تاپماق چتین دگیلیدیر. «دده قورقود» - و کئچندن سونرا، ان اسکی یازیلی اثرلریمیز میلادی ۱۳ - نجو عصره عایدیدیر. بونون سببی ایران - آذربایجان و آنادولویا گلن اوغوز تۆرک‌لرینین حاکیم طبقه‌سی، فارس دیل و ادبیاتینا اؤز دیللریندن آرتیق باغلی اولمالاری و حکومت اتئدیکلری هر یثرده فارس دیلینی، یازی دیلی و رسمی دؤولت دیلی سئچیپ، فارس دیلینده یازیپ (و یازدیریپ) یاراتمالاری دیر. بو خوصوصدا بۆتون غرب اوغوز قروبو، یعنی آنا دۆلو، آذربایجان، تۆرکمن و خراسان تۆرکجه‌لرینین طالعی عینی اولموشدور. آنا دۆلو - عثمانلی تۆرکجه‌سینده ده بدییی یازیلی اثرلرین تاریخی میلادی ۱۳ - نجو عصره قدر گنجیکمیشدیر... آذربایجان تۆرکجه‌سینده یازیلیمیش ایلک اثرلر، آنادولوداکی چاغداش اثرلره دیل باخیمیندان فرقلی ساییلماز؛ بو ایکی اوغوز لهجه‌سینین فرقلمه‌سی بیر ایکی عصر سونرا (۱۵ - نجی عصرده) ظهور ائتمیشدیر.^{۳۱۵}

آذربایجان عموم خالق یازی دیلینده ادبی تجروبه‌لرین موقیئتلی باشلانغیجیندان بحث ائتمک سیراسی گلیمشکن، ایشین اوستاسینا باش وورمامیز یثرینده اولاجاقدیر؛ بونا گۆره سۆزو رحمتلی پروفیسور احمد جعفر اوغلونا وئیریک^{۳۱۶} و اونون بو بابدا یازدیغی مقاله‌نین «باشلانغیج» قیسمیندن بیر نئچه کئچیدی گۆزدن کئچیریریک:

۱۱ و ۱۲ - نجی عصرلرده تۆرکلرین مملکتی اولان تۆرکیستان منطقه‌لرینده و ایسلام مدنیتی‌نین، هابئله فارس ادبیاتینین گۆجلو تأثیری آلتیندا بیر تۆرک ادبیاتی، داها دؤغروسو قاراخان تۆرک‌لرینین ادبیاتی یارادیلدیقدان سونرا، ایرانین بعضی یثرلرینده ده بیر تۆرک ادبیاتی (اوغوز ادبیاتی)، ذوغ^{۳۱۷} وئرمه‌گه = (جوچرمه‌گه) باشلادی. بیر ییریندن تامامیله فرقلی اولان جوغرافی و میلی شرایط نتیجه‌سینده، بو ایکی منطقه‌ده اولان ادبیات طبیعی اولاراق فرقلی یوللاردا اینکیشاف ائتدیلر، چونکی ۱۱ - نجی عصرین

^{۳۱۵} - عین مقاله - دن قیسالداراق.

^{۳۱۶} - جعفر اوغلو، پروفیسور احمد؛ ترجمه آقا عباسعلی جواد، «آذربایجان ادبیاتی» وارلیق درگیسی، تهران ۱۹۸۹، نومه ۱ - ۷۲ صحیفه

سلجوقلو ایرانیندا ادبیات، اینجه صنعت، و علملر ساحه سینده هله ده عرب، و خصوصاً فارس دیللیری حاکیم ایدی. آما بو دوروم (وضعیت)، آذربایجانین بعضی منطقه لری خوارزمی لر، موغوللار و تیموری لر طرفیندن آلیندیقدان سونرا دییشدی، چونکو اونلار، ۱۲ - نجی عصرده چوخ سایدا تورک طایفالاری نین همین بو منطقه لره کؤچورولمه سینه، بئله لیکله ده یئنی یئرلشمه لره و اسکیدن بری بورالاردا یاشایان تورک اهاالیسی نین گؤجلنمه سینه سبب اولدولار. بو دییشیکلیک علی الخوصوص آذربایجانا دا حکم ائدن ائله خانلیلار ایسلامی قبول ائتدیکدن سونرا، آذربایجان دیاریندا تورک دیلینده ادبیاتین یارانماسینا سون درجه یاردیم گؤستریشدیلر. (بئله جه) آذربایجان تورک دیلی، فارسجانین قاباغینا چیخدی. خصوصاً، ائله خانلیلارین حاکیمیتی مؤختلیف مدنیت و دیللرین ایشله دیلمه سینه بیر نوع «تولترانس» (خوش گؤرمک)، تورک دیلی نین ده اوزونو گؤستره بیلمه سینه، اعتبار قازانماسینا و تنزلیکله اولکهنین دیلی سویه سینه یؤکسلمه سینه امکان یاراتمیشدیر. عرب دیلچیسی ابن - محنا لؤغیتنده، موغول، فارس و عرب دیللیری ایله یاناشی، تورک دیلینی ده نظرده توتמוש و اوزادا آذربایجان تورکجه سینه مهّم یئر وئرمیشدیر. او وقتین مکتبیرینده تدریس مقصدی ایله «خسامی» طرفیندن قلمه آلینمیش «تحفه ی خسام» آدلی منظوم فارسجا - تورکجه لؤغت ده آذربایجان تورکجه سی نین اهمیتی نین باشقا بیر دیلی دیر.^{۳۱۸}

۱۳ - نجو عصرده، تورک ادبیاتیندا بیر دؤنوش نقطه سی اولان آذری شعرلر یازان شاعیرلر ظهور ائتدی: حسن اوغلو، قاضی برهان الدین و عماد الدین نسیمی او جمله دندیرلر. اونلارین شعرلری آذربایجان تورکجه سینی ادبیات دیلی سویه سینه یؤکسلتدی. تورکجه ده حسن اوغلو، فارسجادا پور حسن آدی ایله شعر یازان شاعیر آذربایجانین ایلك آدلیم شاعیری کیمی تانیلیر. اوندان الیمیزده قالان تکجه شعر، شاعیرین قودرتی و دیلین اینسیجامینی اثباتا یئتر. او، تورکجه شعرلرینده، شاعیرلرین عنعنه سینی پوزوب، اوزونو «پورحسن» یوخ تورک سایاغی، «حسن اوغلو» آدلاندیرییدیر.

هله آذربایجانین ادبیاتی نین باشلانغیچیندا، دئمەلی بیر او قَدَر محصول وئرمەین بیر اینکیشاف دۇروروندە قایصری قاضیسی نین اوغلۇ، احمد برهان الدین (۱۳۹۶ - ۱۳۴۵) شعرلری ایله آذربایجان تۆرکجه سی نین خوصوصیتلرینه دقتی جلب ائتدی... حیاتی چوخ دالغالی ایدی. نهایت اوزونو سلطان اعلان اندیب سیواس و ارزینجانی آلدی. اما آغ قویونلۇلار طرفیندن اۆلدورولدو. اۆز دۇورونون گۆرکملی عالیمی اولان قاضی برهان الدین عرب و فارس دیلرینده یازدیغی بیر چوخ شعرله یاناشی، غزل، رباعی و تویوقلا دولو اولان بیر تۆرکجه دیوان دا یارادیمیشدیر. شاعیر اوزونو فارس عنعنەلریندن قورتارا بیلدیگی اۆچون اونون غزللری کلاسیک فورما باخمایاراق، خالق شعرى کیمی سسلەنیر.

۱۴ - نجو عصر، یاخین شرق، مۆختلیف درویش فرقه لری نین فعالیتلری ایله چالخالانیردی. بو فرقه لر دَن «حروفی» لر آذربایجان ادبیاتی نین اینکشافیندا بویوک تاثیر گۆستریدیلر. بو طریقت فضل الله نعیمی (۱۳۹۴ - ۱۳۴۰) آدلی تبریزی بیر شاعیرین تشبؤو ایله قورولدو. طریقت، شاعیری عماد الدین نسیمی - نین (۱۴۰۴ - ۱۳۶۹) اونا قوشولماسی ایله اهمیت قازاندی. شاعیر تۆرک ادبیاتی کلاسیکلری نین سئچکین سیمالاریندان بیرى حساب اولونور. او، اۆز شعرلری نین دیلینی، روحلو خالق دیلی نین بیان غنصرلرینی ایشلتمکله اۆزو یاراتیمیشدیر. همین چرچیوه ده، او عربجه دَن (و فارسجادان) گلن دخیل کلمه لری، قدیم تۆرک سۆزلری ایله عوض ائتمک تمایولونوده گۆستریمیشدی. نسیمی نین نوفوذو ساده جه آذربایجان ادبیاتی ایله محدودلاشمادی، عثمانلی ادبیاتینا دا تاثیر گۆستریدی. حبیبی، ختائی، و فضولی کیمی بویوک شاعیرلرده اوندان متأثیر اولموشلار، بو بحثه، بویوک عالیم و شاعیر انوار قاسمی (او ۱۴۳۴) - نی خاطرلایاراق سون وئیریریک.^{۳۱۹}

سوْن سۆز

بیر عالیمدن نقل ائتدیگیمیز کیمی، «هر تۆرک دیللی تۆرکدور»؛ بو بئله ایسه، ایستر ایسته مز تۆرک سۆیو تاریخینی، تۆرک دیلی تاریخیندن آییرماق، زوراکلی و صونعی (مصنوعی) اولار. بو گرچگی چوخ اولدن باشا دوشن تۆرکلوک مخالیقلرینین، هر شیدن اول تۆرک دیلینه قصد ائتمه لری ده بورادان نشأت ائدیر. ایش بئله ایسه، تۆرکلره ده دیللی باره ده آیتیق و سائیق اولماق دوشر. بونا گۆره یازیلاریمیزا سوْن وئزگن ده، دیل و مدنیتیمیزین اهمیتی بیر داها خاطیرلاتماق یئرینده و اویغون اولار.

الینده کی نعمتین، قدرینی بیئلر، اوزگه نین سؤفره آرتیقلا رینا گۆز تیکمزلر. مالینی محافظه ائتمکده حاقلی ساییلان اینسان، اوزلویونو قوروماقلا مین دفعه داها حاقلیدیر. اوزلوگوموزو هدف آلان هجوم، ایستر چیلپاق و قاباجا آچتیق گورونومو ایله قارشیمیزا چیخسین، ایستر سه ده (اوزخوندا گۆل تیکین آبیده سینده کی یازیلارین ایفاده سی ایله) «شیرین سوزله، یومشاق ایپکله آلدادیب... قبیله، اولوس و ائلیمیزی؛ بیزی، بیز اولاراق باریندیرماماق»^{۳۲۰} اوچون، رنگارنگ پرده لر آرخاسیندا گیزلنسن؛ اونا قارشلی قویماق و ماسکاسینی بیرتماق، متجاویزی رۆسوی ائتمک، ظالیمه میثدان وئرمه مک، حقدن یانا، قانون و اخلاق دایره سینده مدافعه ده بولونماق اوستون بیر وظیفه دیر. بونا گۆره حقیقی قورویان، کیملیگینه، وارلیغینا معنوی میراثینا، صاحب چیخان اینسانلاری قیتایانلار، (شاعیر نامیق کمالین دندیگی کیمی) ظولمون آشاغی لیتی کۆمکچیسی و ظالیمین نۆکری ساییلما لیدیرلار:

معینی ظالیمین دۆنیادا ارباب دئائتدیر،

کۆپکدیر ذوق آلان صیاد بی انصافا خدمتدن!

بودور کی حقیق حقلی یه وئریلمه سی گرگن فرصته اوز مدنیت (کۆلتور) میراثینا صاحب چیخماقدان داها طبیعی بیر شئی تصور اولونماز. هله علمین و فنین ترقیسی

نتیجەسیندە ارتباطات (ing.Communication) گۆنۆن گرچگی حالتنا گلدیگی بو زاماندا، کئچمیشین سەھولرینی دۆزگەتمەك قطعى بىر ضرورتدیر.

دیلمیزه و مدیتیمیزه صاحب چیخماق نه دئمکدیر؟ ساده جەسی: اۆنۆ قۇروماق و علاقه دار اولوب اینکیشاف ائتدیرمکدیر. دیلمیزه صاحب چیخماق، اۆنۆ سئومکدیر. اۆنۆن و سۆیوموزون حقیقی تاریخینی، و ماهیتینی اۆیرنمکدیر. اۆنۆ دیرلندیرهک، هر گۆن بىر آز داها ایرەلیمەسى اۆچون ایشلەمکدیر. دیلمیزه و مدیتیمیزه صاحب چیخماق وظیفەسینی تام ایفا ائە بىلمەك اۆچون بىر نئچە نۆکتەیه دىقت ائتمەلى بىک:

۱. دیلمیزی سئومەگین معناسى باشقا دىللره کین باغلاماق اۆنلاری سئومەك دئییلدیر. عکسینە، نئجەكى بیزه، دیلمیزی سئومەگیمیزله یاناشى مین ایل بۆیونجا قظرانلار، نظاملى، خاقانى لر فضولى لر، صائب لر و شەریارلار کیمی شاعیرلر یتیشدیرمەگیمیزه و اۆنلارین یارادیجى دوهالاری سایەسیندە فارسجانین اینکیشافى و اوجالماستیندا بۆیوک پاییمیز اولدوغونا کیمسە بىر سۆز دئیە بىلمز. بورادا بىرىنجى و سۆنۆنجو شرط، بۆیوک نوانى - نین دئدیگی کیمی، هر حالدا اۆز دیلمیزدن غفلت ائتمەمکدیر.

۲. «سيفاریشی» تاریخلرین شوبهەلى روایتلری یئرینە حقیقتلری اۆیرنمک. گیزلە دیلمیش یا اۆتەرى باختمیش، یاددان چیخاریلمیش، و یا آراشدیرمالاری لهیمیزه اۆلان گرچکلری اۆرت - باسدیر ائندلری ایفشا ائتمک. «سيفاریشی» معلوماتی یالانلایان تئۆریلری علمی دىقتلە گۆزدن کئچیرمک. اونودمايق کى، زامانیمیزدا شوبهە گۆتورمەین گئرچکلر دە واقى ایلە «ناغیل» تلى اندیلیردیلر؛ ميف (اسطوره)لرین بئله بىر پارا حقیقتلرین سنبولیک آچارلاری اولدوغونا شاهییدیک.

۳. باشقالارینین آشاغىلىق حسلرینی بىزلره آشیلاماق کیمی «گۆز باغلاینجیلیق» - لارینا آلدانمايىب، دیلمیزی، مدیتیمیزی، کیملیگیمیزی خلاصە اۆزوموزو خۇر ۳۲۱ گۆرمەيىب باشى اوجا یاشایاق. مثلاً اوشاقلاریمیزا، اۆچ دۆرد «غرض مرضلى سیاستچی ۳۲۲ و

۳۲۱ - اسکیک، گئری، خوار، آشاغی، دون

۳۲۲ - شەریار بو نۆع «حوقۇق بازلیق»لارا «سیاست» آدی وئرلره اعتراضاً، ایهاملا دئمیشدیر: «بۇخسا مندە بىر کسبلە غرض بۇخ / سیاست آدی، مندە بىر مرض بۇخ» حیدریابایا سلام! ۲، بند ۱۱۶.

اؤنلارین تقلیدچیسی، گۆلمه سینلر دئییه اؤنلاری آنا دیلیمیزین دادلی لایلالاریندان، شیرین ناغیلالاریندان، آهنگلی سۆزلریندن محروم قویمایاق.

مدنیت و دیلیمیزه صاحب چیخماق اۆچون، علاقه، علم و تدبیر گرکدیر. مرحوم پروفسور دمیرچی زاده - نین ۱۹۷۹ - دا چاپ اولموش «آذربایجانین ادبی دیلی نین تاریخی» کیتابی نین بیرینجی حیصّه سیندن بیر ایکی کتچیدی نقل ائده رک، اوخوجولارین، مۆختلیف تنوریلردن معتدل نتیجه لر چیخارماقلاری نین آسان و فایدالی اولماسینی دیله ییریک:

«عموم - خالق آذربایجان یازی دیلی، ایشاره اولدوغو کیمی، مۆختلیف طایفالار و ائللر دیللیرین، بیر نجه سی نین، خوصوصاً اوغوز، قتیپچاقلارین دیللیرین اساسیندا تقریباً میلادی ۷ - نجی تا ۱۰ - نجو عصرلر آراسیندا شکل آلمیش بیر دیل دیر کی، اؤز واحیدلر سیستمینه گۆره تۆرک دیللیر عایله سینه منسوب دور. محض بونا گۆره ده ایلک دؤورلردن باشلا یاراق بو دیل خوصوصاً خزر دنیزی نین غرب، جنوب دایره سینده ایشله نیلن دیگر دیلر آراسیندا گئیش یا ییلیمیش تۆرک دیللیریندن اولدوغو کیمی، تۆرک دیلی یا دا تۆرکی آدی ایله تانیلمیشدیر.

بونا گۆره ده «آذربایجان تۆرکجه سی» ایفاده سی تکجه بیر قبیله دیلی معناسینا دئییل، آذربایجاندا یاشامیش مۆختلیف قبیله یا طایفالارین، یعنی قدیم آذربایجانلیلارین مۆختلیف دیللیر معناسیندا دا دئییل، محض میلاددان سؤنرا ۱۰ - ۷ - نجی عصرلر آراسیندا تام حالدا فورمالاشمیش بیر خالقین، یعنی آذربایجان خالق نین واحد عمومی اۆنسیت واسیطه سی اولان عموم خالق دیلی معناسیندا باشا دۆشولن بیر آنلایشین، ایفاده سی دیر. بیزیم تدقیقات هدفیمیز فسخص معنادا آنلاشیلان «عموم خالق آذربایجان دیلی (تۆرکجه سی)» - دیر. اساس موضوعوموز ایسه، تۆرک دیللیر عایله سینده عموم خالق دیلی حالیندا فورمالاشماسی دؤوروندن بو گۆنه قَدَر اؤز فونئتیکی سیستمی نین، لؤغت ترکیبی نین و قراماتیک (صرف و نحو) قورولوشونون اساسینی ساخلامیش اولان

عموم خالق آذربایجان دیلی نین یۆکسک فورماسی ساییلان آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخینه (بیر سطحی باخیش) - دیر»^{۳۲۳}

«عمومی دیلچیلیک ادبیاتیندا اورال - آلتای، تۆرک، توران و آلتای دیللری ایله تائینان دیلر عایله سی نین غرب قروپونا، (داها دؤغروسو) جنوب - غرب قروپونا، اوغوز - قیپچاق و یا اوغوز آدلانان قروپونا داخل اندیلن آذربایجان تۆرکجه سی، نه - اینکی بو قروپ داخلینده، حتی بو عایله یه داخل دیلر ایچریسینده هم عموم خالق دیلی کیمی، هم ده بو اساسدا داها اول فورمالاشمیش و تخمینا مین ایله یاخین اینکیشاف یولونو کتچیرمیش زنگین، سلیس بیر ادبی دیلین وارثی دیر. محض بونا گۆره دیر کی، بو اوزون و مرکب اینکیشاف یولونو تدقیق ائتمک ضروری اولدوغو قدر ده چتین دیر».^{۳۲۴}

«آذربایجان دیلی نین تاریخی، آیدینلاشدیرماق اوچون ایستفاده اندیلن یازیلی آبیده لر سیراسیندا، هر شیدن اول، قدیم تۆرک دیلی یازیلی آبیده لری، داها دؤغروسو قدیم کیتابه لری آن مهم و بلاواسیطه علاقه دار منبع لر سیراسیندا قید ائتمک لازیم گلیر. آذربایجانین دیلینی اؤیره نرکن ایستفاده اولونان اساس یازیلی آبیده لرین ویا منبع لرین باشلیجالاری آشاغیداکی لاردان عبارت دیر:

اوزخون و یشنی سنی کیتابه لری

اویغور یازیلاری،

بو آلفابده کی مانیشی (مانی چیلیک) یازیلاری (۶ - ۵ - نجی عصرلر) بودا دینی یازیلاری (۱۲ - ۹ - نجی عصرلر).

عرب الیفباسی ایله یازیلی سئدلر، (قوتادغو بیلک، هئیه الحقایق، دیوان لغات الترک، کیتاب دده قورقود، ابن - محنّانین لؤغتی،^{۳۲۵} Codex comanicus و سایر.

^{۳۲۳} - دمیچچی زاده؛ متنده آدی کنچن اثر، ص. ۱۶ - ۱۵.

^{۳۲۴} - عین. ص. ۹۲.

^{۳۲۵} - عین. ص. ۳۴ - ۳۲ - ۳۱.

بللەنن جىغىرلار، ياخشىدا آچىلاچاق ايشلىك يۇللارنى مۆژدەسىنى وئىرىز. آرتىق تۆركشۇناسلىغىن تىخانىب^{۳۶} قالدىغى تۆنلىن درىنلىكلرىندىن آيدىنلىق گۇرسىمەيە باشلامىشىدىر. ائلە بىل، مېن - ايللىك قارا دومانلار داغىلىر و دان يىرى سۇكولور.

گۈز يومما گۆنشدن

نە قەدر نورو قارارسا

سۇنمز ابدى

هر گىجەنن بىر سۇنو واردىر!

(سۇن)

اىنگىترە، گرىفېدام،

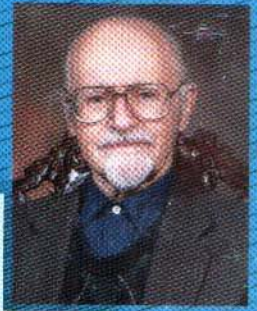
ياغىشلى بىر گۈزك ياز آخشامى،

جمعه ۲۵ نىسان ۱۹۹۷

Həmid Nitqi(Nutki)

BAŞLANGIC

Griffydam, İngirtere 1997

نیم نگاهی به زندگی پر بار زنده یاد دکتر نطقی

پروفسور دکتر حمید نطقی در سال ۱۲۹۹ هجری شمسی مطابق با ۱۱ سپتامبر ۱۹۲۰ میلادی در محله سرخاب تبریز دیده به جهان گشود. او، الفبای عربی و مقدمات دروس مکتب خانه و همچنین قرآن را در مکتب خانه اتحاد نوبر یاد میگردد و سپس در مکتب خانه نجات مشغول تحصیل میگردد و همان زمان از شاگردان پیشرو و ممتاز این مکتب خانه بشمار می آید. او در سال ۱۳۱۲ شمسی، ۱۹۳۳ میلادی دوره مدرسه رشديه را باتمام میرساند و سپس در سال ۱۳۱۸ شمسی و ۱۹۳۹ میلادی وارد دبیرستان فردوسی می شود و پنج سال بعد در تهران دانشکده حقوق را باتمام می رساند و برای اخذ تحصیلات عالی و دکترای حقوق رهسپار استانبول می شود و در سال ۱۳۲۹ هجری مطابق ۱۹۴۸ میلادی به میهن خود ایران باز میگردد و خود را برای خدمت به هم میهنان عزیز در ایران (تهران) آماده میکند.

دکتر نطقی آثار قلمی فراوانی دارد. در تبریز مقالات متعددی در روزنامه های شاهین، سپند، و همچنین در تهران مقالات علمی مختلفی درباره مسائل گوناگون در روزنامه های پرچم، تجدید، اقدام، اطلاعات، دماوند، خاورزمین، کانون، از ایشان پیادگار مانده است. دکتر نطقی در دوران دانشجویی و پس از آن مقالات بسیار با ارزشی مانند: مدیریت مناسبت های بشری، مناسبات درسی و سیاسی در نشریات دانشگاهی، نوشته های اجتماعی و تاریخی، کتابهای درخواستی نشریات ((R.C.D))، مسئله زن در شعر فارسی و دهها مقاله علمی در مجلات مختلف کشور مانند سخن و نگین، از ایشان منتشر میشود.

دکتر نطقی بیش از ده سال سردبیری مجله وزین وارلیق را بعهده داشت و اغلب سرمقاله ها در این سالها بقلم ایشان چاپ و منتشر میشد. در این مقالات درباره زبان شناسی، یازی قاپالاری در این کتابچه درباره الفبای لاتین، سیریلیک و عرب، حروف صدا دار (مصوت) قانون آهنگ بحث میشود. دکتر نطقی درباره زبان شناسی صدها مقاله ی مستدل و کم نظیر نوشته و درباره قانون آهنگ در زبان ترکی آذربایجانی بحث بسیار مستدلی کرده است.

دکتر نطقی علاوه بر آثار کم نظیر درباره ی موضوع های اجتماعی، ادبی، علمی و تخصصی اشعار زیادی هم سروده که کتابهای هررنگ دن، آل یاناقلی بهاریمیز، که بی اندازه زیبا و بدیع هستند، نمونه کوچکی از آن اشعار میباشد.

زنده یاد دکتر حمید نطقی علاوه بر دانش کم نظیر در زمینه های مختلف علم و ادب، و کوشش بی مانند در عرصه های مختلف دانش بشری به تمام معنی انسان والائی بود.